

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

**DEİZMİN PSİKO-SOSYOLOJİSİ: 21. YÜZYIL TÜRKİYE'Sİ
ÖRNEĞİ**

MUHAMMET FATİH OKUTAN

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman
Doç. Dr. ARİF KORKMAZ**

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Fatih OKUTAN		
	Numarası	18810201026		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
	Tezin Adı	Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Muhammet Fatih OKUTAN

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Fatih OKUTAN		
	Numarası	18810201026		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
	Tezin Adı	Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği		

Tarihi serüven içerisinde önem arz eden tartışma konularının başında gelen “deizm” düşüncesi, bugün hala 21. yüzyılda da pek çok diğer meseleler bakımından da önemini yitirmeyerek popüler konumunu sürdürmektedir. Ortaya çıktığı ortam itibarıyla de “deizm” iddiasının belli başlı arayışlar neticesinde vuku bulduğunu söylemek gerekir. Ancak, bu çalışmada deizmin yaşadığımız çağ ve toplumda da varlığını sürdürüyor olmasından hareket ederek konu tarihsel ve teorik açıdan incelenmiştir. Ayrıca, toplumun önemli bir bölümünün Müslüman olduğu bilinen 21. yüzyıl Türkiye’sinde yaşayan deistlerle yapılan görüşmelerin verileri analiz edilmiştir. Sonuç aşamasında elde edilen veriler objektif bir bakış açısıyla değerlendirilerek 21. yüzyıl Türkiye’sinde yaşayan deistlerin deist olma süreçleri ve dünya görüşlerini içeren deizmin psikolojik ve sosyolojik nedenleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda nitel araştırma tekniklerine uygun olarak, problem bakımından araştırma, “keşfedici” ve “betimleyici” bir amaç içerisinde ele alınmış ve konuyla ilgili nitel verilere ulaşabilmek için görüşme ve doküman inceleme gibi nitel araştırma tekniklerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, deizm, 21. Yüzyıl, Türkiye

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Muhammet Fatih OKUTAN		
	Student Number	18810201026		
	Department	Department of Philosophy and Religion Sciences / Sociology of Religion Sciences		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
Title of the Thesis/Dissertation	Psycho-Sociology of Deism: Example of the 21st Century Turkey			

The idea of “deism”, which is one of the most important topics of discussion in the historical adventure, still continues its popular position in the 21st century without losing its importance in terms of many other issues. Specifically, if a society in Turkey is often considered the domain expansion and increasing trend on the younger generation, it is necessary to set forth the terms of its historical and theoretical reasons. On the other hand it is important to investigate the reappearance of the claim of "Deism" from its shelves. However, in this study, the subject has been examined from a historical and theoretical perspective, based on the existence of deism in our age and society. In addition, the data of interviews with deists living in 21st century Turkey, where a significant portion of its society is known to be Muslim, has been analyzed. The data obtained at the conclusion phase were evaluated with an objective perspective and the psychological and sociological reasons of deism, including the deist processes and world views of the deists living in 21st century Turkey, were tried to be understood. In this context, in accordance with qualitative research techniques, problem type research has been handled with a "exploratory" and "descriptive" purpose, and qualitative research techniques such as interview and document reviews were used in order to reach qualitative data on the subject.

Keywords: The Sociology of Religion, deism, 21st century, Turkey

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖN SÖZ.....	VII
Kısaltmalar Listesi	ix
Grafikler Listesi	x
GİRİŞ	11
1. KONU VE PROBLEM.....	11
2. ÖNEM VE AMAÇ	3
3. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	4
4. YÖNTEM.....	5
5. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI VE VERİ ANALİZİ	6
I. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE	8
KAVRAMSAL, KURAMSAL VE TARİHSEL AÇIDAN DEİZM	8
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	8
1. 1. Teizm	8
1. 2 . Ateizm	12
1. 3. Panteizm.....	16
1. 4. Agnostisizm	18
1. 5. Deizm	19
2. TARİHSEL ÇERÇEVE	27
2. 1. Deistik Düşüncenin Alt Yapısı / Tarihsel Arka Plan	27
2. 2. Deizmin Ortaya Çıkışı ve Temsilcileri	33
2. 2. 1. İngiltere'deki Temsilcileri.....	35
2. 2. 2. Fransa'daki Temsilcileri	37
2. 2. 3. Almanya'daki Temsilcileri	38
2. 2. 4. Amerika'daki Temsilcileri	39

2.3. İslam Düşünce Tarihinde Deistik Yansımalar	40
2. 4. Deizm Bağlamında İslam Dünyası'nda Ortaya Çıkan Modernist Din Anlayışları.....	50
2. 5. Modern Dönemden Günümüze Deizm	57

II. BÖLÜM: AMPİRİK ÇERÇEVE / DEİZMİN PSİKO-SOSYOLOJİSİ: 21. YÜZYIL TÜRKİYE'Sİ ÖRNEĞİ..... 61

GİRİŞ 61

1. Katılımcıların Demografik ve Sosyokültürel Profili ve Görüşmelerin Nitelikleri 77

1.1. Katılımcıların Demografik ve Sosyokültürel Profili.....	77
1.1.1. Gerçek ve Kod Ad Kullanımı	77
1. 1. 2. Cinsiyet ve Yaş	78
1. 1. 3. Öğrenim Düzeyi, Doğum Yeri ve Medeni Durum	79
1.1.4. Meslek, Aylık Gelir ve Yabancı Dil Bilgileri	82
1.1.5. Anne-Babanın Eğitim Düzeyi, Mesleği ve Din/İnanç Durumu...	85
1. 2. Görüşmelerin Nitelikleri	87
1. 2. 1. Görüşme Türü, Süresi ve Uzunluğu.....	87

2. Deizmin Psiko-Sosyolojisi..... 88

2. 1. Deizm	88
2. 1. 1. Kavramsal Tartışma: Deizm Nedir?	88
2. 1. 2. Tartışma Alanları	92
2. 1. 2. 1. İnançın Psiko-Sosyolojisi: İnanca Açılan Pencere (Tanrı ve Dine Olan İnançın Kaynağı)	92
2. 1. 2. 2. Evrenin Kaynağı/Kökeni.....	99
2. 1. 3. Deizmin Psiko-Sosyolojisi: Deist Olma Süreci ve Deneyimi.....	104
2. 1. 3. 1. Deizmin Psikolojisi	105
2. 1. 3. 2. Deizmin Sosyolojisi	137
2. 1. 3. 2. 1. Kişilerarası İlişkiler ve Toplum	138
2. 1. 3. 2. 2. Kimlik	145
2. 1. 3. 2. 3. Ahlak.....	152
2. 1. 3. 2. 4. Siyaset	170
2. 1. 3. 2. 5. Bilim.....	173
2. 1. 3. 2. 6. Boş Zamanlar	178
2. 1. 4. Türkiye'de Deizm ve Deist Olmak: Görünüm ve Sorunlar	180
2. 2. Din ve İslam Eleştirisi.....	210
2. 2. 1. Din Eleştirisi	210
2. 2. 2. İslam Eleştirisi.....	224

SONUÇ..... 264

KAYNAKÇA 272

İnternet Kaynakları	281
EKLER.....	285
EK-1: GÖRÜŞME FORMU	285
EK-2: KATILIMCILARIN VE GÖRÜŞMELERİN NİTELİKLERİ	289
EK TABLO 1: KATILIMCILARIN NİTELİKLERİ - I	289
EK TABLO 2: KATILIMCILARIN NİTELİKLERİ – II	290
EK TABLO 3: KATILIMCILARIN NİTELİKLERİ- III.....	291
EK TABLO 4: GÖRÜŞMELERİN NİTELİKLERİ	293

ÖN SÖZ

Tarihi serüven içerisinde önem arz eden tartışma konularının başında gelen “deizm” düşüncesi, bugün hala 21. yüzyılda da pek çok diğer meseleler bakımından da önemini yitirmeyerek popüler konumunu sürdürmektedir. Özellikle, Türkiye toplumunda sıklıkla etki alanını genişletmesi ve genç kuşak üzerindeki artma eğilimi göz önünde bulundurulursa, bunun nedenlerinin tarihsel ve teorik açıdan ortaya konulması gerekmektedir. Öte yandan “deizm” iddiasının raflardan inerek yeniden ortaya çıkışının araştırılması önem arz etmektedir.

Değişen ve gelişen her toplumda dini anlayışlar, algılar ve arayışlar da değişkenlik göstermektedir. Ortaya çıktığı ortam itibarıyla de “deizm” iddiasının belli başlı arayışlar neticesinde vuku bulduğunu söylemek gerekir. Deizm düşüncesi bu bakımdan ele alınacak olursa fikri temellerinin; Tanrı’nın varlığı bağlamında yapılan bir takım felsefi düşüncelerle yoğrulmuş, asırlar önce belli başlı filozoflar tarafından atıldığı anlaşılabilmektedir. Ancak, bahsi geçen çalışma konusunun yaşadığımız çağ ve toplumda da varlığını sürdürüyor olmasından hareket ederek konunun tarihsel-teorik çerçevesini incelemek; deizm düşüncesinin görünümünün 21. yüzyıl Türkiye’sinde hangi boyutlarda olduğu ya da hangi boyutlara ulaştığının tespit edilmesi ve de alana katkı sunması bakımından bilimsel araştırma yöntemleri çerçevesinde ele alınması gereken bir husus olduğunu ortaya koymak gerekmektedir.

Bu çalışma, ‘Giriş’ bölümü dışında iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde tarihsel ve teorik çerçeve ele alınarak “deizm” düşüncesinin ortaya çıkışı, gelişimi ve hakkında yapılan tanımlamalarını değerlendirdik. Araştırmanın ikinci bölümünde ise ana konumuzu teşkil eden ve “deizm” düşüncesinin 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin deist olma süreçlerini etkileyen faktörleri incelemek suretiyle Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye’si Örneği adlı çalışmayı ortaya koyduk. Çalışmanın sonuç bölümünde ise tüm çalışmayı genel bir değerlendirme yapmak suretiyle araştırmamıza son şeklini verdik.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkı sunan, değerli vakitlerini ayırarak mülakat sorularını cevaplayan ve bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan ve isimlerini anamayacağım 45 katılımcıya tek tek teşekkür etmek istiyorum. Bu bağlamda, gerçek adını da kullanarak çalışmaya olan ilgisi ve katkıları için Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali'ye de ayrıca teşekkür etmek isterim. Ayrıca, alışma boyunca desteğini esirgemeyen sevgili dostum M. İsmail Eryılmaz'a da teşekkür ediyorum. Son olarak, çalışma boyunca bana destek ve moral veren değerli eşim Esra'ya ve tüm aileme de teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışma boyunca yol gösteren ve bilgi birikimini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Arif KORKMAZ'a, gerek çalışma konusunun belirlenmesinde gerek çalışma aşamasında sağladığı destek, güven ve yardımları için özellikle teşekkür ediyorum.

Muhammet Fatih OKUTAN

Konya–2021

Kısaltmalar Listesi

akt.	: Aktaran
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren/Çevirenler
dk.	: Dakika
Ed.	: Editör
Fr.	: Fransızca
Hz.	: Hazreti
Lat.	: Latince
Lise öğr.	: Lise öğrencisi
O. Ö.	: Ortaöğretim Mezunu
O. Y. Y.	: Okuma-yazma yok
s.	: Sayfa numarası
S. O. Y. V.	: Sadece okuma-yazma var
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
ünv. öğr.	: Üniversite öğrencisi
ünv. terk	: Üniversite terk
v.b.	: Ve benzeri/benzerleri
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl
Y. Ö.	: Yükseköğretim Mezunu

Grafikler Listesi

Grafik 1: Cinsiyet ve Yaş (n)	78
Grafik 2: Öğrenim Düzeyi (n)	79
Grafik 3: Doğum Yeri (n)	80
Grafik 4: Medeni Durum (n).....	81
Grafik 5: Meslek (n)	82
Grafik 6: Aylık Gelir-TL (n).....	83
Grafik 7: Bilinen Dil Sayısı ve Yabancı Diller (n)	84
Grafik 8: Anne-Babanın Eğitim Düzeyi (n)	85
Grafik 9: Anne-Babanın Mesleği (n)	86
Grafik 10: Anne-Babanın Din/İnanç Durumu	86
Grafik 11: Görüşme Türü (n).....	87
Grafik 12: İnanç Durumunuz Nedir? (n)	88
Grafik 13: Kaç Yaşında Deist Oldunuz? (n).....	104
Grafik 14: Deist Olmadan Önceki Din/İnanç Durumu (n)	105
Grafik 15: Hangi Kutsal Kitapları Okudunuz? (n)	126
Grafik 16: "Din Eğitimi Aldınız mı?" Sorusuna Verilen Cevaplar ve Alınan Din Eğitiminin Kaynakları (n).....	127
Grafik 17: Siyasi Görüş ve Parti (n)	170
Grafik 18: Deizm-Siyasi Görüş İlişkisi (n).....	171
Grafik 19: Din-Bilim İlişkisi Hakkında Ne Düşünüyorsunuz? (n).....	173
Grafik 20: Bir dini seçmeniz gerekseydi hangi dini seçerdiniz? (n).....	223

GİRİŞ

1. KONU VE PROBLEM

Deizm düşüncesi Aydınlanma dönemiyle birlikte özellikle Hıristiyan batı dünyasının Ortaçağ'ın skolastik düşüncesinden bir kaçış yolu olarak ortaya çıkmış; akla yönelik güven ve önem itibarıyla de yaygınlaşması hızlanmıştır. Daha sonra felsefi düşünüş biçimi olarak bir sönme süreci içerisine girse de özellikle sekülerizasyona evrilmiş toplumlarda etkinliğini artırdığı gözlenmektedir. Ancak bir inanç akımı olarak deizmin teorik ve tarihsel gelişimini incelemek araştırmacılar ve konuya ilgi duyanlar için elzem görünmektedir. Nitekim bu çalışmada ele aldığımız deizm düşüncesinin tarihi süreç içerisinde birbirinden oldukça farklı tanımlamalara büründüğünü ifade etmemiz gerekir.

Bu bakımdan Türkiye’de yapılan deizm konulu ilk lisansüstü çalışma olması özelliği taşıyan Muzaffer Ayvaz’ın “Deizm–Bilim İlişkisi” adlı yüksek lisans çalışmasından bahsetmemiz gerekmektedir. “Deizm” düşüncesinin tanımı, kökeni ve ilgili tartışmaları ele alan çalışmada Ayvaz, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda rasyonalizmin etkisiyle din ve bilim arasında önemli bir etkileşim olduğunu ve dolayısıyla dini anlayışın değişmesi sonucunda deizmin ortaya çıkmasıyla birlikte tarihi dönem içerisinde din–bilim ilişkisini rahatlatan ve özellikle bilimin dinden bağımsızlaşarak özel bir hüviyete sahip olmasında gerekli olan ihtiyaca cevap verdiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan konuyla doğrudan ilişkili olarak Mustafa Emre Dorman’ın “Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım” ve Ergin Ögcem’e ait “Ateizmden Deizme Antony Flew” adlı doktora tezleri de literatür açısından konuya kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda, konu hakkında Van’da gerçekleştirilen “Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu” ve Konya’da düzenlenen “İmam Hatip Öğretmenleri Zirvesi & Gençlik ve İnanç Çalıştayı”ndan da bahsetmek gerekir.

Öte yandan konunun tarihi öneme sahip olduğu kadar 21. yüzyılda Türkiye toplumu açısından da güncel olduğunu söylememiz gerekir. Bilindiği gibi 2018 yılında yapılan ve tartışma konusu olan; Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen “Gençlik ve İnanç” konulu çalıştayın sonuç bildirgesinde ortaya konulan tespitler de ele almaya çalıştığımız konunun sosyoloji ve özellikle din sosyolojisi açısından oldukça önemli ve hayati olduğunu gözler önüne sermektedir. İlgili çalıştayın sonuç bildirgesinden bazı tespitler şunlardır:

- İtikadî anlamda sorunları olan gençlerde özellikle deizm – yani Allah’ın hayata müdahalesini reddetmek – inancı ön plana çıkmakta, ateizm bu bağlamda daha geride kalmaktadır.
- Gençler arasında en çok sorulan itikadî sorulardan biri, kötülük meselesi çerçevesinde neden “Tanrı’nın yeryüzünde kötülöklere müdahale etmediğı ve sessiz kaldığı” sorusudur. Bununla birlikte kader, Allah’ın zatı ve tasavvuru, sabır, tevekköl gibi konuların pek çok kişi tarafından doğru anlaşılamaması itikadî sorunları artırmaktadır.
- Din ve bilimin çeliştiğı düşüncesini besleyecek dînî anlatımlar öğrencilerde itikadî sorunlara neden olmaktadır. Doğru bilgilerle donatılmamış bir Allah ve gayb âlemi tasavvuru bulunmakta, hurafeler din addedilmektedir. Bu noktada öğrenciye sunulacak din yorumu büyük önem arz etmektedir.
- Dini anlatan kişiler arasında yaşanan tartışmalar ve sunulan dînî bilgilerdeki tutarsızlıklar gençlerde din düşüncesinin saygınlığına zarar vermektedir.
- Gençlerde karşılaşılan ve gün geçtikçe daha da yaygınlaşan başlıca ahlakî sorunlardan biri eşcinsellik konusundaki tutum ve bakış açılarıdır. Özellikle medyatik kişilerle ülke gündemine sokulmaya çalışılan eşcinsellik pek çok lise öğrencisinde normal ve hatta sempatik görülebilmekte ve bir sapkınlık olarak değil cinsel bir tercih olarak nitelendirilmektedir. Öğrenciler eşcinselliğı özgürlük bağlamında anlamakta, özgürlüğün ne olduğı öğrenciye yeterince anlatılamamaktadır.

- Hiçbir sınır ve kural tanımayan tek yönlü bir özgürlük anlayışı, popüler kültürün inanç ve ahlak haline gelmesi, haz merkezli yaşam tarzı itikadî ve ahlakî problemleri artırmaktadır.
- Din eğitimsinin İslam itikadını öğretirken bireyi özgürleştiren ve ona tercih hakkı veren yönünü vurgulaması gerekmektedir. Aksi takdirde gençler dinden uzaklaşabilmektedir (İktibas, 2018).

Ortaya konulan nedenlerin genç kuşak üzerindeki etki alanı göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla yukarıda anlatmaya çalıştığımız nedenlerden ötürü bu çalışmada hem tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan deizm kavramı ve etrafında yapılan tartışmaları ele alan hem de güncelliğini koruyan bir akım olması münasebetiyle halen ülkemizde yaşayan deist insanların deist olma süreçlerinin psikolojik ve sosyolojik yönlerden değerlendirilmesi yapılacaktır. Bir başka deyişle, bu araştırmanın konusu 21. yüzyıl Türkiye'sinde deizmin psiko-sosyolojisi olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede çalışma, iki temel probleme cevap arayacaktır: (1) 21. yüzyıl Türkiye'sinde deist olma süreci nasıl işlemektedir? (2) 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan deistlerin dünya görüşü nedir? Birinci problem ile daha çok deizmin psikolojik boyutu; ikinci problemle ise daha çok sosyolojik boyutu ortaya konulacak ve çalışma sonucunda deizmin psikolojik ve sosyolojik faktörlerinin analizi yapılacaktır.

2. ÖNEM VE AMAÇ

Dinle ilgili yapılan ya da yapılmakta olan araştırmalarda çok geniş bir literatürle karşı karşıya kalmak mümkündür. Ancak literatür taraması yapıldığında, dinsizlik ya da din dışı akımlar üzerine yapılan çalışmaların eksik ya da yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, araştırmacı tarafından ilahiyat/dini bilimler literatüründeki bu eksikliği gidermek ya da bahsettiğimiz açıdan literatüre katkı sunması bakımından araştırmanın önemli bir noktaya temas edeceği düşünülmektedir. Öte yandan, araştırma kapsamı felsefî bir eğilim olması yönünden değil, doğrudan kendisini "deist" olarak tanımlayan insanların deist olma süreçlerini ve dünya görüşlerini ortaya koyacağından ilahiyat alanına yapacağı katkıyla birlikte sosyal-psikoloji bağlamında da literatüre veri sağlayan bir çalışma hüviyetine bürünebilecektir. Tüm bu nedenlerden ötürü araştırmaya değer bir konu olması ve de

literatüre sağlayacağı katkı çerçevesinde özgül bir önem içerdiğini vurgulamamız gerekmektedir. Bu çerçevede, ilgili konunun akademik açıdan bugüne kadar yeterli ölçüde ele alındığını söyleyemeyiz. Nitekim ele alacağımız konu hakkında ülkemizde ilk lisansüstü çalışmanın 2002 yılında yapılması da bu tespiti doğrular niteliktedir. 21. Yüzyıl'da sadece Türkiye'de değil tüm dünyada ortaya çıkan yeni dini hareketler, din-dışı akımlar ya da yaygın olarak tartışılan Uzak Doğu kökenli gruplar dinsel çalışmalar açısından önemli bir konumdadır. Dolayısıyla toplumda yaşayan dini akademik gruplar üzerinde yapılan araştırmalar gibi lâdini gruplar üzerinde yapılacak araştırma ve çalışmalar da ilahiyat literatürüne katkı sunması bakımından aynı öneme haizdir. Bu açıdan bu çalışmanın ele alınmasındaki önemli sebeplerinden birisi de alana bir nebze de olsa katkı sunabilmektir.

Öte yandan, bu araştırmanın amacı bir deizm savunusu ya da reddiyesi yapmak değildir. Bu çalışma temel olarak 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan bazı deistlerle yapılan mülakatlara/görüşmelere dayalı bir araştırma çerçevesinde bu kişilerin "deist olma süreçleri" ile dünya görüşlerini ortaya koyarak psiko-sosyolojik bir araştırma olma iddiasındadır. Dolayısıyla araştırmada, "Deist olma süreci nasıl işlemektedir?", "Deistlerin dünya görüşü nedir?" gibi soruların cevabını bulmak ve araştırma sonucunda "deizmi anlamak" amaçlanmaktadır.

3. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bu çalışma hemen her akademik çalışmada olduğu gibi belirli sınırlılıklar taşımaktadır. Bu açıdan, birinci bölümde ele aldığımız deizm düşüncesi, tanımı, tarihi ve etkileri bağlamında konuyla ilgili ulaşılabilen kaynaklarla ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, araştırmamızda konuyla ilgili ulaşılabilen kitap, makale gibi temel kaynakların yanısıra deizm konusunda yapılan sınırlı sayıda makale ve lisansüstü çalışmalardan yararlanılacaktır. Öncelikle belirtilmesi gereken husus nitel araştırmada seçilen konuyla ilgili doğrudan birinci elden verilerin toplanması gerektiğinden çalışılacak alanla ilgili ön bilgiler edinilmeli ve alan yakından tanınmalıdır. Nitel araştırmalarda araştırma probleminin özelliğine ve araştırmacının sahip olduğu kaynakların sınırlılığına göre örneklemin genişliği belirlenmelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 87). Nitel araştırmalarda bir genelleme

hedeflenmediği için istatistiksel tekniklerden ziyade araştırmacının amacı doğrultusunda "amaçlı örnekleme" olarak adlandırılan örnekleme türü tercih edilmektedir. Bu bağlamda araştırmacı, katılımcıların cinsiyet, yaş, statü, rol, ideoloji, inanç, felsefe gibi özelliklerini dikkate alarak araştırmanın amacı doğrultusunda seçim yapabilmektedir. Dolayısıyla örnek birimlerinin seçilmesi nitel araştırmalarda "amaçlı" olarak gerçekleştirilmektedir. Öte yandan, nitel araştırmalarda sıkça kullanılan örnekleme tekniklerinden biri de "kartopu örnekleme"dir. Bu da veri toplamada zengin ve detaylı bilgi sağlayacak birimlerin saptanmasına katkı sağlayacaktır. (Akturan, 2013: 195-202; Punch, 2011: 183-185).

Çalışmamızın örnekleme bakımından yukarıda verilen bilgiler çerçevesinde "Deizmin Psiko-Sosyolojisi" adını taşıyan bu nitel araştırmanın verileri "amaçlı örnekleme" ve "kartopu örnekleme" yöntemleri kullanılarak ortaya konulmuştur. Araştırma konusu, "deizmin psiko-sosyolojisi" olduğu için amaca uygun olarak deist bireylere ulaşılmaya çalışılmış ve ilgili kurum ya da kuruluşlarla temas kurma yoluna gidilerek örneklem grubu oluşturulmuştur.

4. YÖNTEM

Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri farklı kriter ve çeşitlere göre ayrılmaktadır. Bu açıdan, ele alacağımız çalışma yukarıda belirtildiği üzere daha çok sayısal veriler sağlayacak nicel bir araştırmadan ziyade katılımcıların düşünce dünyalarını incelemeye ve anlamaya imkan sağlayan nitel bir araştırma türü olarak şekillenecektir. Bu açıdan nitel araştırmayı, “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma” olarak tanımlamak mümkündür (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 39). Nitel araştırma, insanın kendi sırlarını çözmek ve kendi çabasıyla biçimlendirdiği toplumsal sistemlerin derinliklerini keşfetmek üzere geliştirdiği bilgi üretme yollarından birisidir (Özdemir, 2010: 326). Dolayısıyla "Deizmin Psiko-Sosyolojisi" adını alan bu araştırma; konusu, problemleri ve amacı bakımından nitel bir araştırma özelliği taşımaktadır. Öte yandan, nitel araştırmaların bir özelliği de keşfedici olmalarıdır. Keşfedici özelliğe sahip araştırmalar, yararlı olmaları bakımından

özellikle üzerinde az çalışılmış konuları aydınlatmada kullanışlıdır (Neuman, 2012: 228). Bu bağlamda, yine bahsedilen konu ve problem bakımından araştırma, "keşfedici" ve "betimleyici" bir amaç içerisinde ele alınmaktadır. Son olarak belirtmemiz gerekir ki konuyla ilgili nitel verilere ulaşabilmek için yine gözlem, görüşme ve doküman inceleme gibi nitel araştırma tekniklerinden yararlanılmıştır.

5. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI VE VERİ ANALİZİ

Nitel araştırmalarda yaygın olarak gözlem, görüşme, odak grup görüşmesi ve doküman inceleme yöntemleri kullanılmaktadır. Nitel araştırmada verilerin geçerliliği ve ulaşılan sonuçların doğruluğu önemli olduğu için araştırmacı konusuna ve hedef kitlenin özelliğine göre birden çok araştırma metodundan yararlanabilmektedir. Nitel araştırmalarda yapılandırılmış görüşme sürecinin yanında gözlem ve doküman inceleme gibi yöntemler de kullanılmaktadır. Görüşme sürecinde soruların açık ve anlaşılır bir şekilde katılımcıya yöneltmesi ve gerekli durumlarda ek sorularla araştırılan konunun derinleştirilmesi sağlanmalıdır. Katılımcının sözel ifadeleri gözlem ve doküman inceleme yöntemleri kullanılarak doğrulanmalıdır. Birden çok veri toplama yönteminin kullanılması elde edilen bulguların geçerliği ve güvenilirliğini artırma açısından önemlidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 88-89). Verdiğimiz bilgiler ışığında ortaya koymamız gereken husus şudur: Bu araştırmada "doküman incelemesi" ve "görüşme" olmak üzere iki nitel veri toplama aracı kullanılmıştır. Teorik çerçeve verileri literatür taraması; ampirik çerçeve verileri ise görüşme/mülakat tekniği ile toplanmıştır. Görüşmenin temel amacı bireyin iç dünyasına girerek onun bakış açısını anlamaya çalışmaktır. Görüşme yoluyla araştırılan konu hakkında bireyin deneyimleri, tutumları, düşünceleri, niyetleri, yorumları, zihinsel algıları ve tepkileri gibi gözlenemeyen bilgilere ulaşılması umut edilir. Yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış, yapılandırılmamış ve odak grup görüşmesi şeklinde farklı görüşme teknikleri vardır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 120; Sönmez ve G. Alacapınar, 2011: 108). Bu araştırmada da başvuru görüşme türünün görüşme rehberi kullanılması ve katılımcılara konuları özgürce dile getirme olanağı vermesi bakımından daha çok "yarı-yapılandırılmış"/"yarı-yönlendirici" olduğu söylenebilir.

Nitel veri analizinde üç yol önerilmektedir. Birinci olarak, elde edilen verilerin özgün şekline mümkün olduğunca bağlı kalınarak ve gerektiğinde katılımcıların ifadelerinden doğrudan alıntı yapılarak betimsel bir yaklaşımla verilerin sunulmasıdır. İkinci yol ise, veriler betimsel bir yaklaşımla sunulmakla birlikte bazı temalar belirlenerek temalar arasında ilişkiler de kurulur. Üçüncü olarak araştırmacı betimleme ve tematik analizin yanında kendi yorumlarını da kullanarak verileri analiz eder. Aynı araştırmada bu üç yaklaşım bir arada kullanılarak da veri analizi yapılabilir. Veriler daha önceden belirlenmiş temalara göre sınıflandırılır, özetlenir ve yorumlanır. Bulgular arasında neden-sonuç ilişkisi kurulur ve gerekirse olgular arasında karşılaştırmalar yapılır. Özetle betimsel analiz dört aşamadan oluşur (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 221- 224): (1) betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma, (2) tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, (3) bulguların tanımlanması, (4) bulguların yorumlanması. Bu çerçevede bu araştırmada da veriler, betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Araştırma amacına matuf olarak katılımcılarla yapılacak görüşmeler mümkün oldukça yüz yüze yapılmak suretiyle planlanmıştır. Ancak dünyada ve Türkiye’de ortaya çıkan Covid-19 salgın hastalığının yayılması ve alınan tedbirler çerçevesinde görüşmeler, katılımcıların gerekçeleri ve talepleri doğrultusunda online görüşmeler ses kayıt cihazıyla kaydedilerek ve farklı nedenlerle görüşme sorularına elektronik posta yoluyla yazılı olarak verilen cevaplar yine kayıt altına alınarak gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın ana bölümünü oluşturacak olan deneye dayalı çerçevede saha araştırmasının bulguları tüm bu görüşme dökümleri ve görüşmelerden elde edilen veriler analiz edildikten sonra aktarılıp yorumlanmıştır. Çalışma boyunca yapılan online görüşmeler görüşmecilerin kendilerini rahat hissedecekleri ve ifade edecekleri platformlar üzerinden (Zoom, WhatsApp, Facebook Messenger vb.) gerçekleştirilmiş ve nitelik açısından yeterli doygunluğa ulaşılmıştır. Mail yoluyla alınan bazı yazılı cevaplar ise araştırma amacı açısından yeterli olup olmamasına göre katılımcıya yöneltilecek yeni sondaj sorular ile belirli doygunluğa ulaştırılmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE

KAVRAMSAL, KURAMSAL VE TARİHSEL AÇIDAN DEİZM

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmamızın bu bölümünde araştırma konusunun temel kavramları ve kuramları tanıtılacaktır. Ayrıca bu araştırmanın konusunu teşkil eden temel kavram ve bu kavramla bağlantılı olabilecek teizm, ateizm, panteizm, agnostisizm gibi diğer kavramlara da yer verilecektir. Öncelikli olarak çalışmanın hemen başında iman / inanç olguları arasında birtakım farklar olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bu bakımdan “iman”, görünmez olana bağlanma, görünmez olanı kabul etme durumudur. “İnanç” ise daha çok kesin, ispatlanabilir, geçerli olanla ilgilenir. İman, büyük ölçüde birleştirici ve kapsayıcı bir hüviyete sahiptir. İnançta farklı olanı, reddedileni ayırt etme, dışlama durumu söz konusudur (Çınar, 2018: 280). Dolayısıyla bahsi geçen düşünceler belli başlı ret / inkar kriterlerine dayanması sebebiyle bu olguların temelinde öne çıkan olgunun ‘inanç’ olduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan, çalışmamız, bir din sosyolojisi çalışması niteliği taşıması nedeniyle ilgili kavramların felsefi iddiaları ya da delillendirmeleri üzerinde çok fazla durulmayacak; “deizm” (dinsizlik) kavramıyla ilgili tanımlamalara yer verilecektir. Ancak sık sık gündeme gelen “deizm” tartışmalarında birlikte anılan, bahsi geçen diğer bazı kavramların da teorik çerçevesi hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1. 1. Teizm

“Teizm” (İng. theism, Fr. th  isme, Os. İlahiyye, Al. theismus) terimi Türkçe’de “Tanrıçılık” şeklinde tanımlanmaktadır. Modern Arapça’da ise “el-ilahiyye” ve “et-telih ’d-dini” şeklinde ifade edilmektedir (Cevizci, 1999: 833;

Topaloğlu, 2011: 332). Teizm ile deizm terimlerinin köken olarak aynı anlama sahip iken, 16. ve 17. yüzyıllardaki tartışmalarla birlikte deizmin geleneksel Tanrıçılık anlayışından farklı olarak kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu bağlamda, teizmin Tanrı tarafından insanlığa, bir vahiy ve peygamber yoluyla gönderilen dinlere mensup kişilerin Tanrı anlayışı olarak tarif edildiğini görmekteyiz (Dorman, 2009: 1-20). Teizm, genel olarak “varolan her şeyin yaratıcısı olan bir Tanrı’nın varoluşuna inanma, Tanrı’nın mutlak ve sınırsız bir bilgiye, güce sahip olduğuna sarsılmaz bir inanç besleme” olarak tanımlanabilir (Cevizci, 1999: 833).

Bir başka tanımlamaya göre teizm “akıl ve iradeye sahip bütün maddi ve manevi süreçleri gizemsel olarak etkileyen” (Korkmaz, 2019: 42) Tanrı anlayışı olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda teizm evrende var olan, olup biten her şeyin kutsal bir varlık tarafından yaratıldığına inanmak, başlangıcın sebebi olarak görülen bir varlığı kabul etme anlamına gelmektedir. Bir diğer tanımlamaya göre teizm, evrende bulunan ve duygularımız aracılığıyla bilinen ya da imgelem ve akıl sayesinde var olduğu sonucuna varılan, tüm varlıkların varoluşlarını ve varoluş durumundaki devamlılıklarını sonsuz, ezeli-ebedi ve bilinçli bir varlığın ve bu varlığın iradesinin yaratıcı ve nedensel eylemine borçlu olduğu, Tanrı adı verilen bu varlığın özünü ve karakterini akıllı yaratıklarının düşüncelerinde ve ideallerinde açığa vurduğu ve bundan dolayı, insan varlıklarıyla kişisel bir ilişki içinde bulunduğu inancıdır. Tanrı tüm bu aşkın ve üstün özellikleriyle değer bakımından en yüksek varlıktır ve insan onu bilebilir ve ona erişebilir (Cevizci, 1999: 833).

Teizm kavramı, felsefi bir terim olarak 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Tanımı ve tarihçesi bakımından teizmi dar ve geniş anlamda olmak üzere iki açıdan ele almak mümkündür: (1) Geniş anlamda teizm öncelikle Tanrı’nın var olduğuna inanmak ve bu inancı savunmaktır. Teistik Tanrı inancının ilk basamağı olarak kabul edilen bu yaklaşımın, herhangi bir dini ve felsefi alt yapısı olmayan kimselerin arasında yaygın olduğu düşünülmektedir. İlkçağ düşüncesinde görülen bu anlayış “mutlak teizm” olarak da adlandırılabilir (Topaloğlu, 2011: 332). (2) Dar anlamda teizm, Tanrı’nın varlığına mutlak manada

inanmanın yanı sıra O'nun aşkınlığını, iradeli ve şuurlu bir varlık olduğunu kabul etmek olarak adlandırılan “felsefi teizm”dir (Topaloğlu, 2011: 332).

Klasik teizm anlayışına göre Tanrı, ezeli ve ebedi olmakla birlikte tüm varoluşun sebebi, bütün varlıkların devamlılığını sağlayan aşkın bir varlıktır (Ögcem, 2013: 106). Evreni yaratan, yöneten, koruyan ve gözetten bir Tanrı, her şeyi görmesi, her şeyi bilmesi ve varlığının her yerde olması bakımından kendisine en çok saygı gösterilmesi, dua ve ibadet yapılması gereken, emir ve yasaklarına riayet edilmesi gereken varlıktır (Taylan, 2010: 261).

Teistik düşüncenin birbirinden çok farklı ve çok boyutlu biçimleri de görülmektedir. Aslına bakılırsa, ateizm ve agnostisizmi reddeden Teist anlayış, her ne kadar politeist ve monoteist boyutlarla tanımlansa da politeizm başta olmak üzere deizm, düalizm ve panteizm gibi diğer inanış biçimlerinden de ayrılmaktadır (Topaloğlu, 2011: 333). Dolayısıyla teizmin Tanrı anlayışının en büyük özelliği ve ayırt edici vasfı “tektanrı” olması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu tanımlama üç büyük dinin Tanrı anlayışını da kapsamaktadır. Bir başka deyişle, tektanrıcılık olarak görülen “felsefi anlamda teistik, dini terimle semitik Tanrı anlayışı; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi büyük dinlerin çoğunun kalbidir” (akt. Yaran, 2016: 21). Kısaca, sunumu yapılan teizm ve teistik anlayışın temel argüman ve iddiaları, zikredilen tüm bu özellik ve sıfatlara sahip bir Tanrı'ya inanç ve Tanrı'nın var olup olmadığına dair tartışmada O'nun varlığının ispat edilebilir olduğudur. Bu bağlamda, teizm anlayışına göre, Tanrı'nın zâtı kesin olarak bilinemesi de varlığının kanıtlanabileceği görüşü hakimdir.

Bu kanıtlar, Felsefe tarihinde ontolojik, kozmolojik, teolojik ve bunlara ek olarak modern dönemde kullanılan ahlaki delillerle dini tecrübeden meydana gelmektedir. Ontolojik delile göre, fitri olarak insanın zihninde bir yaratıcı, Tanrı fikri vardır. Zihninde olan bu fikre insanın kendinde bulunan sınırlı yapısıyla ulaşamayacağından hareketle bu fikrin ortaya çıkmasının bir delili, nedeni olarak Tanrı'nın varlığına işaret edilmektedir. Kozmolojik kanıt, evrenin varlığının ve yaratılmasının dolayısıyla evrendeki ilk başlangıcın ve devamlılığın sebebi olarak Tanrı'nın varlığını ortaya koymaktadır. İslam düşüncesinde de hudûs, ihtirâ, ve

imkân delilleri olarak adlandırılan bu yaklaşım da âlemin ezeli ve zorunlu olmayıp Tanrı tarafından yaratıldığını savunmaktadır. Teleolojik kanıt, evrende var olan düzen ve estetiğin ancak güçlü ve iradeli bir varlık yani Tanrı tarafından gerçekleştirilebileceğini ortaya koyar. Ayrıca, adalet, hak, iyi ve kötü kavramlarından, insanlardaki ahlaki yapıdan hareketle bir ahlaki delil olarak da Tanrı'nın varlığına gidilmeye çalışılmıştır. Kişisel, subjektif bir kapsamı teşkil etse de insanların duygu, düşünce ve sezgilerini içeren dini tecrübe de Tanrı'nın varlığı için ortaya konulan kanıtlarda biridir (Topaloğlu, 2011: 333).

Yukarıda değinildiği üzere, İslam düşüncesinin ilk dönemlerinden beri din alimleri ve düşünürlerinin de önemli meşguliyet alanlarından birisi âlemin var oluşunun yegane nedeni olan Allah'ın varlığının, kanıtlanabileceği yönündeki çaba ve faaliyet olan ispat-ı vâcip meselesidir. Yine Felsefe tarihinde ve modern dönemde bahsi geçen, Tanrı'nın varlığı lehindeki teistik delillerin benzer ve farklı yönlerinin İslam düşünce tarihinde de yer aldığı görülmektedir. Batı felsefesinde Saint Anselm'in (1033-1109) kullanmış olduğu ontolojik delilin, İslam düşüncesinde kendisinden çok daha önce yaşayan Farabi'nin (ö. 950) kullandığı ve İbn Sina'nın (ö. 1037) sistemli bir şekilde geliştirdiği “ekmel varlık” deliline çok benzediğini söyleyebiliriz. Batı'da ise Anselm'den sonra Descartes (1596-1650), Spinoza (1632-1677), Leibniz (1646-1716) ve Hegel (1770-1831) gibi yeni filozoflar bu delili kullanmışlardır (Gölcük ve Toprak, 2014: 175). Diğer taraftan evrenden hareketle oluşturulan kozmolojik delil öncelikli olarak, Aristo'nun alemdeki hareketliliği açıklayabilmek için ortaya koyduğu ilk hareket ettirici, ilk muharrik (muharrik-i evvel) teziyle ortaya çıkmıştır. Bu delil İslam düşünce tarihinde “hudûs” ve “imkân” adlarıyla yer almıştır (Özervarlı, 2000: 495). Kelamcılar, hudûs delilinde cevher ve arazlarının değişkenliğinden yola çıkarak tümevarım yöntemiyle âlemin sonradan yaratıldığı ve dolayısıyla bir yaratıcıya muhtaç olduğu sonucuna ulaşırlar. Hudûs delilini ilk olarak kullanan; gidiş yöntemi kelamcılardan farklı olsa da ulaştığı netice aynı olan İslam filozofu Yakub b. İshak el- Kindî'dir (Gölcük ve Toprak, 2014: 172; Özervarlı, 2000: 495). Daha çok İslam filozofları tarafından kullanılsa da daha sonra Şehristânî, Fahreddin Râzî, Cürçânî gibi müteahhirin kelamcılar tarafından da kullanılan “imkân” delili ise, mümkün niteliği taşıyan âlemin var olabilmek için

yokluğuna varlığını tercih edecek bir müreccihe yani zorunlu bir varlığa muhtaç olduğunu ortaya koymaktadır (Gölcük ve Toprak, 2014: 165; Özervarlı, 2000: 495-496).

Evrende gözlenen düzenin kendiliğinden meydana gelemeyeceği esasına dayanan teleolojik delil, İslam düşüncesinde “gaye ve nizâm”, “ihtirâ” veya “hikmet” ve “inâyet” delili olarak bilinmektedir. Bu delil Aristo ve Eflatun’a kadar varan eski bir delildir. Saint Augustinus (öl. 430), Saint Thomas (öl. 1274), Berkeley (öl.1753), Newton (öl. 1727) ve Kant (öl. 1804) gibi filozofların da kullandığı bu delil, Kur’an-ı Kerim’de en çok kullanılan, bugün de özellikle pozitif bilimlerin gelişmesiyle önemi artan; sade ve anlaşılır olması bakımından da Ebû’l Berekat el- Bağdâdi, Gazzâli, İbn Rüşd, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el- Cevziyye tarafından diğer delillere tercih edilmiştir (Gölcük ve Toprak, 2014: 181; Özervarlı, 2000: 496).

Teizm ve teistik kanıtlar konusunda yapılan bu tanıtımdan sonra teizmin karşıtı olan ateizm hakkındaki teorik özete geçilebilir:

1. 2 . Ateizm

“A-teizm”in (Tanrıtanımazlık / Tanrısızlık) tanımlanması bir bakıma “teizm” (Tanrıçılık) kavramının bilinmesi ve anlaşılmasıyla mümkün olabilecektir. “Ateizm” (İng. atheism; Os. İlhad, nefyi ilahi; Fr. atheïsme; Al. atheismus). Yunancada Tanrı anlamına gelen ‘theous’un olumsuzluk bildiren “a” ekiyle birleşmiş olan ve Tanrı’nın var olmadığı inancına dayanan felsefi bir akımdır (Cevizci, 1999: 82). Öte yandan ateizm, Tanrı’nın varlığını inkar eden felsefi bir meslektir. Bir sistem değil, pozitif birtakım prensiplerin bir neticesi olarak ortaya çıkan bir inkardır. Bu bağlamda, ateizmin temel iddialarından birisi, âlemin tesadüfün birtakım “kombinezonları¹” ile meydana geldiğini kabul etmek; kainatta gerçekleşen olayların izahında hiçbir neden ve gerekçe tanımamasıdır (Bolay, 1990: 25, 26).

¹ Bk. Bolay, 1990: 26.

Ateizm, Tanrı'nın var oluşunu, mutlak varlık olanağını tümüyle reddeden düşünce sistemi olarak “teorik ateizm” ve kişinin günlük yaşantısında ve davranışlarında Tanrı'yla olan ilişkisini kesmesi ya da Tanrı'yı hiç gündeme getirmemesi şeklinde tarif edebileceğimiz “pratik ateizm” olarak ikiye ayrılmaktadır (Cevizci, 1990: 83). Tanrı'nın var oluşunu yadsıyan ateizm; “ (1) Gerçeğin özü özdekse [maddeyse], evrende Tanrı'nın yeri yoktur (özdekçilik [materyalizm]); (2) Tanrı olursa insanın özgürlüğü ortadan kalkar (idealizm); (3) Yalın kuşkuculuk” anlayışları üzerine temellendirilebilmektedir (Akarsu, 1998: 169).

Ateizmin tanımı yapılırken ateizmin kavramsal olarak teorik ve pratik boyutlara ayrıldığından bahsedilmiştir. Teorik ateizm de kendi içerisinde pozitif ve negatif; pratik ateizm ise aktif ve pasif olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Teorik ateizm, Tanrı'nın varlığını zihni bir çaba ve faaliyetle reddetmektir. (1) Negatif ateizm, Tanrı fikrini tamamen reddetmek, Tanrı'nın varlığının olmadığını ileri sürmektir. (2) Pozitif ateizm, özellikle teistik kanıtları hedef almakta ve teistlerin ileri sürdükleri tezleri reddetmektir. Bu açıdan ifade etmek gerekirse, felsefi açıdan karşılık bulan teorik seviye pozitif ateizmdir. Pratik ateizm, Tanrı'yı reddetme fikrinin teorik boyuttan sıyrılarak kişinin Tanrı yokmuşçasına yaşamını sürdürmesi olarak tanımlanabilir. Pratik ateizm, tarihi süreç içerisinde sıklıkla moral değerler üzerinden değerlendirilmiş; büyük ölçüde ateizm, “ahlaksızlık” ve “ilkesizlik” gibi kavramlarla anılmıştır. Ancak teorik ateizmin pratik ateizme temel oluşturduğu değerlendirilmiş ve moral değerler açısından ortaya çıkan sıkıntıların aşılmasında teorik ateizmin rolü devreye girmiştir. Pozitif ateizmin boyutları da şu şekilde ele alınmaktadır: (1) Pasif ateizm, kısaca kişinin yaşantısında ateist gibi yaşadığı ancak Tanrı fikrine karşı herhangi bir faaliyet ve çaba içerisinde bulunmaması; (2) aktif ateizm ise, kişinin Tanrı fikrini, Tanrı inancını reddetmekle birlikte bütünüyle dünya görüşlerini toplumda egemen kılmak için çaba ve faaliyet içerisinde olmasıdır (Sevinç, 2017: 116-118; Topaloğlu, 2001: 23-27).

Ateizmi kutsal metinleri, ritüelleri, inançları, otorite ve törenleri olmadığı için bir dini sistem olarak tanımlamayan İranlı eski Müslüman Navabi, Tanrı'nın var olup olmadığına inanma noktasında dört temel duruş olduğunu ortaya koymaktadır: “ (1)

Gnostik teist: Tanrı'ya inanıyorsunuz ve bunun doğru olduğunu “biliyorsunuz”. (2) Agnostik teist: Doğru olup olmadığını “bilmeden” Tanrı'ya inanırsınız. (3) Gnostik ateist: Tanrı'ya inanmıyorsunuz ve bunun doğru olduğunu “biliyorsunuz”. (4) Agnostik ateist: Doğru olup olmadığını “bilmeden” Tanrı'ya inanmazsınız (Navabi 2014a; 2014b). Diğer taraftan, Richard Dawkins de bu sınıflandırmaya benzer şekilde, Tanrı'nın varlığı ve yokluğu hakkındaki görüşleri 7'li bir skalada değerlendirmektedir:

1. Güçlü teizm: Şüphesiz, kesin olarak % 100 Tanrı vardır.
2. Pratik teizm: % 100 olmasa da çok yüksek olasılık Tanrı vardır.
3. Zayıf teizm: %50'den yüksek bir olasılıkla Tanrı vardır.
4. Agnostisizm: Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu tam olarak % 50'ye % 50 eşittir.
5. Zayıf ateizm: % 50'den yüksek bir olasılıkla Tanrı yoktur.
6. Pratik ateizm: Kesin, % 100' yakın bir olasılıkla Tanrı yoktur.
7. Güçlü ateizm: % 100 kesinlikle Tanrı yoktur (Dawkins, 2009: 54).

İslami terminolojide ateizm kavramı, “küfür”, “zındık” ve özellikle “ilhad” kavramlarıyla karşılanmaktadır. İlhad, “Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkar etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek” şeklinde tanımlanmaktadır. İlhada sapan kimseye ise “mülhid” denir. Kur'an'da dört ayette, “Allah'ın isimlerini tahrif ederek inkar, Kur'an'ın Allah tarafından gönderilmediğini inkar etmek, haktan sapma, ayetleri yalanlamak” (el-Hac, 22/22-25) şeklinde fiil ve mastar halinde geçmektedir. İlhad aynı zamanda Kur'an'da Cahiliye ahlakının ve tavrının özelliği olarak zikredilmektedir (Sinanoğlu, 2000: 90). Ayrıca, Allah tarafından gönderilen vahiyleri ve dini hükümleri hafife alarak ya da yok sayarak inkar etmek de kişiyi küfre sevkeder. Kur'an'da “kelimetü'l- küfr” (et-Tevbe, 9/74) olarak geçen bu inkar nitelikli sözler İslam kaynaklarında “elfaz-ı küfür” olarak isimlendirilmiştir (Sinanoğlu, 2002: 536). Arapçada zındîk /zenâdîka şeklinde telaffuz

edilen kelime ise, açıktan ya da gizli bir şekilde İslam’la ilişkisini kesip ayrılanlar olarak tanımlanmaktadır. “Zındık” kelimesinin ilk olarak Ca’d b. Dirhem için kullanıldığı ifade edilir. İslam tarihinde zındıklardan en çok bilinen isim, Kur’an’a nazire yapmaya kalkışan şair İbnü’l Mukaffa’dır (Öz, 2013: 390-391).

Öte yandan Tanrı’nın varlığı aleyhindeki en ciddi itirazlardan biri de kötülük problemidir. Teizmin Tanrı tanımlaması, genel olarak “her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, mutlak iyi bir Tanrı” şeklinde olduğundan Tanrı kavramı ve kötülüklerin varlığı arasındaki çelişkilere dikkat çekilmektedir (Topaloğlu, 2001: 205-206). J.L. Mackie, H.J. McCloskey gibi felsefeciler, kötülüklerin varlığından ziyade teistlerin hem mükemmel bir Tanrı’yı tasdik etmelerini hem de kötülüklerin varlığını Tanrı ve dini yönlerden ele almalarına karşı çıkmaktadırlar (Yaran, 2016: 44-45). Teistler, Tanrı’nın kötülüğe niçin izin verdiğini teistik bir şekilde açıklamaya çalışırlar (teodise). Genellikle Leibniz’e atfedilen teodise kavramı, Tanrı ve adalet anlamına gelen iki kelimeyle oluşturulmuştur ve özellikle kötülükler karşısında Tanrı’nın adaletini savunma anlamında kullanılmaktadır (Yaran, 2016: 91). Dolayısıyla evrende bulunan mevcut kötülüklerin, Tanrı’ya atfedilen sıfatlarla bağdaşmamasından hareketle Tanrı’nın varlığı aleyhinde bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, mutlak kudret ve iyilik sahibi bir Tanrı varsa, onun eseri olan evrende de kötülüğün olmaması gerekmektedir (Seyrek, 2019: 89-90).

İslam düşüncesinde ise “kötülük”; “hayır ve şer”, “hûsun ve kubuh” vb. konular bağlamında ele alınmaktadır. Kur’an’da iyilik, hayır anlamındaki hûsun kavramı 194 yerde tekrarlanırken kubuh kavramı, Firavun ve adamlarının ahirette lanetleneceklerini bildiren tek bir ayette geçmektedir (el-Kasas, 28/42). Konuyla ilgili olarak Kur’an’da Allah, bir ayette iyilik ve kötülükleri kendisinin yarattığını bildirirken akabindeki ayette iyiliklerin Allah’tan, kötülüklerin ise insanın kendi nefsinden kaynaklandığını (en-Nisa, 78-79) beyan etmektedir (Çelebi, 1999: 60). Kelam ilminde konu edinilen ilgili mesele; şerrin kaynağı, kısımları, Allah’a ve insana nisbeti ve tüm bunlarla birlikte kaderle ilişkisi yönlerinden incelenmiştir (Yavuz, 2010: 540).

Ateizm kavramı ve kuramsal tartışmaları kısaca ele aldığımız bu başlıktan sonra bahsi geçen diğer komşu kavramlar hakkındaki tanıtlara devam edilecektir.

1. 3. Panteizm

Panteizm (Tümtanrıcılık), Allah ile âlemi bir ve aynı kabul eden, Tanrı'yı evrenin içinde gören felsefî bir görüştür. Panteizm kelimesi ilk defa J. Toland tarafından 18. Yüzyılda kullanılmıştır (Bolay, 1990: 201). Genel anlamda, Tanrı ve evren ilişkisini organik ve içkin bir şekilde ele alması bakımından Tanrı'nın evrene aşkın olması anlayışının muarızı olarak tanımlanabilmektedir. Panteizm (Os. Vahdeti vücut mezhebi; İng. pantheism; Fr. pantheïsme; Al. pantheismus) Tanrı'yla insanı yakınlaştırma, onunla özsel bir ilişki kurmak ve var olan her şeyin bir birlikteliği meydana getirdiğini iddia eder. Ayrıca panteizm, aşkın bir Tanrı tasavvurunu reddetmesi ve dolayısıyla ateizme yardımcı olması gerekçesiyle eleştirilmiştir (Cevizci, 1999: 675).

Daha önce bahsi geçen teizm kavramı, temelde evrenden ve var olan her şeyden münezzeh bir Tanrı fikrini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan panteizmin evrene içkin, mekanla ve var olan bütün olgularla bir olan Tanrı anlayışı, özellikle “Tanrı her şeydedir” (Cevizci, 1999: 675) iddiası eleştiri konularından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Felsefe tarihinde panteizm değişik tanımlamalar içerisinde ifade edilmiştir. Bazı panteistler, dünyanın hayalden ibaret olduğunu, gerçeklikle bağının olmadığını ileri sürmüşlerdir. Özellikle Hint dinlerinde panteist düşünceler dikkat çekmektedir. Batı felsefesinde panteist yaklaşımların temelinde, Ksenophanes, Heraklitos, Platon ve stoacılar bahsedilebilir. Batı düşüncesinde panteizmin en önemli temsilcisi; Tanrı ve tabiatı aynı gören Spinoza'dır (1632-1677) (Aydın, 2005: 587-588). Panteizm, temelde evrenle Tanrı'yı bağımsız görmediği için evrendeki her şeyi Tanrı'nın bir görünümü, bir tezahürü olarak görmesi bakımından monist (tekçi) bir sistem olarak da açıklanmaktadır (Erdem, 1990: 8).

İslam düşünce tarihinde, panteizm kavramının yerine “vahdet-i vücut” terimi kullanılmıştır. Muhyiddin Arabi (1165-1240) başta olmak üzere bir çok sufi düşünür, bu felsefenin üzerinde yoğunlaşmıştır. “Varlığın birliği” olarak tanımlanan vahdet-i

vücut anlayışı ve panteist yaklaşım arasında bir takım farklar olduğunu da iddia edenler bulunmaktadır (Aydın, 2005: 587-588). İslam düşüncesinde varlığın birliğini, Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan daha çok tasavvufi çevrelerce ele alınan vahdet-i vücut, “mümkün ve zorunlu kısımlarına ayrılmadan önce kendinde bir haikat şeklinde ele alıp zorunlu ve mümkünü onun iki kutbu saymak suretiyle Hak ile halkı izafet ilişkisiyle birbirine bağlar (Demirli, 2012: 431). Tanrı-insan ilişkileri başta olmak üzere insan iradesi, birlik-çokluk, kötülük problemi vb. gibi konuları inceler. Vahdet-i vücut anlayışı, temelde deizmi kabul etmez ve Tanrı-insan ilişkilerini ilahi isimler ve sıfatlar bakımından açıklama yolunu tercih eder. Bu bağlamda, tanrı ve yaratılanı birlik halinde açıklar (Demirli, 2012: 432). Vahdet-i vücut felsefesinde önemli bir düşünür olan Muhyiddin İbnü'l Arabi'ye göre “Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır”. Bu cümle bahsi geçen düşünce sisteminin temel dayanaklarından (Demirli, 2012: 432). Bu bağlamda, vahdet-i vücut anlayışı Kur'an'da geçen “Allah, göklerin ve yerin nurudur.” (Nur, 24/35) ayetiyle desteklenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, “Allah vardı ve O'nunla birlikte başka bir şey yoktu.” (Müsned, II, 431; Buharî, Tevhid, 22) hadisi de bu çerçevede yorumlanmıştır (Demirli, 2012: 433).

Diğer taraftan Batı felsefesindeki panteizmin bir görünümü olarak yorumlanan vahdet-i vücut anlayışı, “varlığın mutlak birden çıkıp evreni oluşturması” anlamına gelen “sudur” nazariyesiyle de benzer yönler taşımaktadır. “Sudur”, doğmak, sadır olmak, zuhur etmek gibi anlamlara gelmektedir (Kaya, 2009: 467). Sudur teorisinde, ikisi manevi biri maddi olan üçlü bir alan tanımlanmaktadır. “Sistemin en başında Allah, ardından sayıları on olan göksel akıllar gelmektedir. Bunlar; Farabi'nin ikinciler (sevani) ve maddeden soyut/ayrık varlıklar (mütefarikat) dediği ruhaniler (melekler) anlamına gelmektedir. Sistemin en altında ise eksikliği temsil eden şekilsiz ilk madde yani ‘heyula’ bulunmaktadır” (Kaya, 2009: 467).

Görüldüğü üzere, Batı düşüncesinde “panteizm”, İslam düşüncesinde “vahdet-i vücut” ve “sudur” teorileri kısmi farklılıklar taşısa da Tanrı'nın var olup olmadığı konusunda yapılan tartışmaları ve ortaya koyulan anlayışların farklı alternatif boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim panteist

yaklaşımların Tanrı fikri, deizmin öngördüğü evrenden aşkın bir Tanrı fikriyle çelişmektedir. Benzerlikleri bulunan vahdet-i vücud anlayışının temel argümanlarından birisi de deizmi çürütmektir. Dolayısıyla araştırma konusu ile yakından ilişkisine değinilmek istenmektedir. Ayrıca, teist Tanrı anlayışının ortaya koyduğu; zamandan ve mekandan münezzeh bir Tanrı iddiasıyla da çelişki içerisinde olduğu görülmektedir. Yine panteist yaklaşımın ya da vahdet-i vücud düşüncesinin varlık dereceleri arasında bir fark gözetmemesi, yaratıcı ile yaratılan varlıkları eşitlikle yorumlaması aynı zamanda semavi din uzmanları tarafından da sıklıkla reddedilmiş ve konunun başında ortaya konulduğu gibi a-teistik argümanlara yardımcı olması bakımından eleştirilerle karşılaşmıştır.

1. 4. Agnostisizm

Agnostisizm (Bilinemezcilik), (Os. Lâirfaniye; İng. agnosticism; Fr. agnosticisme; Al. agnosticismus) bilmeme, bilememe haline işaret eden bir tanımlamadır. Genel olarak, evrende var olanların ve metafizik konuların dini bir görüş olarak tam olarak bilinemeyeceğini, doğru bilgiye ulaşmanın imkansızlığını ortaya koymakadır. Bu bağlamda, agnostisizm, teistlerin Tanrı'nın varolduğu, ateistlerin Tanrı'nın var olmadığı görüşlerine karşın Tanrı'nın var olup var olmadığını tam olarak bilinemeyeceğini ortaya koyar (Cevizci, 1999: 146). Agnostisizm, teizm ve ateizm arasındaki tavrını ortaya koyar ve taraftan birine meyletmekten ziyade negatif bir tutumu kapsar (Seyrek, 2019: 211-214).

Agnostisizmi kısaca insan zihninin objektif bilgiyi, ontolojik ve metafizik konuları bilmesinin imkansızlığı olarak tanımlayan Bolay'a göre, bu noktadan hareketle "A. Comte'un pozitivizmi, Spencer'ın evolusyonizmi (evrimcilik) ve Hamilton'un rölativizmi agnostik olup hepsi de ontolojik meselelerin bilinemeyeceğine kanidirler" (Bolay, 1990: 3-4). Bilginin veya bilimin hakim olmadığı konularda yani Tanrı, varlık ve varlık alanları gibi metafizik hususların büsbütün olarak bilinemeyeceği ileri sürülmektedir (Akarsu, 1998: 37). Agnostisizme göre, aşkın, varlık, cevher gibi bazı konular bilinemezdir. Bunların varlıkları ateizmin aksine ne inkar edilebilir ne de kabul edilebilir hususlardır. Bunların varlıkları kabul edilse bile cevherlerinin ve tabiatlarının bilinemeyeceği;

insan zihninde sadece bir fenomen olarak yer alabileceği değerlendirilmektedir (Aydın, 2005: 7). Agnostikler, dinin ve felsefenin açıklamaya çalıştığı konularda kesin bilgiye ulaşmanın imkansız olduğundan hareketle bu gibi konularda bilim konuşmadığı sürece susmayı savunmuşlardır (Cevizci, 1999: 146).

Tanrı ve metafizik alanlarda mutlak gerçeğin bilinemeyeceğini savunan agnostisizm, İslam düşüncesinde “lâ edriyye” kavramı ile ortaya çıkmıştır. Arapça “Bilmiyorum.” anlamına gelen bu fiil, klasik İslam düşüncesinde kelimcilerin sofistler hakkındaki eleştirilerini ele alarak başlamış, daha sonra ise Tanrı’nın var olup olmadığının bilinemeyeceği anlamına gelen agnostisizm kavramına karşılık olarak kullanılmıştır (Kutluer, 2003: 42).

Özetle, evrenden hareketle bir Tanrı’ya ulaşmanın mümkün olmadığı ve insan zihninin Tanrı veya metafizik sahalarda tam bilgiyi kavramaktan yoksun olduğunu ele alan agnostisizm (bilinemezcilik) bir başka deyişle, metafizik, teolojik ve özellikle de Tanrı fikri hakkında teistik ve ateistik yaklaşımlar arasında, eşit mesafede bulunmaktadır.

1. 5. Deizm

“Deizm (Deism)”, Latince’de “Tanrı” anlamına gelen “deus” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Diğer taraftan “theos” kelimesiyle karşılık bulan “teizm” kavramıyla aynı kökten gelmekte ve her ikisi de Tanrı’ya inanmak anlamında kullanılmaktadır. Ancak zamanla deizm, kendine has bir hüviyete kavuşarak daha çok “doğal din (tabii din)” anlayışı kapsamında değerlendirilmeye başlanmıştır (Ayvaz, 2002: 20). 16. Yüzyıldan itibaren Hristiyan dünyasında geleneksel inançlardan ayrılarak ve ateizme karşıt bir şekilde ortaya çıkan bazı düşünürler, Tanrı’ya ve O’nun yaratma kuvvetine inandıklarını ancak Hristiyan dininin temel akide ve hükümlerini reddettiklerini ilan etmişlerdir. Deist düşünürler, kendilerini ateizmden farklı bir inanç çizgisinde konumlandırırsa da geleneksel inançları savunan Hristiyan din adamları ve düşünürleri tarafından ateist olmakla suçlanmışlardır (Erdem, 1994: 109-110).

Aslına bakılırsa, deizm; teizm, ateizm, panteizm vb. inançlara karşı refleks geliştiren, her türlü dini görüşü, vahyi veya peygamberleri ve mucizeleri reddeden, sadece Tanrı'nın varlığını kabul eden “doğal din” anlayışını savunan felsefi bir düşünce sistemidir (Bolay, 1990: 49). Deizm (Yaradancılık), (Alm. deismus; İng. deism; Fr. deïsme; Lat. deus) ateizmin muarızı olarak ortaya çıkan; aynı zamanda Hıristiyan kilise söylemlerini de kabul etmeyen düşünce sistemidir. Deistler, Tanrı'ya inanmakla birlikte belli bir dini ve o dinin getirdiği hükümleri benimsemezler. Onlar, Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra evreni doğal kanunlarıyla işlemek üzere kendi başına bıraktığını savunurlar (Akarsu, 1998: 196). Bu bakımdan deizm, Tanrı'nın yaratıcı sıfatı üzerinde yoğunlaşan; aşkın bir varlık tasavvurunu ortaya koyan düşüncedir (Arslan, 2015: 343-344).

İnsan zihninin Tanrı hakikatine ulaşabilme yetisine sahip olduğunu savunan deizm, bunun için bir dini inanca ya da ilahi yollarla gelebilecek bir vahye gerek olmadığını iddia eder. Deizme göre, Tanrı, âleme müdahale etmeyen, aşkın bir varlık olarak doğaüstü konumda yer almaktadır (Cevizci, 1999: 209). Görüldüğü üzere, orjinal haliyle Tanrı'ya inanmak anlamına gelen deizm, her ne kadar teizm kavramıyla aynı kökene sahip olsa da Aydınlanma döneminin bir sonucu olarak akıl ile dinin uzlaştırılması çabaları doğrultusunda kendine özgü felsefi bir kimlik kazanmıştır (Aydın, 1997: 173; Cevizci, 1999: 209).

Deizm terimi ilk olarak Calvinist² ilahiyatçı Piere Viret'in “Instruction Chrestienne” (Erdem, 1994: 110) adlı eserinde; Allah'a inanan ancak Hıristiyan akidelerinden sapan ateistler şeklindeki tanımla karşımıza çıkmaktadır (Köktaş, 2017: 150). Deizm kavramıyla ilgili olarak farklı tanımlamalar yapılsa da “deizm” hakkında genel olarak en çok kullanılan tarif ve tanımlamaları şu şekilde sıralayabiliriz:

² Bk. Bolay, 1990: 127-128; Cevizci, 1999: 485.

Joyce'a göre, ilk başlarda teizmle aynı anlama gelen, daha sonra kendi felsefi kimliğini inşa eden bir inanç sistemi. Tanrı-âlem ilişkisini bir saatçi-saat ilişkisiyle açıklayan; Tanrı'nın ilk yaratılıştan sonra evreni kendi yasalarıyla işlemeye terk eden anlayış (Ayvaz, 2002: 22).

Reese deizmi, 17. ve 18. Yüzyıllarda İngiltere'de vahyin yerine aklın konulmasıyla ortaya çıkan tarihi bir hareket olarak tanımlar. Deizm, Tanrı'ya ulaşmak için herhangi bir vahiy ya da mucizeye ihtiyaç duymaz ve evrene müdahil olmayan bir Tanrı anlayışını ortaya koyar (Ayvaz, 2002: 22).

Weldon, deizmi klasik din-vahiy öğretisine karşı, doğal (tabii) bir din anlayışı olarak tanımlar (Ayvaz, 2002: 22).

McGrath, akılcılık (rasyonalizm³) ile birlikte ortaya çıkan bu düşünceyi, Tanrı ile dünya arasındaki ilişki ve bağı reddeden bir hareket (Ayvaz, 2002: 22);

Gilson, 17. ve 18. Yüzyıllarda tartışıla gelen bu düşünce sisteminin Tanrı anlayışını, Hristiyanlığın Tanrı'sının bir hayaleti olarak sunmaktadır (Aydeniz, 2002: 18).

Tanrı'yı ilk neden olarak kabul eden ve doğal din anlamında kullanılan öğretisi (Öztaş, 2006: 12);

Yaradancılık. Her türlü vahiy anlayışını reddeden ve akıl yoluyla Tanrı'nın var olduğuna zihin yoluyla ulaşılabilceğini iddia eden dinsel anlayış (Cevizci, 1999: 209);

Evrenin zorunlu sebebi olarak Tanrı'yı gören ve sadece Tanrı'nın varlığını kabul eden tabii din (Erdem, 1994: 109);

İlahçılık. Her türlü vahyi, vahyin bildirdiği Tanrı, peygamber ve din öğretilerini reddeden tabii din öğretisi (Öztaş, 2006: 11);

³ Bk. Bolay, 1990: 223-226; Cevizci, 1999: 723-724; Hocaoglu, 1995: 108-109.

Kökü Aristoteles'e dayandırılan, evreni yaratan Tanrı'yı ilk sebep olarak gören ancak evrene müdahalesini kabul etmeyen Tanrı anlayışı (Dorman, 2009: 3-4).

Yukarıdaki sıralandırmaya baktığımızda “deizm” kavramının bütün bu tanımlamaların hepsini kapsadığını söyleyebiliriz. Bu tanımlamalardan hareketle deizm düşüncesinin, vahiy, ilham vb. olguların yerine “akla duyulan güçlü bir güven” (Dorman, 2009: 8), “aleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı” (Ayvaz, 2002: 25) ve buna bağlı olarak bir doğal din anlayışı üzerine yoğunlaştığını görmek mümkündür. Bu bağlamda, aklın ve bilimin ön plana çıkmasını savunan Descartes, Spinoza, Leibniz gibi rasyonalist filozofların Tanrı tasavvurlarını ortaya koyarken; bilime uygun bir doğal din içerisinde bu yorumlamayı tercih ettikleri görülmektedir (Çınar, 2018: 139). Bu çerçevede, dönem itibarıyla Descartes'in kartezyen düalizm⁴ anlayışı da etkili olan görüşlerden birisidir. Descartes'e göre din ile bilim birbirinden bağımsız, birbirinden farklı iki alana sahip olgulardır. Bilim, kendine has yöntemleri kullanır ve bu yöntemlere uygun olarak ortaya çıkan sonuçlarla ilgilenir. Din ise bilimsel yöntemlerle ispat edilmeyen / edilemeyen, fizikötesi (metafizik) alanla ilgilenmektedir (Kütük, 2019: 32).

Elbette deizm düşüncesiyle filizlenen, akla ve bilime duyulan bu güvenin arkasındaki tarihsel gelişmeleri de eklemek gerekmektedir. Özellikle Rönesans ve Reform süreciyle Galile, Kepler, Newton gibi bilginlerin öncülüğünde doğa bilimlerinde ortaya çıkan gelişmeler de tarihsel arka planı göstermek adına yadsınamaz bir gerçekliktir (Ayvaz, 2002: 35; Dorman, 2009: 8).

Öte yandan, deizm iddiasının temel argümanlarından birisi de Tanrı'nın aşkın bir varlık olarak evreni yaratması ve onun üzerinde bir tasarrufta bulunmaması düşüncesidir. Bu açıdan deizm, Tanrı'yı bir “tasarlayıcı”, “mimar” olarak tasavvur etmektedir (Öztaş, 2006: 15-18). “Aleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı”

⁴ Bk. Cevizci, 1999: 451- 452.

kapsamında ele alınması gereken ilk husus Aristoteles'in İlk Muharrik (muharrik-i evvel) anlayışı ile Tanrı fikrini özdeşleştirdiği yönündeki değerlendirmelerdir. Aristo, kendisinden önceki Yunan düşünürlerin Tanrı'yı insanı taklit edecek şekilde, insan biçiminde tasavvur ettiklerini; Tanrı'yı ölümsüz insanlar olarak ortaya koyduklarını ifade etmektedir. Aristoteles'in Tanrı düşüncesi, anlaşılması kolay bir anlayış içermemekle birlikte, onun Tanrı hakkındaki nihai düşüncelerini de bilememekteyiz. Ancak Aristoteles, evrendeki her şeyin maddeden meydana geldiğini düşünmektedir. Ona göre, madde form kazandıkça bir gelişme kaydetmektedir (Aydeniz, 2002: 51-57). Aristo, formu bir yetkinlik durumu olarak görür. Yani madde var oluşun başlangıcı olarak ele alınsa bile forma dönüşmeden varlığı açıklamada yetersiz kalacak; başka bir deyişle, bir yetkinlik teşkil etmesi açısından forma dönüşmesi gerekecektir. Madde sadece başlangıcı temsil eder. Örneğin, ağacın maddesi tohumdur. Ağaç, tohumun gerçekleşmiş form halidir (Bolay, 1976: 40-46). Onun felsefesinde yer alan bir diğer husus da bi'l kuvve ve bi'l fiil ayrımının bulunmasıdır. Aristo, farklı unsurların rollerinde öncelik olarak birincisine fiil; ikincisine güç demektir. Aristo, fiil ve güç ayrımını tarif ederken birtakım örnekler verir: "Fiil inşa etme melekesi olan kimseye nisbetle inşa eden, uyuyana nisbetle uyanık olan, düşünme kabiliyeti olana nisbetle bilgisi olan kimse, bitirilmemiş şeye nisbetle bitirilmiş olan şey gibidir" (Bolay, 1976: 46-53).

Aristoteles'e göre evrendeki her şeyin bir hareketlilik içerisinde olduğu bir düzen vardır. Her şeyin hareketlilik içerisinde olduğunu ve bir hareket ettiricinin olduğunu kabul eden Aristoteles'e göre, "bu bir Tanrı mıdır?" sorusu önem kazanmaktadır. Fizik kitabında "İlk Muharrik" olarak ele aldığı varlığın zaruri olması nedeniyle Tanrı ve İlk Muharrik'i aynı mahiyette gördüğü kabul edilmektedir (Cevizci, 2016: 410-415). Ayrıca Aristoteles'in bazı eserlerinde, tanrılardan bahsetmesi çoktanrıcılıktan etkilendiğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Aydeniz, 2002: 58-60). Öte yandan ebedi bir devinim varsa ilk devindirenin de ebedi olacağını ortaya koymaktadır. İlk olması zorunlu; tek olan bir varlığı ortaya koyması sebebiyle Aristoteles'in Tanrı'nın tekliğini kabul ettiği de görülmektedir. Ancak Aristoteles, Tanrı'yı hareket etmeyen ilk hareket ettirici olarak gördüğünü ifade etmektedir. O, eğer ilk hareket ettirici hareket etmiş olsaydı onun da

bir hareket ettiriciye ihtiyacı olması gerektiği görüşünü savunur. Yine Aristo'nun, ilk hareket ettiriciyi zorunlu bir varlık olarak görmekle birlikte Tanrı'yı bir yaratıcı güç olarak görüp görmediği noktasında farklı yaklaşımların olduğu söylenebilir (Aydeniz, 2002: 59-66).

Araştırma konumuzun önemine binaen, Aristoteles'i deist bir düşünür olarak kabul etmek mümkün müdür? sorusu öne çıkacaktır. Bu noktada eğer deizmi, “aleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı ve akla gösterilen güven”⁵ olarak tanımlayacak olursak; Aristoteles'in ulaştığı Tanrı düşüncesinin yani hareketsiz ilk hareket ettirici olan zorunlu bir varlık anlayışının, deizmin tanımlamasına girdiği anlaşılmaktadır. Halihazırda teorik çerçeve kısmında değerlendirdiğimiz ve ele alınan deizm konulu çalışmaların birçoğunda deizm düşüncesi, Antik Yunan filozofu olan Aristoteles'e dayandırılarak ortaya konulmaktadır.

Aydınlanma döneminin etkisiyle Avrupa'da birçok düşünür, fikirlerini yaşadıkları çevrenin ötesine de taşımayı başarmıştır. Bu bağlamda Voltaire, düşünce dünyasını etkileyen Newton ve John Locke' dan özellikle etkilenmiş ve onların fikirlerini de yaymaya başlamıştır. Voltaire, ateizme karşı çıkmakla beraber diğer dinleri de eleştiren bir düşünürdür (Aydeniz, 2002: 89-96). Tevrat'ın içinde çelişkiler olduğunu, kitabın çölde yazılmasının imkansız olduğunu ifade etmektedir. Yine benzer eleştirileri İslam dini için yaptığı da anlaşılmaktadır. Hristiyan kültürü içerisinde yetişen Voltaire'nin eleştirilerinin birçoğunun İncil ve kilise üzerine olduğu görülmektedir. İncillerin de içerisinde çelişkiler olduğu, bazı kıssaların uydurma niteliği taşıdığını düşünmektedir. Öte yandan onun en ağır eleştirilerinin, Hristiyan din adamlarına ve onların din adına uydurdukları şeylere olduğunu söylememiz gerekmektedir. Hristiyan din adamlarının, Tanrı'nın otoritesini insanlar üzerinde bir tahakküme çevirmelerine şiddetle karşı çıkmaktadır (Aydeniz, 2002: 98).

⁵ Bk. Ayvaz, 2002: 25; Dorman, 2009: 8.

Voltaire'nin din anlayışına gelecek olursak; onun dinin kökeniyle ilgili olarak temel düşüncesi, din olgusunun hayal gücü güçlü insanların arkasına taktığı insanların artmasıyla oluşan bir yapı şeklindedir ki bu perspektif ateistlerin dinin kökeni hakkındaki düşünceleriyle de benzerlik göstermektedir. Buna rağmen Voltaire, bir din varsa o dinin taşıyabileceği yegane özelliğin "sadelik" olduğunu vurgulamaktadır. Voltaire'nin ortaya koyduğu Tanrı ise, insanların ibadet ederken taassuba kaçmayacağı, insanlar tarafından akıl ile bulunabilecek tek bir Tanrı'dır. Tüm bunlardan hareketle Voltaire'nin de deist bir anlayışa sahip olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Voltaire'de gördüğümüz farklılık şudur: O, evreni tasarlayan Tanrı'nın en azından bir düzenleyici olarak evrene müdahalesinin olduğunu düşünmektedir. Yine evrenin mükemmel görünümünden hareketle Tanrı'yı kanıtlamaya çalıştığı görülecektir. Ayrıca klasik teist anlayıştaki ahiret hayatı inancı olmasa da ölümden sonra dirilmeye ve Tanrı'ya inanmanın gerekli bir yönü olarak ödül-ceza mekanizmasının olacağına inandığını ortaya koymamız gerekmektedir. Genel olarak o, dini bir vicdan ve ahlak işi olarak görmektedir (Aydeniz, 2002: 102-114). Esasen deizmi, Tanrı'nın evreni yaratması ancak doğrudan müdahale etmemesi bakımından tanımlayacak olursak Voltaire'nin de en azından asgari düzeyde deist düşünceye sahip olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Bu noktada yukarıda ifade ettiğimiz gibi deizm düşüncesinin bir sonucu olarak, vahyin veya ilhamın yerine aklın dine uygun bir şekilde yorumlanmasıyla ortaya çıkan "doğal din" veya "tabii din" anlayışı da deizm düşüncesinin önemli argümanlarından birisidir. Deizm temel olarak, Tanrı fikrinin insan zihninde doğal (fitri) bir şekilde bulunduğunu dolayısıyla metafizik unsurlar kapsamında ifade edilen Tanrı ya da din olgusunu açıkça reddetmektedir.

Bu bağlamda, Richard Dawkins, William Paley'in "Doğal Teoloji (Natural Theology)" kitabına istinaden onun Tanrı'yı bir saatçiye, evrende olup biten her şeyi de bir saate benzetmesine "Kör Saatçi" adlı eseriyle karşı çıkmaktadır. Öncelikli olarak Paley'in doğal teoloji savını ele almak gerekecektir. Paley bunu şu şekilde açıklamaktadır:

Varsayalım, bir çalıktan geçerken ayağım bir taşa çarptı ve bu taşın nasıl oraya geldiği sorusuyla karşı karşıya kaldım. Ya taş ezelden beri orada bulunmaktadır ya da bulduğum bu yanıtın bir saçmalıktan ibaret olduğunu düşünmem mümkün olacaktır. Ancak ayağım bir taşa değil de bir saate takılsaydı o saatin ezelden beri orada bulunduğu aklımdan geçmeyecektir. Nitekim saati incelediğimizde, onun tasarımı ve içindeki parçaların bir düzenlilik içerisinde olduğunu fark ederiz. Dolayısıyla saati bir amaçla tasarlayan, ona bir biçim veren bir yapımcının olduğu sonucuna ulaşırız (Dawkins, 2010: 5-6). Kısacası Paley, bu savından hareketle rasyonalizmin etkisiyle yani akılcılık yoluyla teolojisinin temellerini oluşturmakta; evrenin mükemmel bir şekilde tasarlandığını ve bir tesadüfün sonucu olarak ortaya çıkmasının mümkün olamayacağı fikrine ulaşmaktadır. Diğer taraftan deizmin, belki de 21. yüzyılda tekrar gündeme gelmesinin sebeplerinden birisinin de yakın zamanlarda ateizmden deizme bir inanç değişimi yaşayan, çağdaş bir filozof olan Antony Flew⁶'i de doğal teoloji bağlamında değerlendirebiliriz. Flew'in, ateizm sonrası Tanrı anlayışının klasik vahiy kaynaklı bir Tanrı anlayışı olmasa da bilime ve insan aklına dayandığını; ortaya koyduğu bu yeni Tanrı fikrinin, Antik Yunan dönemine ait Aristoteles'in Tanrı'sıyla aynı özellikleri taşıdığını (Ögçem, 2013: 147-148) ve dolayısıyla tabii bir din anlayışına sahip olduğu sonucuna ulaşabilmek mümkündür. Ateizmi anlatan ünlü "Tanrı Yanılgısı" adlı kitabın yazarı, bir "ateizm savaşçısı" olarak tanınan Dawkins⁷ adı geçen eserde: "Doğal eleme (seçilim), doğanın kör saatçisidir; kördür. Çünkü ileriye göremez, sonuçları hesaplayamaz, görünen bir amacı yoktur." (Dawkins, 2010: 25) itirazıyla doğal teoloji düşüncesine karşı çıkmaktadır.

Bu çerçevede, ortaya konulan deizm tanımlamaları çerçevesinde tek bir deist filozofun düşüncelerini ya da tek bir deizm tanımlamasını, incelediğimiz kavramın yegane iddia ve argümanı olarak ele almamız mümkün görünmemektedir. Ancak

⁶ Flew hakkında ayrıntılı bilgilere yer veren bir araştırma için bk: (Ögçem, 2013: 1-170).

⁷ Bk. Ateizm militanlığı üzerine konferans veren Dawkins'in ilgili düşünceleri şu linkten izlenebilir: https://www.ted.com/talks/richard_dawkins_militant_atheism?language=tr (TED, 2002).

deizmi, çıkış noktası itibariyle akıl ile dini uzlaştırma çabaları sonucunda kutsal metinleri tenkit, mucizeleri inkar, din adamlarını ret vb. gibi yoğun eleştirel tavırların getirdiği bir sonuç olarak görebiliriz. Bu açıdan deizm kısaca, insan aklının kendi başına Tanrı fikrine ulaşabileceğini içeren bir inanç sistemidir (Erdem, 1994: 110).

Yine deizm, bazı çevrelerce, Hristiyanlığın akıl ile uyumu; kısaca dini hüküm ve tatbiklerin akıl ile yeniden yorumlanması ve de ruhban sınıfının mutlak otoritesinin reddiyle sonuçlanan bir dini eleştiri hareketi olarak da yorumlanmıştır. Nitekim William Wollaston, Thomas Chubb, Thomas Morgan gibi isimler “hristiyan deistler” olarak anılmışlardır (Erdem, 1994: 110).

Verilen tüm tanımlama ve düşünceler bağlamında deizmin temel olarak şu tez ve tavırları içerdiğini söylemek mümkündür:

1. Tanrı ilk neden olarak evreni varlığa getirmiştir.
2. Tanrı, evreni yöneten değişmez yasaları da yaratmıştır.
3. Tanrı yaratılışa, yarattığı evrene hiçbir şekilde içkin olmayıp, tıpkı bir saatçinin saatini imâl edip kurduktan sonra saatiyle bir ilişkisinin kalmaması gibi evrene aşkındır; evrene müdahale etmez.
4. Akıl vahiyle uyum içindedir ya da vahiy akla uygun olmalıdır.
5. Dinin kutsal kitabı, aklın ışığında analiz edilmeli ve mistik öğelere, mucizelere yer verilmemelidir (Cevizci, 1999: 209).

2. TARİHSEL ÇERÇEVE

2. 1. Deistik Düşüncenin Alt Yapısı / Tarihsel Arka Plan

Deizm, tarihi açıdan Antik dönem düşünürü olarak bilinen Aristoteles’e kadar dayandırılan bir sürecin sonucu olarak konumlandırılmaktadır. Ancak, Aristo’nun Tanrı anlayışı ile deist düşünürlerin Tanrı anlayışı arasında birtakım farklar olduğu da anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, deist düşünürlerin, Antik döneme yaptıkları atıfların sebebi olarak söz konusu dönemde ortaya konulan Tanrı anlayışının bir vahye ihtiyaç olmaksızın tamamen akıl ve bilime dayandırılması arzusunun kaynaklandığını söyleyebiliriz (Dorman, 2009: 26).

Deist düşünürler, kendi felsefi iddialarını güçlendirmek adına fikri zeminlerini Antik dönem düşünürlerine dayandırmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda, Sokrates ve Platon başta olmak üzere Cicero, Plutarch ve Seneca gibi filozofların deist düşünürleri etkiledikleri ya da deist düşünürlerin, bahsi geçen Antik dönem düşünürlerini referans gösterdikleri görülmektedir (Dorman, 2009: 27). Tarihi süreç içerisinde, Aristo ve düşüncelerinin Batı dünyasına nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar deizmin temel dayanak noktası olarak işaret edilse de önceleri kilise yapısının karşı çıktığı dolayısıyla Hristiyanlık ile çeliştiği iddia edilen Aristo felsefesinin daha sonra özellikle Aquino’lu Thomas ile birlikte Hristiyanlık diniyle uzlaştırıldığından ve özdeşleştirildiğinden söz etmek mümkündür (Hocaoğlu, 1995: 61-62).

Deist düşüncenin en önemli iddiası, Tanrı’nın evreni yaratması ve onu kendi yasalarıyla işlemek üzere hiçbir müdahaleye gerek olmadan programlamasıdır. Ancak Aristo’nun Tanrı fikrinde, deizmin ihdas ettiği “yaratma” sıfatının yerine bir tasarlayıcı ya da hareket ettirici olarak “mimar” sıfatından bahsedildiği görülmektedir (Hocaoğlu, 1995: 67-68). Diğer taraftan, 17. ve 18. Yüzyıllarda deist olarak kabul edilen düşünürlerin, peygamberlik, mucize gibi kavramları ve bu bağlamdaki anlatımları akla ve mantığa aykırı bulan Celsus’a da gönderme yaptıkları anlaşılmaktadır (Dorman, 2009: 29-30).

Öte yandan, Hristiyan dünyasında ruhban sınıfının dokunulmazlık alanını anımsatan, kutsal metinlerin kilisenin hükümrانlığında tek elci bir anlayışla ele alınması vb. gibi anlayışların varlığı birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, Orta Çağ’da önceleri müşrik ilan edilen Yunan düşünürlerin ortaya koydukları felsefe anlayışıyla Hristiyan öğretilerini uzlaştırma çabaları ortaya çıkmıştı. Bu dönemde “skolastik” felsefe, genel olarak Grek felsefesinden yararlanılarak Tanrı merkezli bir düşünce sistemini tanımlamak, Hristiyanlığı Platon’un ve özellikle Aristoteles’in yöntemlerini vahye tabi tutarak yorumlamayı içeren bir format olarak karşımıza çıkmaktadır (Cevizci, 1999: 778-779). Bu bağlamda, skolastik felsefenin temel amacı, vahiy ve ilahi kaynaklı hususları aklen

yorumlamayı ve felsefi açıdan değerlendirerek birtakım itirazlara cevaplar bulmayı kapsamaktadır (Bolay, 1990: 239).

Hristiyan teolojisinin skolastik teolojiye dönüşmesiyle birlikte birtakım problemler de ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan, teslis inancının aklen çelişkiler barındırması, mucizelerin dini alanı tamamen tahakkümü altına alması, din adamlarının sözlerinin mutlak otorite olarak kabul edilmesi gibi sorunların ciddi ve yoğun eleştirilere maruz kalması da ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan deizm düşüncesine neden olan hususlardan birisidir (Coşkun, 2017: 45-55).

Bu açıdan, deizm düşüncesinin filizlenmesine neden olan hatta tüm dünyada etkisini gösterdiğini söyleyebileceğimiz Rönesans ve Reform düşüncelerinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Rönesans, Avrupa’da 15. ve 16. yüzyılda kilise doktrini haline gelen “Tanrı merkezli” düşüncenin yerine “insan merkezli” düşüncüyü hakim kılma ve metafizik olanı insani boyutta incelemeyi önceleyen bir harekettir (Cevizci, 1999: 737). Bu çerçevede, felsefe, sosyoloji, psikoloji vb. gibi bilimlere dayanaklık eden bilgi felsefesindeki değişimin en büyük etkisinin şüphesiz kilise teolojisi üzerinde (Coşkun, 2017: 55) olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim skolastik felsefenin bilgi kaynağı tamamıyla kiliseye aitti. Rönesans düşüncesinin temel olgusu olan hümanizm⁸ anlayışı, bilginin ve bilimin temellerini, insanlığın ortak paydasına hitap eden değer ve yargıları ortaya koyarak ayakta tutmayı amaçlıyordu. Bu bakımdan, bilgi üretme sisteminin tekelleşmesine, din adamlarının halkın üzerinde sosyal ve ekonomik yönlerden sağladığı rant düzenine ve “fideist⁹ imanı öne çıkaran” (Coşkun, 2017: 50) anlayışa karşı en güçlü itirazlar, “Rönesans” düşüncesinde hayat bulmuştur. İçerisinde bulunan dönemde, bir nevi müesses nizamın bekçileri hatta bizatihi kendisi olarak görebileceğimiz kilise babalarının mutlak otoritelerinin ve konumlarının Rönesans hareketiyle birlikte reddedilmeye başlandığını söyleyebiliriz.

⁸ Bk. Cevizci, 1999: 431-432.

⁹ Bk. Bolay, 1990: 95-96.

Çalışmamızın teorik bölümünde belirttiğimiz üzere deizm tanımlamasına işaret eden, akla ve bilimsel alana güven bağlamında Galile, Kepler, Kopernik gibi bilginlerin öncülüğünde yapılan çalışmaların önem ve etkilerinden bahsetmiştik. Bu açıdan, Rönesans düşüncesi, dinin toplumsal hayat üzerinde tamamen etkili olmaması, dinden uzak bir eğitimin bulunması gibi nedenlerle İtalya’da ortaya çıkabilmiştir. Rönesans; mimari, heykel, resim, şiir ve edebiyat alanlarında önemli eserlerin hayat bulması ve devamında tüm alanlarda bilimsel gelişmelerin yaşandığı bir süreci kapsamaktadır (Dorman, 2009: 33-37).

16. yüzyılda Avrupa’da yaşanan bir diğer gelişme ise dini ihtilafların artmasıyla birlikte Katolik kilisesinin otoritesine karşı çıkılarak Hristiyanlığın aslına uygun bir şekilde yeniden yorumlanması iddiasını taşıyan Reform anlayışıdır. Reform, kutsal kabul edilen kilise hakimiyetine karşın yine sosyal ve siyasi dengeleri oluşturan kilisenin yozlaşmasından doğrudan etkilenen halka daha yakın bir konumda ortaya çıkmıştır (Waardenburg, 2007: 530-531). Katolik kilisesinin sosyal ve siyasi yaşantıya bizzat yön vermesi halihazırda birtakım eleştirileri ve rahatsızlıkları beraberinde getirmekteydi. Neticede 31 Aralık 1517’de aynı zamanda bir rahip olan Martin Luther, Wittenberg’deki kilisenin endüljans¹⁰ satarak insanlara sahte kurtuluş vaadinde bulunduğunu belirten 95 maddelik bir protesto metni yayınlamıştır. Katolik kilisesinin mutlak otoritesini çiğneyen Luther, aforoz edildikten sonra sürgüne gönderilmiştir (Waardenburg, 2007: 531). Ancak Luther’in bu protest tavrının, bütün dinler hatta Hristiyanlık için bile değil aslında kilisenin dayattığı din anlayışına karşı olduğunu söyleyebiliriz.

Protestan reformu, Almanya’da hızlı bir şekilde yayılırken Fransa’da da Luther’in takipçilerinden Jean Calvin’in, Cenevre’de yürüttüğü çalışmalarla birlikte devam eden süreçte tüm Avrupa’da etkisini göstermeye başlamıştır. Katolik ve Ortodoks mezheplerinden sonra ortaya çıkan Protestanlık mezhebi, özellikle Avrupa devletleri arasında uzun yıllar süren savaşlara ve sonucunda meydana gelen

¹⁰ Hristiyanlık’ta işlenen günahlardan dolayı dünyada çekilecek cezanın belirli şartlar karşılığında kilise tarafından affedilmesi anlamında kullanılan terim.

parçalanmalara neden olmuştur. Ayrıca, Osmanlılar'ın ve dolayısıyla Müslümanların da Protestan hareketini yakından takip ettiği ve gelişmesi ya da sonuçlanması süreçlerine siyasi etkilerde bulunmaya çalıştığı görülmektedir (Dorman, 2009: 43-55; Olgun, 2007: 533; Waardenburg, 2007: 351-352). OrtaÇağ'da, skolastik düşüncenin çok sert biçimde eleştirildiği bir formun geliştirilmesiyle birlikte ortaya çıkan Rönesans düşüncesi ve akabinde dini ihtilafların ve yeni dini arayışların ortaya çıktığı Reform süreci, deizm düşüncesinin alt yapısının oluşmaya başlamasını göstermesi ve de ilgili mefhumun tarihsel gelişimini ortaya koyması bakımından vurgulanması gereken kilometre taşları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan, Protestan düşünce, tarih sahnesinde seküler düşüncenin oluşmaya başlamasına etki eden ve deist felsefeye de kapı aralayan bir teolojik hareket olarak anlaşılmaktadır.

Rönesans ve Reform hareketleri, toplumsal hayattta bireyi ön plana çıkaran, insanı merkeze alan bir hümanist anlayışı beslemekteydi. Bu çerçevede şekillenen liberalizm de bireyin önceliğini ortaya koyan bir ideoloji olarak tanımlanabilir. “Kilise ve feodal düzenin baskısı altında yüzyıllar boyu durağan bir düşünceye sahip olan Avrupalılar, zayıflayan kilise ve feodal beylerin baskısından kurtulmak için 15. yüzyıldan itibaren daha özgür bir sosyal yapının kurulmasını savunmaya başladılar” (Gündoğar, 2017: 32). Bu bağlamda, liberalizm ve deizm düşüncesi arasında da benzer yönler olduğuna değinen Gündoğar, İngiltere'de John Lock (ö. 1704), Almanya'da Immanuel Kant (ö. 1804) ve Thomas Paine'nin öncülüğünde gündeme gelen liberal düşünceyle birlikte yukarıda ismi geçen fikir adamlarının aynı zamanda deizm tarihi açısından da önde gelen kimseler olduklarını belirtmektedir (Gündoğar, 2017: 32).

Tarihsel süreçte, Protestanlık ve etkileri, protestanlık ile birlikte ortaya çıkan dini ayrışmalar ve dini savaşların ortaya çıkarmış olduğu kaos ve kargaşa elbette, insanların yeni dini arayışlara yönelmesinde makul bir gerekçe olarak görülebilmektedir. Yanı sıra, Hristiyan dünyasında yaşanan yeni gelişmeler, din-bilim çatışmasının ortaya çıkması ve bilimsel yenilik getirmeye çalışan kimselerin uğradığı baskı ve eziyetler, deizmin daha sonra da ateizmin geniş kitlelere ulaşmasına neden olmuştur (Coşkun, 2017: 45). Nitekim bilimsel gelişmeler, evrenin

işleyişi hakkındaki teoriler, doğal teoloji anlayışı ve doğal teolojiye dayalı siyaset (doğal din ile siyaset mekanizmalarının uzlaştırılmaya çalışılması) (Dorman, 2009: 56) anlayışı gibi bir çok faktörün de dinsel yaklaşımlara ve dolayısıyla ele aldığımız konuya olan etkileri, tarihsel açıdan önemlidir.

Rönesans ve Reform gibi büyük akımlardan sonra hümanizmin de etkisiyle ortaya çıkan değişiklikler neticesinde, 17. yüzyılın yeni bir dönemin başlangıcı, doğa bilimi yüzyılı olarak ifade edilmesi açısından konunun önemine binaen bu yüzyıl göz önünde bulundurularak genel bir bakış ortaya koymak yerinde olacaktır. 17. yüzyıl felsefesi açısından "akıl" olgusunun ve yine doğa anlayışının bir fizik bilimine bürünmesi sebebiyle başat faktörler olduğunu söylemek gerekmektedir. Dolayısıyla rasyonalist düşüncenin, Tanrı'nın da doğa kanunlarının da akılla bilinebileceğini ortaya koyması bu düşünce biçiminin temel argümanıdır (Okumuş, 2008: 1-8). Bu bağlamda, Descartes'in geliştirdiği doğa anlayışı; evrenin, mekanik bir düzende işlevine devam etmesi ve bu doğa düzeninin de Tanrı'nın değişmez bir varlık alanına sahip olduğu ana fikrine ulaşması şeklinde değerlendirilebilecektir. Bu bakımdan Descartes'in fizikötesi alanı da doğrudan konu edinmediğini, gündemine almadığını söyleyebiliriz. Newton'un yöntemi ise doğa olaylarını fizikçi bir perspektifle yorumlamak şeklindedir (Dorman, 2009: 68-70; Kütük, 2019: 32).

Esasen Descartes, Newton gibi düşünürlerin bilimsel teorileri ortaya koyarken dinsel ve bilimsel alan olarak bir ayrıma gittikleri görülmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkan mekanik evren teorisinin Newton, Galileo, Leibniz gibi bilim adamları tarafından savunulduğu ve bu açıdan da Tanrı fikrine yeni bir bakış getirdikleri anlaşılmaktadır (Düzgün, 2006: 51-54).

Kepler, Harvey, Newton gibi bilim adamlarına göre, evren bir defa meydana getirildikten sonra kendi kendine işler bir makine ya da çalışan bir saate benzetilerek mekanik bir biçimde açıklanmaya çalışılmıştır. Böyle bir evren tasarımına göre ise işler bir makine veya çalışan bir saat ne kadar mükemmelse, onun yaratıcısı veya yapımcısının da o kadar mükemmel bir varlık olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla Tanrı da bu makineyi yapan bir mühendis, bu saati tasarlayan bir saatçi olarak tarif edilmeye başlandı. O, bu saati ya da makineyi

yapmış ve ondan sonra onun işleyişine müdahale etmek ihtiyacını duymamıştır (Arslan, 2009: 274; Erdem, 1994: 110). Yine bu bağlamda Voltaire, Newton fiziğini doğal bir din anlayışını kapsadığı için savunmuştur. Özellikle Newton fiziğinin deist etkisi Kant'ın felsefesinde kendisini göstermiştir. Bu bakımdan Kant da yine yalnızca aklın sınırları içindeki tabii bir din anlayışına ulaşmıştır (Erdem, 1994: 109-111).

Aslına bakılırsa, geliştirilen bu tasarım teorisinin ve onun getirdiği tabii din anlayışının, bir vahiy kurumuna ya da peygamberliğe ihtiyaç duymayacağı anlaşılabacaktır. Bununla birlikte, dini hayata yön verecek kurumlara, din adamlarına hatta bireysel manada Tanrı'ya dua etmeye bile gerek yoktur. Çünkü doğal teolojinin ortaya koyduğu Tanrı fikri, evreni kendi haline bırakan ve herhangi bir müdahaleye bile ihtiyaç duymayan bir Tanrı'dır ki ne işitebilir, ne yardım edebilir, ne de koruyabilir. Bu anlayış çerçevesinde, dini alanı akılcı bir temele oturtmak isteyen girişimlerle doğal teolojinin yolu açılmak istenmiştir. Deizmin kavramsal çerçevesini ele aldığımız ilgili bölümde, ilahiyatçı Paley'in "Doğal Teoloji" eserinden yararlanarak bu bağlamdaki fikir ve kanaatlere değinmiştik. Ayrıca, deistik düşüncenin temelini oluşturan bu düşüncelerin özellikle 17. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte, "Aydınlanma Çağı" olarak da ifade edilen 18. yüzyıl felsefesine doğrudan etkide bulunduğu da anlaşılmaktadır.

2. 2. Deizmin Ortaya Çıkışı ve Temsilcileri

17. yüzyılın ortalarından sonlarına doğru Avrupa'da yaşanan büyük bir dönüşüm olduğunu ve bununla birlikte birtakım gelişmelerin yaşandığını genel hatlarıyla değerlendirmiştik. Bu çerçevede, Orta Çağ'dan itibaren arzulanan değişim ihtiyacı Batı dünyasında düşünsel ve bilişsel yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Orta Çağ insanının temel karakteristiğini oluşturan ve toplumsal yaşantısına yön veren değer ve yargılar bütününde de değişiklikler olmuştur. Bu dönüşüm, önceleri yaşamsal sürecin temel değerlerini teşkil eden iki kavram "onur ve inanç" (Timuçin, 2004: 8) temelinde birtakım gerilemelere sebebiyet vermiştir. Her toplumun birincil, önde gelen değer yargıları, o toplumun sosyolojik yapısını anlamımıza yardımcı olur (Timuçin, 2004: 9-10). Özellikle Rönesans sonrası başlayan gelişmeler de bu bağlamda, Avrupa'nın dini ve siyasi erkleri üzerinde de birtakım dönüşümlere neden

olmuştur. Bu toplumsal dönüşümle birlikte gerçekleşen sosyal ve kültürel değişimler sonucunda ise Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a geçişin önü açılmıştır (Timuçin, 2010 : 401).

Deizm, çıkış noktası itibariyle Batı'da din-bilim tartışmaları etrafında zuhur eden bu anlamda da seküler düşünce dünyasını hazırlayan bir başlangıç noktası olarak da görülebilir. Bu itibarla Orta Çağ'ın sancılarında sonra Rönesans ile başlayan değişim arzusu meyvelerini vermeye başlamış ve Aydınlanma'ya giden yol döşenmiştir. Bu bakımdan Aydınlanma, “insanın düşünme ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi aklı, kendi görgüleri ile hayatını aydınlatmaya girişmesi” (Gökberk, 1999: 325) olarak tanımlanmaktadır.

Deizm düşüncesinin önce İtalya'da ortaya çıktığı, sonra 16. yüzyılda Fransa'ya geçip orada resmiyet kazandığı şeklinde birtakım iddialar bulunsa da (Hazard, 1999: 266) genel kabul olarak en güçlü şekilde ortaya çıktığı İngiltere, Fransa, Almanya ve en sonunda da Amerika'daki görünümünü ele almak gerekecektir. Deist düşüncenin, İngiltere'de ve Almanya'da Hristiyanlığın yozlaşmasına karşı yönelttiği eleştiriler görece daha ılımlıyken; Katolik kilisesine karşı güçlü bir antiklerikal¹¹ muhalefet oluşan Fransa'da şiddetli bir görüntüsü vardı. Birçok Fransız Aydınlanma düşünürüne göre deizm, ateizme giden yolda bir durak olarak tanımlanıyordu (Ayvaz, 2002: 52-53). Voltaire ve Rousseau gibi deist sayılan filozoflar kişisel bir Tanrı'nın varlığına karşı çıkmazken; D'Alembert, Diderot, Baron d'Holbach, La Mettrie, Condillac ve Condorcet gibi filozoflar daha çok ateist fikirleri savunuyorlardı (Erdem, 1994: 110). Deizm, 18. yüzyıl boyunca İngiliz, Fransız ve Alman aydınları ve sonrasında ise Amerika'da egemen dinsel görüş olarak öne çıkmıştır. ABD başkanlarının ilk üçü Yaradancı görüşü benimsemiştir (Ayvaz, 2002: 53).

Bu çerçevede, Batı'da gerçekleşen dönüşümle din olgusu tamamen reddedilmese de din ile toplumsal formlar arasına bir set oluşturma fikri öne

¹¹ Fransa'da kilise ve ruhban sınıfına karşıtlık.

çıkıştır. Bu bağlamda, dinsel uzamdaki bu dönüşüm sonucunda Batı’da lâdini bir takım görünümeler ortaya çıkmıştır: “Katolik kültürün hakim olduğu Latin kökenli ülkelerde (Akdeniz ülkeleri: İtalya, Fransa...) “Lâiklik” olarak ve Protestan kültürün hakim olduğu ülkelerde ise (Almanya, İngiltere, A.B.D.) “Sekülerlik” olarak.” (Hocaoğlu, 1995: 48-49).

Daha önce kavramsal çerçeve bölümünde ifade ettiğimiz gibi, deizm kelimesinin ilk kullanılışına Pierre Viret’in Instruction Chrestienne (Cenova 1564) adlı eserinde rastlanılmaktadır. Viret, kendilerini ateistlerden ayırmak için deist ismini alan bu kişileri, Tanrı’ya inanan ancak İsa Mesih’i ve Hristiyanlık öğretilerini inkar edenler olarak tanımlamaktadır (Erdem, 1994: 110). Bu tanım, Fransız filozof ve yazar Pierre Bayle’nin (1647-1706) Dictionnaire historique et critique (1697) isimli çalışmasında Pierre Viret başlığında ele alınıp yaygınlaşmıştır (Dorman, 2009: 114). Deist kelimesinin farklı bir kullanımı da Robert Burton’un Anatomy of Melancholy (1621) adlı eserinde ateistlerle aynı kategoride değerlendirilmekte ve bu filozofların, iyi, ahlaklı, dürüst kişiler olduğuna işaret edilmektedir (Erdem, 1994: 110; Dorman, 2009: 114). Diğer taraftan birçok empirist, pozitivist, pragmatist felsefe akımlarına kaynaklık ettiğı düşünölen J. Locke’un daha çok Hristiyanlığın deist bir yorumu şeklinde olan Tanrı fikri, özellikle Voltaire ile birlikte bir “tabii din” halini almıştır (Hanratty, 2002: 21-41).

2. 2. 1. İngiltere’deki Temsilcileri

17. yüzyılda İngiltere’de yaygınlaşmasına büyük etkisi olduğı düşünölen Herbert of Chebury’nin ortaya koymuş olduğı düşöncelerin deizme kaynaklık ettiğı bir gerçektir. Edward Herbert, kendisini bir deist olarak ifade etmemişse de "deizmin babası" ya da "deizmin atası" olarak kabul edildiğı pek çok esere rastlamak mümkündür (Erdem, 1994: 110). Lord Herbert meşhur eseri De Veritate’de “doğal din” hakkında bazı çerçeveler ortaya koymaktadır. Edward Herbert’in doğal din olarak ortaya koyduğı, doğuştan ve evrensel olan "müşterek kavramlar", beş temel ilke üzerine bina edilmektedir. Bunlar:

- 1) Tek ve yüce olan Tanrı’ya inanmak ve O’na kulluk etmek.

- 2) Tanrı'ya kulluk ise ahlaklı bir yaşam sürmek ve Tanrı'ya saygı göstermektir.
- 3) Günahlar için tövbe etmek.
- 4) Ölümden sonra ödül ve cezanın olduğunu kabul etmek (Altunışık, 2019: 619).

Herbert'in takipçisi olan Charles Blount, bir deist olduğunu açıkça beyan eden ilk düşünürdür ve intihar ettikten sonra yayımlanan Summary Account of the Deist's Religion (1693) adlı eseri deist fikirlerin yayılmasında hayli etkili olmuştur. Daha sonra John Toland Christianity Not Mysterious (1696) ve Matthew Tindal (ö. 1733), "deistlerin kutsal kitabı" (Ayvaz, 2002: 53) olarak anılan Christianity as Old as the Creation (1730) adlı eserinde deist fikirleri yaygınlaştırmışlardır (Erdem, 1994: 110).

Ayrıca, "Hristiyan Deistler" olarak anılan William Wollaston (1660-1724), Thomas Woolston (1670-1731), Thomas Chubb (1679-1746), Thomas Morgan (ö.1743), Henry St. John (1678-1751) ve Peter Annet (1693-1769) gibi düşünürler, Hristiyanlığa inanmakla birlikte akıl yoluyla bir tabii din kurulabileceği ve Hristiyanlık ile akıl arasında hiçbir çatışma olmadığı şeklinde tezler ileri süren diğer bir grup düşünürdür (Ayvaz, 2002: 54; Erdem, 1994: 110).

18. yüzyılda en ünlü deistlerden biri olarak bilinen John Toland, Hristiyanlığı bir akıl dini haline getirmek denemesini ilk olarak yapmıştır. John Toland, "tabii din" anlayışını Pentheistikan adlı eserinde ele almıştır. Öte yandan, Christianity Not Mysterious adlı eseriyle birlikte "gizemli bir Hristiyanlıktan rasyonel bir Hristiyanlığa geçiş" (Altunışık, 2019: 620) belirginleşmiştir. "Deistlerin kutsal kitabı" (Ayvaz, 2002: 53) olarak anılan Christianity as Old as Creation (Yaratılış Kadar Eski Hristiyanlık) (Dorman, 2009: 134) isimli eserin sahibi Matthew Tindal, tüm dinlerin başlangıcını vahye değil "doğal bilgi"ye dayandırmaktaydı. Tindal, evrende var olan şeylerin Tanrı'nın eseri olduğunu, kendimize ve diğer canlılara karşı görevlerimizi "doğal din" ve akıl yoluyla kavradığımızı iddia eder (Altunışık, 2019: 621). Ona göre, Tanrı, insanlık ile doğrudan değil dolaylı olarak; doğa ve akıl yoluyla ilişki kurar (Kardaş, 2017: 19). Shaftesbury ise, insanda doğal olarak

bulunan bir ahlâk düşüncesinin olduğunu ve Tanrı'ya kendi mükemmel eseri olan evrenden hareketle ulaşılabileceğini dolayısıyla geleneksel dinlere ihtiyaç olmadığını savunmuştur (Ayvaz, 2002: 54; Dorman, 2009: 135).

İngiltere'deki Herbert, Toland, Tindal gibi deistlere bakıldığında, onların Hristiyanlığı akıl ile uzlaştırma çabası içinde oldukları, vahye rasyonel bir yorum getirdikleri görülür. Bu açıdan, İngiliz deistlerin bir kısmının vahyi tamamen reddetmedikleri anlaşılmaktadır.

2. 2. 2. Fransa'daki Temsilcileri

İngiliz felsefesini Fransa'ya getiren, Fransa'daki Aydınlanma hareketine öncülük eden ve Fransız deistler içindeki en önemli ve tanınmış filozof Voltaire, Newton fiziği ve tabiat kanunu fikrini esas alan bir “tabii din” anlayışını savunmuştur (Dorman, 2009: 136; Erdem, 1994: 110). O, Tanrı'nın varlığını Newton ve Locke'un görüşlerini yansıtarak delillendirir. Tanrı inancı ise ne Tevrat'taki ne de İncil'deki tanrıdır. Tanrı'nın kendini göstermek için bir vahye de ihtiyacı yoktur. O her şeyden yüksek olan mutlak güç olarak kendi varlığını zihinlere tabii din olarak yerleştirmiştir (Okumuş, 2013: 45-55).

Hristiyanlığı deist bir filozof gözüyle ele aldığı için dindeki olguları tamamen reddetmiştir. Ancak, Voltaire'in Hristiyanlığa karşı mücadelesi, hiçbir vakit bir dinsizliğin sonucu değildir. Bunun tersine Hristiyanlığı insanların çıkarlarına karşı çıkan bir ucube olarak görmektedir. Öte yandan Voltaire'in görüşünde dine karşı gibi algılanmasının belki de en büyük sebebi, dini yani Hristiyanlığı temsil eden din adamlarında gördüğü anlaşılmazlıklardır. Din adamlarının tutarsızlığı, Aydınlanma'nın da etkisiyle din-devlet birlikteliğinin de sorgulanmasına yol açmıştır (Okumuş, 2013: 70-78).

Voltaire'e göre peygamberlerin ve gösterdikleri mucizelerin kabul edilmesi evrensel yasaların işleyişine, doğasına aykırı olduğu için mümkün değildir. “Tanrı düşüncesinden başka her şey saçmadır, İsa adlı bir Yahudiye ne lüzum var?” (Küçük, 1980: 176) demiştir. O, filozofların peygamberlerden daha üstün ve değerli olduklarını ifade ederken, hem Hz. İsa'ya hem de Hz. Muhammed'e yönelik bazı

eleştirilerde bulunmuştur (Okumuş, 2013: 79-81). Daha önce de ifade edildiği gibi ceza-mükafat verici bir Tanrı'nın olmasını da ahlaki bir zorunluluk olarak görür fakat nasıllığının bilinemeyeceğini ortaya koyarak bunun insanlık için iyi-faydalı olabileceğini düşünmektedir. “Tanrı olmasaydı biz O’nu icat etmek zorunda kalacaktık, ama bütün tabiat O’nun var olduğunu bize haykırmaktadır.” (Öztürk, 1987: 205)

Doğal bir din görüşünü ortaya koyan diğer bir Fransız düşünür ise Rousseau’dur. Rousseau, Voltaire’in akılcı deizmini romantik bir anlayışla değerlendirmiştir (Erdem, 1994: 110). Ona göre, insanlığın aklına uygun bir uygarlık dini bulunmaktadır (Ayvaz, 2002: 56). Rousseau’nun din hakkındaki düşünceleri hakkında net bir şey söylenemese de onun akılcılığa dayalı (Dorman, 2009: 137) bir anlayışa sahip olduğu bilinmektedir. Rousseau’ya göre, “din, yüksek bir varlığın bizlere verdiği yüksek bir duygudan ibarettir, yeter ki, tapınma biçimleri, kuralları din adamları gibi gereksiz araçlar onu bozmasın!” (Ayvaz, 2002: 56)

Batı düşüncesinde, 18. yüzyıl felsefesi ya da Aydınlanma Çağı’na etki eden gelişmeler ışığında deizm düşüncesi etrafında kültürel ve dini değişimlerin olduğu bir gerçeklik karşımıza çıkmaktadır. Fransa’da ise "doğal din" anlayışını en yüksek sesle dile getirenlerden birisi de Voltaire'dir ve eserleriyle bir anlamda deizmin savunuculuğunu yapmıştır.

2. 2. 3. Almanya’daki Temsilcileri

Alman deizmi, temel olarak İngiliz deist düşünürlerinden ve Spinoza’dan etkilenmiştir (Ayvaz, 2002: 56). Özellikle İngiliz deistlerin eserleri 17. yüzyılda Almanca’ya çevrildikten sonra Alman deizmini yönlendiren kaynağın İngiliz deizmi olduğu görülmektedir (Dorman, 2009: 137-138).

Almanya’da oluşan bir diğer deist etki ise Newton ve Hume’dan etkilenen Kant’ın felsefesinde kendisini göstermiştir. Kant, Tanrının varlığının teorik akılla ispatlanamayacağını savunmuştur ancak yine Tanrı, ölümsüzlük, özgürlük, ahlak gibi konuları pratik akılla açıklayarak doğal din anlayışına ulaşmıştır (Erdem, 1994: 110).

Diğer taraftan, Alman edebiyatçı Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), (Ayvaz, 2002: 57) aynı zamanda Aydınlanmanın önde gelen isimlerinden birisidir. Lessing, aklın, vahyin getirdiğini kendiliğinden de bulabileceğini ancak Tanrı'nın gönderdiği vahyin de akla ters ve aykırı olamayacağını savunur. Ona göre, vahye sıkı sıkı bağlananlar yanılmaktadırlar. Çünkü vahiy, sadece belli bir döneme hitap etmektedir. “İnsan Soyunun Eğitimi (Die Erziehung des Menschengeschlechts)” adlı eserinde Lessing, akıl dini ile vahyi uzlaştırma çabası içerisinde (Gökberk, 1999: 367).

2. 2. 4. Amerika'daki Temsilcileri

18. yüzyılda Avrupa'da deizm düşüncesi dinsel uzamda öne çıkan düşüncelerin başında gelmektedir. Amerika'da da İngiliz ve Fransız deistlerin düşünceleri bilinmekteydi. Bilindiği kadarıyla, ABD başkanlarının ilk üçü Yaradancı görüşü benimsemiştir (Ayvaz, 2002: 53). Bu bakımdan Amerika'daki deist düşünürlerin başında Benjamin Franklin (1706-1790), Thomas Jefferson (1743-1826), George Washington (1732-1799) gibi liderlerin olduğu iddia edilmektedir (Dorman, 2009: 139).

Amerikan deizminin öncülerinden Thomas Paine (1737-1809), deist fikirlerini içeren “Akıl Çağı” (The Age of Reason) (Dorman, 2009: 140) adlı eserinde, Hristiyanlığa ve öğretilerine karşı çıkmaktadır. Bu bağlamda, vahiy, mucize, ahlak hakkındaki bilgileri reddetmiş; vahye dayalı Hristiyanlık yerine akli esas alan deist görüşlerini yazmıştır: “Yaratılışın kitabındaki mesajlardan başkasını kabul etmemek ve yaratılışı Tanrı'nın geçmiş ya da gelecekteki tek doğru ve gerçek kelam olarak kabul etmektir; bunun dışında Tanrı kelamı olarak adlandırılan her şey uydurma ve dayatmadır” (Altunışık, 2019: 635).

Hristiyanlık karşıtı bir deist olan Paine, özellikle İngiliz deistlerin vahye rasyonel bir bakış açısı getirmeleri ve doğal din ile vahyi uzlaştırma çabaları bakımından onlardan ayrılmaktadır. Bu bakımdan, deist düşüncenin dönemlere göre farklı formlarının olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. İslam Düşünce Tarihinde Deistik Yansımalar

Deist düşüncenin İslam dünyasında net olarak bir karşılığı olduğu söylenemese de birtakım önermelerin ya da görüşlerin deizme benzer yanlarının olduğu iddia edilmektedir. Tamamen Orta Çağ ve Yeni Çağ arasında gerçekleşen Hristiyan teolojisinin dönüşümü ve buna bağlı olarak kilise doktrinlerine karşı başlayan bir hareket olması bakımından Batı'ya özgü bir inanç sistemi olduğu ileri sürülmüştür. Deizmin, bir ekol ve akım olarak Batı'daki muadilinden söz edebilmek zordur. (Erdem, 1994: 110).

Öte yandan Ebu Bekr Zekeriya er-Razi (ö. 925), İbn Ravendi (ö.859), el-Maarri (ö. 1057) gibi bazı düşünürler, insanın kendi aklıyla Tanrı'ya ulaşabileceğini, bunun için vahiy ya da peygamberlik kurumuna ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır. Razi, akla yapmış olduğu vurguyla nübüvveti gereksiz görmüş ve hatta din farklılıkları yüzünden çıkan savaşları da bunun bir delili olarak değerlendirmiştir. Razi, bir çok kelamcı ve düşünür tarafından eleştirilmiş ve mülhid olarak nitelendirilmiştir (Yıldız, Kıyıcı, 2017: 301).

Aydın'a göre, Ebu Bekr er-Razi'nin Allah'ın varlığına akılla ulaşılabilirliği, peygamberliğe gerek olmadığı ve peygamberlerin birbirlerini nakzeden kişiler olduğu yönündeki görüşleri eğer kesin olarak bilinse, Razi'yi deizmin bir parçası olarak görebiliriz. Ancak Öztürk, Ebu Hatim er-Razi'nin eseri olan "A'lamu'n-Nübuvve"de Ebu Bekr Razi'yi deist olarak nitelendirdiğini ve Razi'nin akılcı görüşlerinin sadece kendine has değil aynı zamanda Mutezile önderlerinde de görülen fikirler olduğunu vurgulayarak bu görüşe karşı çıkmaktadır (Öztürk, 2020: 107-108). İbnü'r Ravendi ise özellikle "Kitabü 'z-zümrüd" isimli eserinde nübüvveti inkar eden, materyalist, akıllı tek ölçü olarak kabul eden ve Kur'an'da çelişkiler olduğunu ileri süren bir mülhid olarak tanınmaktadır (Sönmez, 2017: 275-279). Özellikle "Kur'an-ı Kerim'in vahiy ürünü olmadığı, taklit edilemezliğinin ve fesahatinin bir efsaneden ibaret bulunuşu bir yana, gerçekte hiç de iyi yazılmadığı ve baştan sona çelişkilerle dolu olduğu" (Ocak, 2013: 48-49) şeklindeki iddiaları şiddetle reddedilmekteydi. Kendisine yöneltilen ithamları "Brahmanların ağzıyla yapılmış tenkitler" olarak gören İbn Ravendi, İbnü'l-Cevzi tarafından et-Tevhidi ve

el-Ma'arri ile birlikte, İslam'ın üç azgın zındığı olarak takdim edilmektedir (Laoust, 1999: 171). Bu bağlamda, Mutezile'den ayrılarak Maniheizme geçtiği iddia edilen ve İbnü'r-Ravendi ile ilişkilendirilen Verrak (Ebu İsa) da tenkit edilmiş ve onun da Hz. Peygamber'i yalanlayan zındık ve mülhidler arasında yer aldığı belirtilmiştir (Aydın, 2013: 59-60).

Deizmi dinciliğe karşı bir savunma mekanizması (Öztürk, 2020: 16-17) olarak tanımlayan Öztürk, İslam Düşüncesi'nde deistik yansımaların olduğu mezhepleri şu şekilde sıralamaktadır:

- Cehmiyye Mezhebi: Ameli, imandan bir parça olarak görmeyen Cehmiyye'nin akla tanıdığı üstünlük ve akılcı yönünün Mutezile'ye dayanak gösterilmesi bakımından deizme kapı araladığını;

- Mürcie Mezhebi: Mevali anlayışının bir ekolü olarak gelişen Mürcie, ameli imandan bir parça olarak görmediği için ibadetler konusundaki anlayışı, akli ve onun getirdiği kıyas yöntemini kullanması bakımından deizme bir kapı araladığını;

- Mutezile: Akılcılığı merkeze koyması ve akılcılığın ekolü olması bakımından deizme kapı araladığını (Öztürk, 2020: 110-113) savunmaktadır.

Yine Öztürk, Müslüman düşünürlerin deistik fikirlerini şu şekilde kategorize etmektedir:

- İmam-ı Azam Ebu Hanife: Akli ön plana alması, amel ve ibadetleri imandan bir parça olarak görmemesinin deizme kapı araladığını;

- İbnurravendi: Nübüvvetin gereksiz olduğu, bu konuda Hz. Muhammed'in de masum olmadığını ve "ed-Dâmiğ" adlı eserinde Kur'an'ın çelişkilerle dolu olduğunu söylediği için deizmi temsil ettiği¹²;

¹² Öztürk, deist olarak tanımladığı İbnurravendi'yi imansız-dinsiz olarak görmemektedir. Bk. Öztürk, 2020: 120-124.

- Ebu Bekr er-Razi: Peygamberler olmasaydı insanlığın daha huzurlu olacağını düşünmesi, bu bakımdan nübüvvete ve dinlere ihtiyaç olmadığını ilan eden tarihteki ilk deist olduğu;

- Kadı Abdülcebbar: “el-Muğni” adlı eserinde, naklin yerine akli koymanın öncelik olduğunu, akıl yoluyla bilinecek hususlarda herhangi bir nakle ihtiyaç olmadığını söylemesi bakımından deizme kapı araladığı;

- Isfahanlı Râgıb: “ez-Zerîa” ve “Mekârimi’s Şeriâ adlı eserlerinde, aklın insanları hakikate götüren yegane unsur olduğunu vurgulaması bakımından deizme kapı araladığı;

- İzzuddin bin Abdüsselam: “Dünyada esas olan yararların ve bozgunların belirleyici olanları akılla bilinir.”(Öztürk, 2020: 131) tespitiyle deizme kapı araladığı;

- Bedreddin Simavi: Allah’ın varlık ve birliği etrafında toplanılmasını yeterli görüp peygamberde ısrarı bir kenara koyması nedeniyle deist olduğu (Öztürk, 2020: 114-143) görüşündedir.

Ancak Öztürk’ün derlediği; dini gelenekte de bu mezhep ve düşünürlerden bazıları, bazı komşu kavramlara yakın olması ya da küfür gerekçesiyle tenkit / tekfir edilseler de neredeyse tek bir yönden ele alınan görüşleri biraraya getirip adeta bir “deist torbası” oluşturması ve bu ekol ve kimseleri, “İslam Düşüncesi’ndeki deistler” olarak sunması kavramsal ve kuramsal açıdan yanlışlanabilir, objektiflikten uzak yanlış bir tutum olarak değerlendirilebilecektir. Örneğin, Bedreddin’in eseri “Varidat”ın ana konusunun “vahdeti vücut” olduğunu dile getirdikten sonra onu ilk deistlerden biri olarak tanımlaması (Öztürk, 2020: 140-142) İslam düşünce tarihinde panteist düşüncenin karşılığı olarak görülen vahdeti vücut kavramının doğru şekilde kullanılmadığını göstermektedir. Nitekim, İslam dünyasında deizm inancının “kelime” üzerinden değil de “mahiyet” üzerinden gidildiğinde bulunabileceğini (Öztürk, 2020: 107-108) savunan Öztürk, herhalde Razi, İbnürravendi gibi düşüncelere sahip bir kaç isim ve ekol haricinde -özellikle Razi ve İbnürravendi’nin nübüvveti, vahyi ve İslam ulemasınca peygamberliğin teminatı olarak görülen mucizeleri inkar ettikleri ittifakla kabul edilmiştir- (Sönmez, 2017: 271-278) deizmin

mahiyeti incelendiğinde de doğru sonuçlara ulaşamayacaktır. Çünkü Öztürk, deizm tanımı içeren “akla duyulan güven” noktasından hareketle akılcılığa vurgu yapan her kesimi deizme kapı aralamakla tanıtmakta; ancak “aleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışı” ve ona bağlı olarak “doğal din” düşüncesinin içini dolduramamaktadır. Bu iki husus değerlendirildiğinde, din kurumu, vahiy, nübüvvet, mucize, dua gibi olguların da deizm açısından bir inkar niteliği taşıdığı görülecektir.

Ayrıca, İslam’dan önce Arabistan’da teşekkül eden, her ne kadar Hz. İbrahim’e dayandırılrsa da kesin olarak bilinen bir ibadetleri olmayan Hanifler, putların üstünde bir yaratıcıya, tek bir Tanrı’ya ve O’nun bütün evreni yarattığına inanıyorlardı (Üçok, 2018: 31-33). Bazı çevrelerce, “deizm” ile “haniflik” arasında benzerlik ve irtibat yakıştıranlara karşın Güler, Haniflikle deizm yakıştırmaları yerine “Şayet o inkârcılara, "Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?" diye soracak olsan, hiç tereddütsüz "Allah'tır" derler. O halde haktan nasıl yüz çevirirler?; Yine onlara, "Göklerden su indirip de onunla ölü toprağa hayat veren kimdir?" diye sorsan, hiç tereddütsüz "Allah'tır" derler” (el- Ankebût, 29/61-63) ayetleri mucibince “müşriklerin Tanrı ile evren arasında kurdukları evreni yaratma ve başka bir şeye karışmama tarzındaki ilişki”nin (Güler, 2018) deizme daha yakın olduğunu belirterek cevap vermektedir (Güler, 2018). Güler’in verdiği örneğe ek olarak İslam öncesi dönemde Tanrı inancına sahip olduğu, ancak aracı olarak putları kullandıkları bilinen, yine Kur’an’da geçen, “Din yalnız Allah için olandır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler ki sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz” (ez-Zümer, 39/3) ayetinden de anlaşılacağı üzere, Cahiliye Araplarının aracı kullanarak da olsa Tanrı inancına sahip olduklarını; yalnızca Hz. Muhammed’in peygamberliğini kabul etmediklerini anlıyoruz. Hanifler ise putların aracı kılınmasına karşı çıkarak Tanrı’yı arama yoluna başvuran kimselerdir. Nitekim bilinen hanifler arasında zikredilen ve Hz. Muhammed’in de Ukaz panayırında kendisini dinlediğini ve etkilendiğini (Kapar, 2002: 460) bildirdiği Kus bin Saide’nin hutbelerinde tek bir Tanrı’ya atıfta bulunduğunu görmekteyiz: “... Ey insanlar! Her şey fanidir; baki olan ancak Allah’tır ki o birdir, eşi ve benzeri yoktur! İbadet ancak ona yapılır. Allah doğmamış, doğurmamıştır! Daha önce gelip geçenlerde bize ibret alınacak şeyler çoktur! ...”(Tekin, 2015: 74). Yine nübüvvet

öncesi hanif olarak bilinen, Hz. Muhammed'in Fâria adındaki kız kardeşinden onunla ilgili bilgiler aldığı, şiirlerini dinlediği (Tüccar, 2012: 303-305) ve hakkında "Haberiniz olsun, Allah'tan başka her şey bâtıldır. Ümeyye İbnu Ebi's-Salt müslüman olayazdı" (Buhari, Edeb 90; Menakıbu'l- Ensar 20, Rikak 29) dediği İbnu Ebu Salt da şiirlerinde, "... Senden başka bir mabud tanımam... Sabahleyin doğup, dünyayı aydınlatan güneş kimdir? Yerde otları bitiren, mahsulleri yetiştiren kimdir? ..." (Üçok, 2018: 33) dizeleriyle tek bir Tanrı inancına sahip olduğunu ilan etmektedir. Bu bağlamda, İslam öncesi her iki inanç biçimini de kavramsal olarak deizmle benzeştirmek hatalı bir yaklaşım olarak görülebilecektir. Ancak komşu kavram olarak değerlendirdiğimiz "teizmin" boyutları içerisinde, tek Tanrı inancına sahip olduğu bilinen Hanifleri "monoteist"; Lat, Uzza, Menat gibi büyük putlar başta olmak üzere putların Tanrı'ya ulaşmada bir aracı olarak görülmesi, putların birden çok Tanrı ismini sembolize etmeleri bakımından Cahiliye Araplarını "politeist" olarak değerlendirmek kanaatimizce daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

İslam düşüncesinde deistler, genellikle "zındıklık", "dehrilik" yada "ilhad" gibi kavramlarla itham edilmişlerdir. Bu açıdan, dini gelenek ateist ve deist kimseler arasında bir ayrım yapmasa da literatür kapsamında, her ne kadar dini veya dinin içerdiği formları ya da nübüvveti reddetseler de Tanrı'nın varlığını kabul edenleri deist olarak nitelendirmek gerekmektedir (Korkmaz, 2019: 106-107). İslam düşüncesinde, kavramsal olarak deist düşüncenin vücut bulduğu bir ekolden bahsetmek zordur. Ancak dinsizlik/ladini suçlamaların ve tanımlamaların genel olarak zındıklık ve mülhidlik kavramlarıyla karşılandığı bilinmektedir. Dolayısıyla bütün dinlerde olduğu gibi İslam'da da dinin temel akide ve prensiplerine aykırı bulunan (ateist, deist ,dehri vb) fikirler ve bunların savunucu mensupları "kafir" olarak aynı kategoride değerlendirilmektedir, diyebiliriz.

Bu bakımdan, öncelikle Hz. Muhammed'in daveti öncesi, daveti sırasında ve sonrasında özellikle dehri, zındık ve bu bağlamda ateist olarak tanımlanan Kureys'in önde gelen isimlerine rastlamak mümkündür. Kur'an'da anlatılan, "Dediler ki hayat ancak yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız, bizi ancak zaman (dehr) helak eder" (el-Câsiye, 45/24) düşüncesi o dönemdeki birtakım dehri düşüncelere işaret

etmektedir. Kaynaklarda, Umeyye oğullarının önderi Ebu Süfyan bin Harb, yine Umeyye oğullarından Ukbe bin Mu'ayt, Ubey bin Halef el-Cumaht, Nadr bin Halis bin Kelde, el-Haccac es-Suheyman'ın iki oğlu Munebbih ve Nebih, As bin Vail es-Sehmi, Velid bin Mug'ire el-Mahzumi (el-Cabiri, 2001: 129-130) gibi nüfuzlu kimseler bunlardandır. Şehristani, bu inanç sahiplerinin anlayışını varlığın kaynağı olarak tabiatı; yok oluşun sebebi olarak ise zamanı yani dehri görenler olarak açıklamaktadır (Altıntaş, 1994: 107-109).

Yine bu bağlamda, sapık inanışlar ve inkara sapan kimseler için “zındık” ve çoğulu “zenadık” kavramlarının ilk defa Emevi döneminin son yıllarından itibaren kullanıldığı görülmektedir (Ocak, 2013: 8). İlk başlarda, eski İran kökenli dinlerin mensupları için kullanılan zındık nitelemesi, daha sonra Allah’a veya herhangi bir dine inanmayan ve bu durumu gizleyenler için kullanılmıştır. Öte yandan zındıklık, zamanın ebediliğini savunan, peygamberliği ve indirilen kitabı kabul etmeyen kimseleri (dehriler) de kapsayan bir kavram olmuştur (Hekimoğlu, 2006: 5).

Zındık terimi, Maniheizm ile irtibatlandırılrsa da özellikle Fatimi hareketinin Abbasi coğrafyasında yoğunlaşmasıyla birlikte Batınlık ile de ilişkilendirilmiştir (Özen, 2001: 22). Zındıklık kavramıyla ilk olarak itham edilenlerin ise Zerdüşt, Maniheizm ve Mazdek inancına sahip olanlar olduğu görülmektedir (Ocak, 2013: 10-12). Bir başka tanımlamaya göre ise zındıklık şu şekilde kategorize edilmektedir: (1) Mü'min olmadığı halde kendisini mü'min olarak tanımlayan ancak sapkın olan kimse; (2) Tevhid inancından saparak düalist ve septik olan kimse; (3) Dinin kurallarına uymayan, ibadetleri kabul etmeyen ibahi¹³ kimse; (4) Materyalist bakış açısına sahip dehri kimse; (5) Selefin görüşlerini küçümseyen ve kendi görüşlerine uyan kimse (Chokr, 2002: 26).

Sözlükte “açıklamak, serbest bırakmak, meşru saymak” anlamına gelen, terim olarak ise dinin emir ve öğretilerini benimsemeyen kimseler olarak tanımlanan “ibahiyye” fırkası da zındıklık ve mülhidlikle suçlanmıştır (Onat, 1999: 252).

¹³ Bk. Onat, 1999: 252-254.

İbahiler, kurumsal dine karşı gelen, dinin temel hususlarına karşı alaycı bir tutum takınan, ahiret hayatını inkar eden ve zina işleyen, oğlancı olan ve şarap tüketen küfürbaz kimseler olarak tanımlanmaktadır (Chokr, 2002: 332-338).

Emevilerin mevaliye karşı uyguladıkları ırkçı politikalar bağlamında yaşanan gelişmelerin sonucunda mevali grubu Abbasi devriminde etkin rol almıştı. Bu bağlamda, İran asıllılar başta olmak üzere Arap olmayan unsurlar arasında Şuubiyye düşüncesi ortaya çıkmıştır (Apak, 2019: 244-245). Şuubiyye, “İslam’ı kabul eden Fars, Türk ve Berberî gibi milletlerin Araplar’dan üstün olduğunu savunan milliyetçilik akımı” olarak tanımlanmaktadır (Apak, 2019: 244). Şuubiyye hareketi, Araplarla mevali arasında siyasi ve toplumsal yönlerde eşitlikçi bir anlayışı (Chokr, 2002: 242) savunmaktaydılar. Ancak zamanla Araplara karşı olan kin ve nefretlerini anlatan, onları kötülemek ve aşağılamak için yazdıkları eserleri yazmaya başladılar. Bir kısmı da Arapların dini olarak gördükleri İslam’ı da eleştirerek tavırlarını genişletmişlerdir. Sonuç olarak, Araplar tarafından bir Fars kalıntısı olarak görülen Mani dinini hakim kılmaya çalışmakla ve bir Fars devleti kurmayı hedeflemekle itham edilen Şuubiyye, İslam’a düşmanlık eden ve İslam devletini yıkmakla suçlanan zındık bir hareket olarak görülmüştür. Abbasi yönetimi, 8. ve 9. yüzyılda Bermekiler, Afşin ve Ebu Muslim gibi rakip olarak gördükleri kimseleri de şuubilikle suçlamıştır (Apak, 2019: 245-246; Hekimoğlu, 2006: 41-45). Fakat Chokr’a göre, Şuubiyye hareketini, din dışı bir akım olarak görmek mümkün değildir. Bilakis şuubiyye, İslam dininin etnik anlamda Araplaşmasından arınmasının bir sonucu olarak görülmelidir (Chokr, 2002: 259).

Özellikle Abbasilerin ilk yüzyıllarında pek çok bürokratin ya bizzat kendilerinin ya da katiplerinin zındık oldukları belirtilmektedir. Yanısıra, meşhur pek çok şair ve edebiyatçılar da farklı nedenlerle zındıklıkla itham edilmişlerdir. Bu bağlamda eski bir Zerdüş ve Maniheist aileden gelen İbnü’l Mukaffa olmak üzere birçok edip ve şair zındıklık suçlamasına maruz kalmışlar ve bazıları da işkence ya da ölümle cezalandırılmıştır (Ocak, 2013: 31-34; Hekimoğlu, 2006: 67).

Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu da devleti ve mevcut düzeni koruma hususunda her türlü bozgunculuğu ya da otoriteyi sarsacak eylemleri bastırma çabası

içerisinde olmuştur (Ocak, 2013: 97). Öte yandan, Osmanlı'nın siyasi zeminine dinsel açıdan katkı sağlayan cihad ve gaza alanı ve akide zeminini temellendiren Sünni inanç, devletin kendisini savunma mekanizmalarını temsil etmektedir. Bu açıdan devlet, kendi meşruiyetini sorgulayan ya da düzene saldıran unsurları dinsel bakımdan da mahkum etme yoluna gidebilmiştir (Ocak, 2013: 122).

Osmanlı'da 14. ve 17. yüzyıllar arasındaki dönemde ortaya çıkan zındık ve ilhad hareketlerinin genellikle ulema kesimle ilgili olduğu görülmektedir. Ulema içindeki bu hareketlerin bir kısmı, İslam inanç esaslarını materyalist yönden ele alarak yorumlama ya da ateizm şeklinde ortaya çıkmıştır. Bir kısmı da İslam ile diğer dinler arasında senkretik bir yorumlamayı ele almışlardır (Ocak, 2013: 123) Zındık ve ilhad hareketlerinin özellikle aralarında Arap ve Fars kökenlilerin de bulunduğu ulema arasında yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ulema sınıfı içerisinde Molla Kabız (Kabız-ı Acem) ve Hakim İshak 16. yüzyılda, Nadajlı Sarı Abdurrahman 17. yüzyılda Osmanlı başkentinde çalışmakta olan gayri Türk ve hatta Hakim İshak ve Nadajlı Sarı Abdurrahman gayrimüslim kökenli ulemadandı. 15. yüzyıldan itibaren İran'dan Anadolu'ya gelen Hurufilerin etkisi ve 16. yüzyılda devam eden Şii-Safevi propagandasının ortaya çıkardığı sorunlarla birlikte Ehl-i Sünnet inançları yoğun bir şekilde tahribata maruz kalmış; inanç ve ibadetlerle alay etmeler ortaya çıkmıştır. Bu gibi "sapkınlık" (heresie) akımlarına karşı başta zamanın ünlü şeyhülislamı İbn Kemal (ö. 1535) ve arkasından Ebussuud Efendi (ö. 1574) olmak üzere, dönemin uleması başta Şiiliğe ve Ehl-i Sünnet dışı her türlü inanç, mezhep ve tarikat eğilimlerine karşı bir mücadele başlatmıştır. Osmanlı ulemasının bu yoğun savunma anlayışıyla bir taassup ortamı belirmiş ve bu ortamın etkisiyle ulema içinden Molla Kabız'dan Lari Mehmet Efendi'ye kadar devletle özdeş haline gelen Ehli Sünnet yorumunu zorlayan kimseler ortaya çıkmıştır (Ocak, 2013: 129-138).

Diğer taraftan, tasavvuf teorilerine dayalı gerçek anlamda mistik bir hayat tarzı olarak sufilik, özellikle İslam öncesi eski mistik kültürlerin temsilcisi olan gayri Arap kökenli Mevali tabakası arasında ve Arap nüfus arasında şekillenmeye başlamıştır. Daha sonra ise Bayezid-i Bistami, Hallac-ı Mansur gibi Fars kökenli sufilerle birlikte görünürlüğü artmıştır. Ancak dini temsil eden ulema otoritesi,

tasavvufu İslam içinde dini bozan bir hareket ve sapkınlık (heresie) olarak görmüşler; bazı tasavvufi önderleri de mülhidlik ve zındıklıkla suçlamışlardır (Ocak, 2013: 140-141).

Osmanlı'da ortaya çıkan muhtelif sufi yorumların en önemlileri arasında İşrakilik ve Vahdet-i Vücut görülmektedir. Bu anlayışlar, tasavvuf çevrelerini önemli oranda etkisi altına almıştır. Sufi teorilerin gelişmesi, bazı çevrelerde bir tasavvuf felsefesi biçiminde ortaya çıkarken, bazı çevrelerde panteist yorumlara dönüşmeye ve bu bakımdan İslam inanç esaslarına zarar veren bir anlayışa bürünmeye başlamıştır. Nitekim ulema da bahsi geçen panteist (vahdet-i vücut) öğretilerine şiddetle karşı çıkmıştır (Ocak, 2013: 142).

Bu bakımdan, genel olarak Osmanlı sufiliği içerisinde ortaya çıkan zendeka ve ilhad hareketlerinin en dikkat çeken tarikatları, Bayramilik ve Halvetiliğin bir kolu olan Gülşenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. (1) Bayramilik, 16. yüzyılda Melamilik şekline dönüşen, Osmanlı'nın mevcut düzenine ve resmi ideolojisine karşı başlayan ve dolayısıyla Osmanlı tarihinde görülen en geniş tabanlı sosyal hareketlerinden birinin kaynağı olarak kabul edilmektedir. (2) Halvetilik, 14. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ve Ahi Yusuf Halveti (ö. 1408) ile Anadolu'da yayılmaya başlamış bir harekettir. Gülşenilik kolu, özellikle İbrahim-i Gülşeni'nin (ö. 1534) yorumlarıyla ve faaliyetleriyle farklı bir görüntü ortaya koymuştur. Osmanlı'da Niyazi-i Mısri gibi Halvetilik içinde yetişen bir kısım zendeka ve ilhad hadiseleri de işte bu kol içinde ortaya çıkmıştır (Ocak, 2013: 146-147).

Osmanlı dönemi zenadika hareketleri ile ilgili bu genel sunumdan sonra söz konusu dönemin en ünlü zındık ve mülhidi Şeyh Bedreddin'den de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Edirne yakınlarında bulunan Simavna kasabasında doğan Bedreddin, buradaki eğitiminin ardından Konya'da Molla Feyzullah'tan bazı ilimler ve astronomi dersleri aldı. Daha sonra sırasıyla Kahire, Mekke, Tebriz gibi dönemin önemli bilim ve kültür merkezlerinde eğitim almıştır. Bu bakımdan, fıkıh, tasavvuf ve felsefi yönden kendisini yetkinleştirmiş ve rasyonel bakış açısıyla çok yönlü bir

kişilik portresi çizmiştir. Şeyh Bedreddin, akılcı kafa yapısıyla daha çok felsefi yönü ağır basan bir düşünürdür (Gölpınarlı, 1966: 110-111; Ocak, 2013: 171-176).

Osmanlı padişahlarından Musa Çelebi tarafından görevlerinden azledilen ve İznik'te göz hapsine alınan Şeyh Bedreddin, bu durumu kabullenmedi ve her ne kadar görünüşte dini-tasavvufi bir hareket olarak görünse de siyasi bir örgütlenme için harekete geçti. Arkasından yoğun bir propaganda faaliyetine girişti; kısa zamanda çevresinde geniş bir mürid ve sempatican kitlesinin oluşmasını sağladı. Bu arada Tire'de tanıştığı Börklüce Mustafa'yı Aydın ve civarında propaganda faaliyetleriyle görevlendirdi. Börklüce, Aydın ve Karaburun'da binlerce sempatican topladı. Bedrettin İznik'ten ayrıldıktan sonra özellikle Silistre, Dobruca ve Deliorman'a gitti ve burada propaganda faaliyetlerinin sonucunda taraftarlarının sayısı arttı. Sonuç itibariyle Şeyh ve ihtilâlcileri, dönemin padişahı Çelebi Mehmet tarafından engellendi ve mağlup edildi. Padişah, onun aynı zamanda bir din âlimi olduğunu göz önüne alarak hakkında hüküm vermek üzere ilim adamlarından bir heyet kurulmasını emretti. Bu heyet, Bedreddin'in faaliyetlerinin ve görüşlerinin dinî hükümlerle bağdaşmaması, hareketinin bir isyan niteliği taşıması nedeniyle idam edilmesi gerektiğine karar verdi. Bedreddin Simavi 1420'de Serez'de idam edildi (Dindar, 1992: 331-334).

Hem dini-tasavvufi hem de siyasi yönlerden önemli bir figür olan Şeyh, (1) Bir İslam fıkıhçısı olarak içtihadî ve felsefî birikimiyle sadece Osmanlı Devleti sınırları içinde değil, dönemin Orta Doğu İslam dünyasında da önemli bir saygınlığa sahip olması bakımından “Alim Bedreddin”; (2) Osmanlı sufi geleneğinde mistik anlayışı ve panteist bir tasavvuf yorumunun öncüsü olması bakımından “Mutasavvıf Bedreddin” ve (3) Yönetimi, siyasal iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan bir toplumsal ayaklanmanın liderliğini üstlenmesi bakımından “İhtilâlcî Bedreddin” (Ocak, 2013: 178-188) kimlikleriyle tanımlanmaktadır. “Varidat” adlı eseri, tasavvuf tarihinde Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin Fususü'l-Hikem'inden sonra en çok tartışılan kitaplar arasındadır. Varidat'ın temel konusu vahdet-i vücud felsefesidir. Kıyamet ve ahiret , ruh-beden ilişkisi, melek, cin, şeytan gibi varlıklar, iyilik-kötülük problemi gibi birçok mesele bu tasavvufî ilke bağlamında yorumlanır (Ceyhan, 2012: 520-522).

Görüldüğü üzere İslam düşünce tarihinde bir ekol ve akım olarak deizmden bahsetmek zordur. Ancak bazı fikirlerin deistik düşünceye yakın ya da benzer oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, daha çok zendeka ve ilhad kavramlarıyla ilişkilendirilen düşünce ve düşünce önderlerinin de doğrudan ateizmle ilişkilendirilmesi de tartışmaya açık bir husustur. Dolayısıyla İslam literatüründe dinin temel akide ve prensiplerini göz ardı eden, eleştiren ya da tahfife uğratan her düşüncenin deizm, ateizm veya diğer bazı komşu kavramlarla nitelendirilerek dışsal alana itilmesi ve bahsi geçen terimlerle ifade edilmesi söz konusudur. Ayrıca, ilgili suçlamalar sadece dini sapkınlık (heresie) içerdiği için değil, kimi zaman muhaliflerin güçlenmesini engellemek ya da bastırmak; kimi zaman da Osmanlı döneminde görüldüğü üzere bürokrasideki rekabet ve kıskançlığın bir tezahürü olarak kullanılan bir seçenek olmuştur. Nitekim Fatih devrinin ünlü bilginlerinden olan Molla Lütü de iktidar ve ayak oyunlarının bir kurbanı olarak zındıklıkla itham edilmiş ve öldürülmüştür (Ocak, 2013: 132).

İslam tarihinde ve özellikle Osmanlı döneminde ortaya çıkan zendeka ve ilhad hareketlerini incelemek geniş çaplı bir araştırmanın konusu olabilecektir. Yukarıda İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan bazı fikirlerin deistik yansımaları ve bu fikirlerle birlikte zikredilen diğer bazı komşu kavramlar açısından konunun kısa bir değerlendirilmesi üzerinde durulmuştur.

2. 4. Deizm Bağlamında İslam Dünyası'nda Ortaya Çıkan Modernist Din Anlayışları

İslam Dünyası'nda ortaya çıkan dini-felsefi-kelami akımlar, Hindistan-Pakistan; Mısır ve Kuzey Afrika; İstanbul-Anadolu ve Türk dünyası merkezli akımlar olarak sınıflandırılmaktadır (Dorman, 2009: 200). Aydınlanma düşüncesiyle birlikte Batı'da ortaya çıkan siyasi, sosyal ve kültürel yenilik anlayışlarının Batı dışındaki toplumları, Osmanlı Devleti'ni ve Cumhuriyet Türkiye'sini de etkilediği bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Batı'ya olan yönelişinin, Batı'nın Osmanlı'ya nazaran akli ve bilimsel açılımlar başta olmak üzere birçok alanda üstünlük gösterdiği

inancından hareketle öncelikli olarak askeri alanlarda ve eğitim kurumlarında başlayan dönüşüm ve gelişmelerle vücut bulduğunu söyleyebiliriz. 18. yüzyıl itibarıyla tecdüt veya ıslahat, sonrasında da Tanzimat olarak isimlendirilen dönemlerde modernleşme ve yenileşme arayışları ortaya çıkmıştır (Hanioglu, 1992: 148). Özellikle Tanzimat sonrasında Fransa'ya gönderilen öğrenciler vasıtasıyla Batı fikriyatının Fransız kültürüyle birlikte tanındığı ve takip edildiği anlaşılmaktadır (Kutluer, 1992: 153). Genel olarak, Osmanlı'da ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Batılılaşma düşüncesi, muasır medeniyet seviyesine ulaşma anlamında muasırlaşma veya zamanla çağdaşlaşma olarak kullanılmıştır (Hanioglu, 1992: 148).

Batı'da dinsel zeminde hayat bulan tartışmaları ya da dini yenileşme söylemlerini takip eden Osmanlı aydınlarının birebir deist veya ateist yönelimler içerisinde olduğu söylenemese de ateistik ve özellikle deistik inançların, geleneksel dinlere yönelik ortaya koydukları itiraz ve argümanların; bu dönem aydınları tarafından da İslam dinine yönelik olarak kullanıldığı ve bu açıdan da benzer yaklaşımlara sahip oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın son dönemlerinin ve Cumhuriyet'in aydınları arasında sayılan Ziya Gökalp (1876-1924), Abdullah Cevdet (1869-1932), Celal Nuri İleri (1882-1936), Necmeddin Sadak (1890-1953), Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957) ve Kılıçzade Hakkı (1872-1959) gibi aydınların İslam dinine karşı geliştirdikleri Batı tarzı yaklaşım ve eleştirilerin olduğu bilinmektedir (Dorman, 2009: 190-191).

Özellikle 1908 Devrimi'nden sonra din alanında modernleşme söyleminde olan düşünce akımlarının birleştiği noktalardan birisi de İslam'ın akıl ve tabiat kanunlarına aykırı inançlarla bozulduğu ve aslında olduğu gibi bir akli, tabii din hüviyetine döndürülmesi fikriydi (Berkas, 2003: 439). Bu açıdan dönem aydınlarının din reformu açısından ortaya koydukları düşüncelerin ve itirazların büyük ölçüde deizm düşüncesine benzer yönleri bulunmaktadır. Söz konusu edilen aydınların, materyalizm ve pozitivizmin etkisinde geliştirdikleri bakış açısı da göz ardı edilmemelidir. Özellikle Abdullah Cevdet gibi düşünürlerin Newton'un fikirlerinden etkilenmesi bakımından 17. yüzyıl deizm anlayışına yakın olduğu görülmektedir ve

ayrıca İslam'ın bizzat biyolojik materyalizm (Hanioğlu, 1981: 132-135) olduğunu savunmaya çalışması dikkat çekicidir.

Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı, Celal Nuri gibi aydınlar, İslam dininin akıl ve bilimle çelişmeyeceğini dolayısıyla dinin bizzat kendisinin akıl ve bilim dini olduğu görüşündedirler (Demir, 2000: 86). Ayrıca, dönem aydınlarının din ile bilimi birbirinden ayrı gören düalist bir yaklaşımla Darwin'in evrim teorisini de sahiplendikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Celal Nuri, "Darwin, dünyanın yuvarlıklığından veya Amerika'nın keşfinden daha az önemli olmayan evrim teorisini bulmakla varlık alemindeki konumumuzu belirginleştirdi." (Demir, 2000: 89); Abdullah Cevdet ise "Darwin nazariyesinin okutulmasını küfür sayan bir ülke hala Ortaçağlarda yaşıyor demektir. Böyle bir ülkenin 20. yüzyıl dünyasında yaşama hakkı yoktur. Sarıklı, sarıksız, ezilmek istemeyen her kafa artık bunu anlamalıdır." (Berkes, 2003: 441) diyerek evrim konusuna bakış açılarını açıkça ortaya koymaktadırlar.

Materyalizmin ve pozitivistizmin etkisinde kalan aydınların dinde reform söylemleri öne çıkmaktadır. Hristiyanlık dininde Luther'in girişimiyle başlayan reformasyonun İslam dini özelinde de uygulanabileceği görüşü de dillendirilen bir diğer husustur (Demir, 2000: 92). Dini-itikadi konularda farklı iddia ve düşünceleri olan aydınların geleneksel İslam anlayışına ters olan görüşleri, bu dönemin dini ve felsefi bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin, Abdullah Cevdet, tabiatın yaratılmasının mantıksız olduğunu ve her şeyin kadim olduğunu; Celal Nuri, yoktan var etmenin mümkün olamayacağını; bunun maddenin şekil değiştirmesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Hz. Muhammed'in de bu konuda söylediklerinin Tevrat'ın tekrarından başka bir şey olmadığı görüşündedir. Kılıçzade Hakkı ise deney ve gözlemin metotları bilinirken evrenin yoktan var edildiği görüşünün küfür olduğunu iddia eder (Demir, 2000: 113-114). Diğer taraftan Necmettin Sadak, Ziya Gökalp başta olmak üzere çoğu aydın, Tanrı fikrinin insan ya da toplumun bir ürünü olarak ortaya çıktığı kanaatindedir (Demir, 2000: 114-115).

Abdullah Cevdet ve Celal Nuri, peygamberlerin vahiy kaynağı olmaksızın din kurmada başarılı olmalarını toplumsal şartlara bağlamaktadırlar. Nübbüvvet

bağlamında bir çok aydın, Hz. Muhammed'i peygamberden ziyade bir din kurucusu olarak tanımlamaktadır. Öte yandan, Kur'an'da anlatılan mucize ve benzeri doğaüstü olayları ve inançları reddederler. Celal Nuri, mucizelerin yalnızca bir masaldan ibaret olduğunu vurgulamaktadır (Demir, 2000: 123-124). Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve Necmettin Sadak ahiret hayatına inanmadıkları gibi ahiret hayatının olamayacağını da iddia etmektedirler (Demir, 2000: 140-141).

Görüleceği üzere, bahsi geçen Türk aydınlarının içerisinde bulundukları dönemin siyasi, sosyal, dini-felsefi etkenlerle birlikte geliştirdikleri yaklaşımların bazı yönlerden ateistik iddia ve itirazlara; bazı yönlerden ise deistik iddia ve itirazlara benzer yönlerinin olduğunu ve ayrıca gerçekleştirilecek dinsel bir reformla kurumsal din anlayışının toplumsal bir faydaya dönüşeceği yönünde yaygın kanaatlere sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Öte yandan, İslam dünyasında ortaya çıkan modernizm anlayışının, Batı'da olduğu gibi akla duyulan büyük güven ve bilimsel yöntemlerin geçerliliği üzerine temellendirildiğini söyleyebiliriz. Özellikle Avrupa'da İslam dinine yönelik yapılan eleştiriler ve İslam aleminin Batı'ya nazaran pek çok alanda geri kalması karşısında bazı Müslüman düşünürler de modernist bir anlayışı ortaya koymuşlardır. Yukarıda da belirtildiği üzere bazı düşünürler, Müslümanların bu zor durumdan kurtulabilmesi için Avrupa'daki Protestan hareketine benzer bir reformun gerekliliğini savunmuşlardır. Örneğin, Afgani'ye göre, Batı'daki büyük uyanışın en büyük sebebi Martin Luther'in öncülüğünde ortaya çıkan reform hareketidir. Afgani, bu düşüncesini "Müslümanların uyanışı, Müslümanlar arasında dinin yenileştirilmesi için bir hareket olmalıdır" diyerek ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Muhammed Abduh ve Seyyid Ahmed Han'ın da benzer yaklaşımlara sahip olduğu söylenmektedir (Sıddıki, 1990: 13-17).

Hindistan, Pakistan ve Türkiye'deki modernist fikirler bağlamında en çok tartışılan düşünürlerden birisi de Fazlurrahman (1919-1988) ve geliştirdiği yorumlarıdır. Fazlurrahman'ın düşünceleri farklı merhalelerden geçerek bir olgunlaşma sürecine girmiştir. Özellikle eğitim hayatı içerisinde zamanla gelişen farklılaşmaların ve sorgulamaların düşünce yapısını etkilediğini anlatmaktadır:

İngiltere’de Oxford Üniversitesi’nde doktora öğrenimimi yaptıktan ve Durham Üniversitesi’nde ders vermeye başladıktan sonra daha önce almış olduğum modern eğitimim ile geleneksel eğitimim arasında bir çelişki hissettim. 1940’lı yılların sonu ile 1950’li yılların başlarında felsefe çalışmaktan doğan ciddi bir şüphe dönemi geçirdim. Bu, geleneksel inançlarımı darmadağın etti (Fazlurrahman, 1990: 227).

Fazlurrahman, bu bunalım ve bocalama sürecinden sonra fikri gelişimini yenilikçi bir anlayışla sürdürmeye devam etti. Fazlurrahman, değişimin bir zorunluluk olduğu ilkesinden hareketle toplumsal gelişmenin tarihi bir gerçeklik olduğuna inanıyordu. Ona göre, İslam dünyası bu gerçeklikten uzak olduğu için neden geri kalmış olduğunu fark edememektedir. Dolayısıyla Müslüman düşünürlerin, toplumsal değişimlerin mahiyetini araştırması ve onun itici gücünü tespit ederek bunu İslami temellere oturtması gerekmektedir ki bu yöntemle İslam aleminde bir kalkınma ve refah gündeme gelebilsin (Açıkgenç, 1995: 281-282).

Fazlurrahman, geleneksel düşünceyi haralanyarak topyekün İslami geleneği yeni baştan değerlendirme çabasında olmuştur. O, Müslümanların Kur’an’ı ve Hz. Peygamberin davranışlarını soktukları donukluktan ve durgunluktan çıkartıp yaşanır hale getirilmesini ve böylelikle anlaşılır ve uygulanır bir dini yaklaşımın İslam aleminde bulunan buhran ve problemlere modern çözümler getireceğini savunmaktadır (Açıkgenç, 1995: 281; Dorman, 2009: 205). Fazlurrahman, gelenekçi din anlayışla bağdaşmayan sünnet yorumlaması ve özellikle Kur’an vahyinin mahiyeti konusunda, kutsal kitabın lafzen ve manen Hz. Muhammed’in dili ve kelimeleriyle vücut bulduğu yönündeki görüşleri nedeniyle Kur’an’ın vahiy ürünü olmadığına inandığı şeklinde ithamlar ve dedikodularla karşılaşmış; düşünceleri sebebiyle tenkitler ve tehditler almıştır (Wan Daud, 1990: 257-258).

Söz konusu edilen düşünürlerin, evrende var olan olayları neden-sonuç ilişkisi bakımından inceledikleri ve kadercilik anlayışını inkar ettikleri görülür. Muhammed Abduh, İslam dininin de sebep-sonuç sistemine dayalı bir din olduğunu ortaya koymaktadır. Modernist düşünür Emir Ali (1849-1928), Allah’ın evreni yarattıktan sonra onu tamamen tabiat kanunlarıyla idare ettiğini ve dolayısıyla Tanrı

iradesinin tabiat kanunları olduğunu söylemektedir (Sıddıki, 1990: 18-19). Yine, Gulam Ahmed Perviz de Kur'an'da tarif edilen Allah kavramının, evreni yaratmış olduğu kanunlara göre yöneten bir kavram olduğunu düşünmektedir. Allah'ın ortaya koymuş olduğu tabiat kanunlarına karşı gelecek hiçbir şeyin var olamayacağını savunan Seyyid Ahmed Han, "Allah, kendi koyduğu kanunlar ve dünya için çizmiş olduğu yasalara bağlı bir yöneticidir" düşüncesiyle diğer düşünürlerle benzer bir tutum ortaya koymaktadır (Sıddıki, 1990: 23). Diğer taraftan, Reşid Rıza başta olmak üzere bir çok modernist düşünür, mucizelerin imanı kuvvetlendiren bir araç olmaktan çıktığı, geçerliliğini yitirdiği düşüncesine sahiptir ve bu açıdan mucizeleri inkar ettikleri söylenebilir. Modernist diğer bir kısım düşünür ise mucizeleri neden-sonuç ilişkisiyle açıklama yoluna gitmektedir (Sıddıki, 1990: 23-24).

Batı düşüncesi içinde ortaya çıkan doğal din anlayışından büyük ölçüde etkilenen bir diğer modernist düşünür Mısırlı Hasan Hanefi (d. 1935), politik söylemde geçerliliği olan kavramlar şeklinde ele almadığı ve yeni bir proje şeklinde sunduğu "İslami sol (el-yesaru'l-islami)"un, Cemaleddin Afgani'nin, Muhammed Abduh'un ve Reşid Rıza'nın savundukları yenilikçi fikirlerin bir devamı olarak ortaya koyulduğunu söylemektedir (Güler, 2002: 155). Bu bağlamda, İslami sol anlayışının sağ anlayıştan farklılıklarını şu şekilde sıralamaktadır:

"Nasıl bilebilirim?" sorusunun karşısında, imanı; bilginin vesilesi yapan yaklaşım sağ; düşünceyi imanın önüne alan yaklaşım soldur. "Ne bilebilirim?" sorusunun karşısında, varlığı; yaratılmış, mümkün, değişken görüp alemin 'fani' olduğuna inanan görüş sağ; alemi baki ve müstakar olarak gören görüş soldur. Ezeli takdiri benimseyen ve insanın fiililerini kendine isnat etmeyen görüş (Eşarilik ve kesb nazariyesi) sağ; insanı özgür kabul eden ve fiilini kendine isnat eden görüş (Mutezile) soldur. Hayrı ve şerri Allah'a nispet eden (kaderci) görüş sağ; hayrı ve şerri insana ve topluma nispet eden görüş soldur. Nakli esas alan görüş (ehlül'l-hadis) sağ; akli esas alan görüş (ehlül'r-re'y) soldur. Nübüvveti insanın kurtuluşu için zorunlu olarak kabul eden görüş sağ; harici yardımı zorunlu görmeyen görüş soldur. Ahireti gerçek olarak kabul eden görüş sağ; onu insanlığın yeryüzündeki geleceği olarak te'vil eden görüş soldur. Hanefiliğin kazuistik (farazi) fıkıhı sağ; Malikiliğin realiteyi dikkate alan fıkıhı , Şatıbi'nin 'makasid' kuramı ve

İbn Haldun'un tarih felsefesi soldur. Farabi ve İbn Sina'nın işraki felsefesi sağ; İbn Rüşd'ün akli temele alan yöntemi soldur. Hz. Osman'ın ırk ve sınıf temeline dayanan politik yorumu sağ; Ebu Zerr el-Gıfarl'nin toplumcu ve eşitlikçi görüşü soldur (Güler, 2002: 156).

Özellikle Hint düşünür Seyyid Ahmed Han ve Mısırlı düşünür Hasan Hanefi'nin geliştirdikleri Tanrı-alem ilişkisi, akli ve insanı merkeze alan, vahyi ve mucizeyi reddeden bir din anlayışına yakın fikirlerinin deizme benzer görüşler içerdiği ve ayrıca bahsi geçen düşünürlerin, İslam'ın da bir doğal (tabii) din hüviyetine sahip olduğunu savundukları görülmektedir (Aytepe, 2017: 207-210).

Sonuç olarak İslam düşünce tarihinde genel olarak dinde yenileşme yanlısı olan kimselerin bu dönemde farklı din-dışı yaftalara ya da ithamlara maruz kaldıklarını görmek mümkündür. Nitekim Abdulhamid döneminde “maddiyyun”, Hindistan’da “nature” yani “neçiriyan”, Arap dünyasında da “dehriyyin” (Berkes, 2003: 355) kavramlarının bu dönemde başat faktör olan modernleşme düşüncesine sahip düşünürlere karşı kullanıldığı sonucuna ulaşmaktayız. Bu bağlamda, Cemaleddin Afgani (1838-1897), Muhammed Abduh (1845-1905), Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Hoca Tahsin Efendi (1812-1880), İbrahim Şinasi (1826-1871), Namık Kemal (1840-1888) gibi liberallerle birlikte geleneksel din anlayışına karşı yenileşme veya reform arayışları içerisinde olan yukarıda da tanıttığımız bazı düşünür ve kimselerin tamamının daha önceki dönemlerde olduğu gibi dini geleneği temsil eden ulema tarafından “zındık” olarak görüldüğü bilinmektedir (Berkes, 2003: 355).

Genel olarak değerlendirmeye çalıştığımız İslam Dünyası’ndaki modernist düşünürleri sistematik bir biçimde deist olarak tanıtmamız elbette mümkün değildir. Ancak Batı’da başlayan akılcılık ve bilimsele güven bağlamında neşet eden deizmin bilimsel ve dinsel alana olan doğrudan etkisi göz önünde bulundurulursa Batı’da gerçekleşen değişim ve dönüşümün etkisinde kalan Müslüman düşünürlerin geliştirdikleri ve savundukları birtakım iddia ve tezlerin deistik fikirlere kapı araladığını veya deist eğilimleri içerdiğini tespit etmemiz bilimsel sorumluluğun bir gereği olarak ifade edilmesi gereken bir husustur.

2. 5. Modern Dönemden Günümüze Deizm

Deizm düşüncesi bağlamında yapılan tartışmaların 18. yüzyılın sonlarına doğru azaldığı; 19. ve 20. yüzyılda ise çeşitli etkileri devam etse de ciddi tartışmalara neden olmadığı ve bu dönemde deizmin tarihsel bir hareket olduğu noktasında birtakım değerlendirmeler yapıldığı ifade edilmektedir (Dorman, 2009: 217).

Deizmin tarihsel konumu ve düşünce dünyasını doğrudan etkilemesi açısından varlığını aynı şekilde koruduğunu ya da sürdürdüğünü söyleyemesek de fikirsel olarak günümüzde tamamen sönmüş veya yok olmuş değildir. Deizm, Hümanizm, Sekülerizm ve modern teolojilere dayanak oluşturduğu gibi dini-felsefi tartışmalar bağlamında da akılcılığa ve bilime dayalı düşünce sistemlerinin temellendirildiği bir miras olarak değerlendirilmektedir (Erdem, 1994: 110-111).

Günümüz açısından felsefi bir düşünce disiplini olarak etkisi olmasa da özellikle dijital medyanın gelişmesi, sosyal medya araçlarının aktif olarak kullanılması gibi birtakım etkenlerle birlikte dinsel alanda olduğu gibi dinsel alanın dışında bulunan fikirlerin de tanıtım ve propaganda yapabilme imkanı bulması oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda, özellikle Amerika’da kendilerini "Dünya Deistler Birliği" (World Union of Deists) olarak tanımlayan www.deism.com adresiyle yayın yapan sitenin etkin çalışmalarından söz edebilmek mümkündür. “Tanrı Bize Akıl Verdi, Din Değil” (God Gave Us Reason, Not Religion) sloganını kullanan internet sitesinin, “Biz Doğanın Tanrısına Güveniriz” (In Nature’s God We Trust) sözünü de şiar edindikleri görülmektedir. Thomas Paine, Bob Johnson, Elihu Palmer gibi deistlerin düşünceleri başta olmak üzere Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dininin kutsal kitapları ve içerdiği sorunlar, dinlerin uydurma bilgilerle insanları kandırdığı, teröre ve şiddete yönlendirdiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır (<https://www.deism.com/> erş. tar. 15.11.2020). Öte yandan, günümüz açısından deizmin yeniden tartışılmaya açılması bakımından kayda değer bir diğer husus ise yıllarca kendisini ateist olarak tanımlayan filozof Antony Flew’in Tanrı anlayışındaki değişimdir. Her ne kadar deistik bir Tanrı inancına sahip olduğunu ilan etmese de Flew’in, klasik vahiy anlayışının tasvir ettiği Tanrı’dan ziyade

Aristoteles'in tarif ettiği bir Tanrı anlayışına benzer bir değışime ulaştığı ifade edilmektedir (Ögçem, 2013: 147-148).

Bütün bunlarla birlikte günümüzde pek çok insanın sekülerleşme yönelimiyle dini yaşamdan koptukları ve deistik eğilimler gösterdikleri bir vakıadır. Sekülerleşme, olayların tabii ve dünyevi olaylarmış gibi algılanması, insan aklının dini ve metafizik bağlardan kurtarılması, dini sembollerden uzaklaşarak (Berger, 2011: 197) sadece bir vicdan meselesi haline getirilmesi şeklinde tarif edilmektedir (Öztaş, 2006: 51-53). Bir diğer tanımlamaya göre, sekülerleşme dinin ya da dinimsi yapı ve öğelerin toplumsal gücünün ve prestijinin azalması demektir (Ertit, 2015: 40). Bu bağlamda Ertit, sekülerleşme paradigmasını, toplumların dinsizleşmesi ya da dinin yok olma süreci (Ertit, 2015: 40) olarak görmemektedir. Ancak sekülerleşme tartışmalarıyla birlikte dini inanç ve ibadetlerde bir zayıflama ya da din ve inançtan uzaklaşma eğilimlerinin ortaya çıkması veya giderek artması noktasında yapılan tespitler dikkate alındığında sekülerleşen toplumlarda ladini düşünce ve fikirlerin yani kısaca inançtan kopmaların; deizm, ateizm vb. gibi konuların gündeme gelmesi söz konusudur. Bu bakımdan, sekülerleşmenin etkisiyle dini kutsal ve sembollerin parçalanması ve dinin prestijinin kaybolması hususu değerlendirildiğinde bir toplumun dinsiz bir topluma evrilmesi sonucunun ortaya çıkması ifade edilebilecektir. Ayrıca, ilgili tartışmalar ekseninde sekülerleşmenin deseküler toplumlardaki dini hayat için de bir tehdit unsuru olduğu sıklıkla değerlendirilen bir diğer husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki toplumsal değışim ilkesi göz önünde bulundurulduğunda sekülerleşme eğilimi gösteren toplumların deseküler bir topluma evrilme ihtimalinin bulunduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

Sonuç olarak modernitenin gelişiminde başat paradigmanın sekülerizm ve sekülerizmi ortaya çıkaran en büyük dayanak noktalarından birisinin de deizm olduğunu söyleyebiliriz. Kısaca deizm, din hakkındaki felsefi tartışmalar bakımından kendi varlığını söndürmüş olsa bile sekülerleşmeye katkı sunan temel etmenlerden birisi olması nedeniyle dini hayat üzerindeki asıl etkisini devam ettirmektedir. Diğer taraftan, 21. Yüzyıl Türkiye'sinde başlayan deizm-ateizm tartışmalarını da

sekülerleşmenin getirdiği bir sonuç olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla tarihsel bir hareket olan deizmin sekülerleşmeye giden yolda bir basamak olduğunu ancak geline nokta da sekülerleşmenin bir sonucu olarak deizmin tekrar görünür hale geldiğini söyleyebiliriz.

Türkiye’de yapılan deizm tartışmalarının işaret ettiği noktalardan birisi de Cumhuriyet’in ilanından sonra yapılan devrimler ve özellikle laiklik ilkesinin yürürlüğe girmesi ve bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ü de kapsayan birtakım değerlendirmelerdir. Gürbüz, Atatürk’ün ya da yakın arkadaşlarının bazı söylemlerinden hareketle kendisinin deist, evrene müdahil olmayan bir Tanrı inancına sahip olduğunu düşünmektedir (Gürbüz, 2020: 9-20). Diğer taraftan, Y. Nuri Öztürk, laikliğin bir tür felsefesi olarak tanımladığı deizm anlayışının, Atatürk’ün dini bakış açısında İslam’a inanan ancak dinci kesimlere karşı çıkan bir boyutta tezahür ettiğini iddia etmektedir (Öztürk, 2020: 14-15). Yavuzylmaz ise Cumhuriyet’in kurucularının oluşturmaya çalıştığı din anlayışının deizm arka planına dayandığını ve laikliğin yerleşebilmesi için deist bir bakış açısının gerekli görüldüğünü ifade etmektedir (Yavuzylmaz, 2018: 42-48). Öte yandan, Kemalizmin laik uyarlamacılığının dini reddetmek amacıyla olmadığı ancak dine bağlılığın kişisel, vicdani bir mesele haline getirilmesi arzulanan bir çağdaşlaşma reformu (Voll, 1995: 10-11) olduğu yönündeki değerlendirmelerle karşılaşmak da mümkündür.

Bu bağlamda, İslam Dünyası’nda özellikle Osmanlı’da ortaya çıkan modernist düşünürlerin birtakım fikirlerinin deistik eğilimlere haiz olduğunu ifade etmiştik. Hatırlanacağı üzere, bu dönem modernleşme yanlılarının temel vurgularından birisi de dini reformun hayata geçirilmesiyle muasır medeniyetler seviyesine ulaşılacağı iddiasıdır. Dolayısıyla Osmanlı’nın son dönemlerinde ortaya çıkan bu reformist ve modernist yaklaşımların, Cumhuriyet Türkiye’si kurucu lideri Atatürk başta olmak üzere kurucu kadroları üzerinde de çeşitli etkilerinin olacağı bir gerçekliktir. Bu bakımdan, yeni Türk Devleti’nin kimliğinin şekillenmesini; halihazırda özelde aydınlar, yazarlar vb. çevrelerde genelde ise

toplumun farklı kesimlerinde var olan reform ve arayış çabalarının bir sonucu olarak yorumlamanın daha isabetli bir değerlendirme olacağı kanaatini taşımaktayız.

21. yüzyıl Türkiye'sinde özellikle 2018 yılı itibarıyla Konya'da yapılan çalıştayla kamuoyunun gündemine oturan ve dini-akademik çevrelerce de dikkatle takip edilen deizm tartışmalarının geldiği noktayı çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı bir şekilde ele alacağız. Ancak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde deizm bağlamında en önemli hususlardan birisi de yine 2018 yılında 12 kurucu üyenin girişimiyle Deizm Derneği'nin resmen kurulmasıdır. 01. 10. 2018 tarihli Deizm Derneği Kuruluş Bildirgesi'nde şu ifadeler yer verilmektedir:

Sevgili Halkımıza; Bizler, Deizm Derneği Kurucu Üyeleri ve Türkiye'nin fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür deist yurttaşları olarak, yakın dönemde devlet erkanını ve siyasi gündemi ve de sosyal medyayı haftalarca meşgul eden, deizm ve deistler hakkında önyargılarla söylenen sözler ve çirkin yaftalamalar sona ersin, biz deistlere artık haksızlık yapılmasın diye ve insan ailesi olarak hepimizin bu ülkedeki kadim birliğine katkıda bulunsun diye, bu vatanın evlatları olarak, iyi vicdan ve hür iradeyle, herkesin tanrı vergisi vicdanlarında yer bulsun diye, bu kuruluş beyannamemizde, düşüncelerimizi ve fikirlerimizi beyan eder ve kendimizi tanımlarız... Tüm bu nedenlerle, Türkiye deistleri olarak, İstanbul merkezli Deizm Derneği'ni kurarak ortada olmayı, görünür olmayı bir vazife bildik. Bu vesileyle, Deizm Derneği kurucuları olarak bizler deist inancımızı, düşüncemizi ve fikrimizi henüz nasırlaşmamış yüreklere erişsin diye beyan ederiz (Seyrek, 2019: 193-196).

Deizmin Psiko-Sosyolojisi adlı bu araştırmanın yukarıdaki Teorik Çerçeve başlıklı I. Bölüm'ünde deizm ve ilgili diğer bazı kavramlarla birlikte kavramsal ve kuramsal değerlendirmeler ortaya konulmuş ve sonrasında Ortaçağ, Yeniçağ, İslam düşünce tarihi ve İslam Dünyası'ndaki modern yaklaşımlar bağlamında ve de modern dönemden 21. Yüzyıl Türkiye'sine deizm düşüncesinin zemin bulması ve gelişimi konusu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın II. Bölüm'ünde ise 21. yüzyıl Türkiye'sinde deizmin psiko-sosyolojisi konulu nitel bir araştırmanın sonuçları değerlendirilecektir.

II. BÖLÜM: AMPİRİK ÇERÇEVE / DEİZMİN PSİKO-SOSYOLOJİSİ: 21. YÜZYIL TÜRKİYE’Sİ ÖRNEĞİ

GİRİŞ

Son yıllarda kamuoyunca sürdürülen ve din-toplum ilişkileri bağlamında yapılan araştırma ve tartışmalar, akademik kesimler tarafından da ciddiye alınarak ele alınan bir husustur. 21. Yüzyıl Türkiye’sinde toplum ve din üzerine yapılan çalışmalar bakımından da ilahiyat ve özellikle din sosyolojisi araştırmalarının önemli bir bölümü, sekülerleşme ve bu kavram etrafında yapılan tartışmaları yansıtmaktadır. Deizmin Psiko-Sosyolojisi adlı bu çalışma, sekülerleşme ya da kısaca “din ve inançtan uzaklaşma” olarak tanımlanan bu tartışmalardan bağımsız olarak ele alınmamaktadır. Bu çerçevede, çalışmamızın Giriş bölümünde, 2018 yılında patlak veren deizm tartışmasının bir tezahürü olan ve Konya’da gerçekleştirilen ilgili çalıştayın Sonuç Bildirgesi’nde yer alan tespitleri paylaşmıştık. Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen “Gençlik ve İnanç” konulu çalıştayın sonuç bildirgesinin kamuoyuna yansımalarıyla Türkiye’de “deizm” düşüncesinin görünür bir şekilde tartışılmaya başladığını söyleyebiliriz. Nitekim Konya Milli Eğitim Müdürlüğü’nün “Gençlik ve İnanç” konulu bir çalıştay düzenlediği, imam hatip öğrencilerinin dini bilgilerdeki tutarsızlıklar nedeniyle deizme kaydığı ve ders materyallerinin çocuklara uygun olmadığı sonucuna ulaşıldığı kamuoyuna yansımış ve bunun üzerine bazı değerlendirmeler yapılmıştır: MHP lideri Devlet Bahçeli bu tespiti eleştirerek, “Türk gençliğine ateizmin bir önceki istasyonu olan deizm karası çalanlar, yüzleri varsa utansınlar” demiş ve ardından Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın, partisinin grup toplantısındaki konuşmasının sonunda Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz’ı kürsüye çağırdığı görülmüş ve burada bu haberlere yönelik tepkisini dile getirdiği ileri sürülmüştür. Bakan Yılmaz, kamuoyunca tartışılmaya başlanan söz konusu çalıştayın bilimsel olmadığını vurgulamış ve ilgili çalıştayın bakanlığın kendi bünyesinde değil İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirildiğini belirtmiştir. İKDAM’ın internet sitesinde yapılan açıklamada ise çalıştay sonrası hazırlanan bildirimde iddia edildiği gibi gerek İmam Hatip Liseleri’nde gerek diğer liselerde deizmin yayıldığı ifadesinin yer almadığı

savunulmuştu. Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş da gençlerde deizm ve ateizmin yaygınlaştığı iddialarına ilişkin, "Bizim milletimizin hiçbir ferdi böyle sapık, batıl bir anlayışa asla prim vermez. Milletimize, gençlerimize kimse iftira atmasın" diye açıklama yapmıştır (BBC Türkçe, 2018).

Görüldüğü üzere Türk kamuoyuna yansıyan bu değerlendirmelerin objektiflik ve bilimsellikten uzak olduğunu ancak ülkedeki siyasi ya da sivil tüm kesimlerce deizm inancının tartışıldığını ve gündemde kaldığını söylemek durumundayız. Elbette bahsi geçen konuyla ilgili farklı araştırmalar ya da değerlendirmelerle karşılaşmak mümkündür. Bu çerçevede deizm inancının arttığı ve özellikle gençler arasında yaygınlaştığı tartışmalarına din uzmanları da bazı yorumlar getirmişlerdir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun üyelerinden Prof. Dr. Cağfer Karadaş, deizm ve ateizm düşünce akımına sahip olan kişilerin “temel argümanının Kur'an çevirisi üzerinden olduğunu, meal çevirisinin bağlamı tam vermediğini” ve “öğrencilerin mealleri okuduktan sonra kafasının karıştığını ve bu akımlara yöneldiğini” ifade etmiştir (Independent Türkçe, 2020). Yine Diyanet yetkilisinin bu iddiaları diğer bazı ilahiyatçılar tarafından da yorumlanmıştır. Independent Türkçe'ye konuşan ilahiyatçılardan Prof. Dr. Abdulaziz Bayındır, “Mevcut meallari okuyan 'Din buysa ben yokum' demektedir” diyerek mevcut iddiayı desteklemiştir. Öte yandan Prof. Dr. Hayri Kırbasoğlu ve Prof. Dr. Sait Yeprem, meal okumalarında bazı anlam sorunlarının çıkabileceğini ve Kur'an'ın sadece meallerle anlaşılmasının mümkün olamayacağını ortaya koymuşlardır. Prof. Dr. İsrail Balcı, sorunun meallerde aranmasının yanlış olduğunu ve deizme kayan gençlerin zihnindeki din ve peygamber algısının problemlili rivayet kültürüyle şekillenmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. TDV Kadın Kolları Eski Başkanı Ayşe Sucu, temel problemin meal değil özellikle gençlerin "Müslümanım" diyerek kimlik mesajı verenlerin sözleriyle davranışlarının uyuşmaması sonucunda dindarlığa karşı uzaklaşma ve “Din buysa ben dindar değilim” gibi sorgulama davranışında bulunduğunu iddia etmektedir (Erdem, 2020). Bu tartışmalara ek olarak daha önce “deizm” konusuna dikkat çeken Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa Öztürk, kaleme aldığı köşe yazısında konuyla ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur: “Deistik düşüncenin özellikle genç kuşaklar arasında her

geçen gün daha fazla ilgi görmesi ciddiyetle ele alınması gereken bir sorundur”; “ecdat, fetih, nizam-ı âlem, medrese nostaljileriyle kendimiz çalıp kendimiz söylemeye devam ettiğimiz takdirde, deizm gibi tehditler yakın gelecekte karabasan gibi üstümüze çökecektir” (Öztürk, 2017). Gazeteci Kemal Öztürk de muhafazakar çevrelerde deizmin yükseliş trendinde olmasını dindar insanların yaşam biçimleriyle dini anlayışlarında ortaya çıkan çelişkiler, tarikat-cemaat çevrelerinde gelişen ahlaksızlıklar, dijital gelişmelerin ve çağın sorunlarının getirdiği yenilikler çerçevesinde ortaya çıkan olumsuzluklara dini çevrelerin çaresiz ve kayıtsız kalması gibi nedenler etrafında açıklamaya çalışmaktadır (Öztürk, 2018).

Kamuoyuna yansıyan ateizm ya da deizmin arttığı iddiaları üzerine din uzmanları veya ilahiyatçılar da kendi düşüncelerini aktararak tartışmaya farklı bir boyut kazandırmışlardır. Ancak kanaatimizce deizmin ya da ateizmin artıp artmadığı, artıyorsa sebeplerinin ne olduğunu anlamamız bilimsel yöntemler ışığında ele alınıp incelenirse mümkün olabilecek ve daha sağlıklı sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır. Yine “Müslüman” kimselerin söylem ve tutumlarıyla ilişkili olarak Gazeteci Kemal Öztürk’ün YouTube programına katılan Eski TBMM Başkanı Bülent Arınç şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Geldiğimiz noktaya bakın. Başında örtüsü olan ve dindar olduğunu söyleyen bir kadın asmaktan, kesmekten bahsediyor. Bu başörtüsü nefreti doğuracak, ondan korkuyorum. Millet başörtüsünden nefret edecek hale gelecek. Sokakta yürürken başörtülülere hakaret ediliyor. Neden? Bu kadın gibiler yüzünden" (Sputnik Türkiye, 2020). Aynı programda koronavirüs salgını sonrası camilerden okunan sela ve duaları tartışmaya açan ve bidat olarak yorumlayan Arınç, Türkiye’deki dini hayat hakkında şu yorumları yaptı:

Dini hayatımızda zayıflama var geçen yıllara göre. İnsanlar deist oldular, ateist oldular. Umarım insanlar biraz daha ibadetlerine düşer. Yoksa biz geçmişteki trende bakarsak “Evet Allah var, ama gerisini ben kabul etmiyorum” noktasına gelecekler ve ibadetlerini terk edeceklerdir.

Başörtüluden, camilerden nefret eder hale gelecekler diye korkuyorum (T24, 2020).¹⁴

Yine aynı günlerde, Bülent Arınç'ın camilerden yükselen sela ve duaları tartışmaya açmasını yorumlayan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, şunları söylemiştir: "Dini semboller, dini jargon bu şekilde hoyratça, nobranca siyasete alet edildiği sürece yeni nesillerin dinden soğuması değil, dinden çıkması kaçınılmaz. Deizm muhabbetleri bunu gösteriyor, yakında ateizm muhabbeti de yapabiliriz" (T24, 2020). Yine bu bağlamda, Türkiye'de sürdürülen dindar nesil tartışmaları için sert sözler sarf eden Eski Başbakan ve Gelecek Partisi Genel Başkanı Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu şu düşünceleri dile getirmiştir: "Bugün gençlerin, deizme ve ateizme yönelmelerinin en önemli sebebi her gün hamasi ve sloganik düzeyde dindarlık yapanların sergiledikleri örnekliklerdir" (Karar, 2020).

Görüldüğü üzere, siyasilerden akademisyenlere, gazetecilerden kamuoyunun tüm kesimlerine varıncaya kadar konuyla ilgili pek çok kişi bu tartışmaya katılmıştır. Öte yandan, Türkiye'de özellikle Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen "Gençlik ve İnanç" konulu çalıştayın sonuç bildirgesinin kamuoyuna yansımalarıyla birlikte deizm, ateizm gibi düşünce akımlarının gençler ve özellikle İmam Hatip Liselerinde okuyan öğrencilerin ya da muhafazakar ailelerin çocukları üzerinde yaygınlaştığı düşüncesinin ciddi boyutlarda tartışılmaya başlandığını söylememiz gerekir. Özellikle Gazeteci Ruşen Çakır'ın deizm, ateizm yayınlarında da vurguladığı, gençlerin dine ve toplumsal yaşama bakış açısının değiştiği yönündeki tespitleri ve ortaya koyduğu tanıklıklar da önemli görünmektedir. Nitekim Çakır, "gençlerin özellikle muhafazakar aileden gelen gençlerin, artık daha fazla sorguladıklarını ve dile getirdikleri yeni itirazlarla bir anlam arayışına girdiklerini" ifade etmektedir (Çakır, 2020). Bu bakımdan bahsi geçen konu, daha önce ifade ettiğimiz "Gençlik ve

¹⁴ Arınç'ın konuşması şu linkten seyredilebilir:
<https://www.youtube.com/watch?v=hMYUvde3Xso&feature=youtu.be> (YouTube, 2020)

İnanç” konulu çalıştaydan önce Mayıs 2017’de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin ev sahipliğinde İlahiyat Fakülteleri XXII. Kalam Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı “Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu” adıyla gerçekleştirilen programda da gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Fatma Günaydın, “İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları” adlı bir bildiri sunmuş ve daha önce görev yaptığı İstanbul Esatpaşa Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi 11. ve 12. Sınıf öğrencilerinin inanca dair yaptığı ciddi sorgulamalara örnek olması açısından kendisine yöneltilen sorulara yer vermiştir. Öğrencilerin kendisine yönelttiği sorulardan bazıları şunlardır :

- “Neden inanırsınız?” sorusuna verilen cevaplar benim için büyük problem. Çünkü bu soruya cevap olarak “içimizdeki inanma isteği, zayıflığımız, benliğimizin toprakta yok olmayı kabullenmemesi” gibi açıklamalar yapılıyor. Eğer benliğimizde bir inanma ihtiyacı varsa yanlış bir şeye inanma ihtimalimiz artmaz mı? Yani ben korkuyorum ya da aklım doğayı algılayamıyor ve bunun sonunda 'bir ilah var' diyorum. Zaten Müslüman bir ailede doğdum... Ya O şey yoksa? İncam benim psikolojimin ürettiği bir şeyse... Allah bizi test amaçlı dünyaya gönderdi. Bu ego değil midir? Bu gönderiş bir tatmin olma gayesi değil midir? Peki o zaman bizim inandığımızın Yunan mitolojisindeki kızdığına insanları doğa ile korkutan Zeus'tan ne farkı var? En zor olan beni dinden uzaklaştıran şeyin ne olduğunu bilmeyişim.
- İnsan niçin zor anlarında bir yaratıcıya ihtiyaç duyar?
- Allah bizim cennete ve cehenneme gireceğimizi biliyor. Öyleyse neden bizi imtihan ediyor?
- Her şeyin yaratıcısı Allah, onun yaratıcısı kim?
- Öldükten sonra dirileceksek neden ölüyoruz?
- Allah her şeyi bildiği halde neden bizi yarattı?
- “Bazen peygamber yaşadı mı, gerçekten var mı?” diye düşünüyorum.
- Bizler Müslüman ailede doğduğumuz için mi Allah'a inanıyoruz. İnanmayan aileden doğanların suçu ne? Allah akıl vermiş ama bizlere de vermiş ama biz de tam kullanamıyoruz.
- Allah'ın varlığını bir ateiste nasıl ispatlayabiliriz? Onlar bing bang deyip geçiyorlar?
- Şu an ölen insanlar kıyamete kadar uykuda mı?
- Allah bizi seviyor da neden günah işlememize izin verip sonra bizi yakıyor?
- Cennete nasıl ulaşabiliriz? Birinin doğru dediğine diğeri yanlış diyor?
- Sonsuzluk kavramı akıl almaz

bir şey Allah'ın sonsuz olmasını algılayamıyorum. ■ İnançların farklı olmasının sebebi nedir? ■ Kur'an'da kadın ve erkek niçin eşit değil? ■ Ya bizim dinimiz hak din değilse? ■ Neden Kur'an' da belirsiz ayetler var (anlamı açık olmayan)? ■ Madem Kur'an bize açıklayıcı olarak gönderildi o zaman kelimeler neden anlaşılır değil? ■ Allah neden bir kuluna eziyet verirken diğerine rahatlık veriyor. Rabbimiz neden bu konuda eşit davranmıyor? ■ Rabbimiz bildiği halde neden bize “Rabbin kim” diye sordu? ■ Kaderde cennete ve cehenneme gideceğimiz belliyse neden ibadet ediyoruz? ■ Kur'an'a her şey yazıyor da neden kıyamet günü yazmıyor? ■ “Sen olmasaydın alemleri yaratmazdım” cümlesini anlamıyorum. ■ Allah bizi neden yarattı? Neden ibadet etmemizi istiyor? Neden bizi imtihan ediyor? Diğer dünyada ibadet etseydik neden bu dünyaya gönderildik? ■ Bir şeyin olması için Allah'ın “Ol” demesi yeterliyken neden çeşit çeşit melek yaratmış? ■ Bir iyi insan var namaz kılmıyor ama bir de namaz kılan kötü insan var. Hangisinin yaptığı daha doğru? ■ Kur'an'ın değişmeden geldiğini nereden biliyoruz? ■ Hadislere dokunulmadığını nerden biliyoruz? ■ Allah'ın ihtiyacı yokken bizi niçin test etmekte? ■ Hz. Adem cennetten kovulmasaydı ne olacaktı? ■ Allah kötülöklere neden engel olmaz (Günaydın, 2017: 322-324) ?

■ İnanmak fitri bir şeyse neden ateistler var? ■ Allah ne yapacağımızı bildiği halde neden bizi sınıyor? ■ Allah korkusu ile bir kötölöğü yapmayan insan iyi midir? ■ Dinde zorlama yok ise neden hadislerde “Dinden dönen öldürölsün” deniyor. Hadis ilgili ayetle çelişiyor. Peygamberimiz neden böyle söylemiş? ■ Biz putperestleri eleştiriyoruz ama biz de Kabe'nin etrafında dönöyoruz. ■ Ya Hristiyan veya ateistler haklıysa? ■ Akıl yürütme ile inanç sağlanır mı? ■ Neden ibadet ederiz? ■ İnsan öldükten sonra tekrar dirilip dünya hayatı yaşayacak mı? ■ Allah'ı kafamızda canlandırmak günah mıdır? ■ Ölen insanlar cennet ve cehennemde mi yoksa kıyameti mi bekliyorlar? ■ Ya Hz. Muhammed hastaysa, şizofren ya da otizm vb. gibi bir rahatsızlığı varsa. Düşönsenize, bütün bunlar uydurmaymış. Aslında okuma yazma biliyormuş, hepsini Hira mağarasında düşünöüp planlamış ve mucizeler de Tabiat Ana'nın ona sunduğı mucizeler ya da tesadüften ibaretmiş? ■ Allah bizim kaderimizi biliyorsa direkt bizi cennetine veya cehennemine atsın. Sonuçta biliyor hangimizin cennetlik ya da cehennemlik

olduğunu. ■ Allah neden kötüyü yarattı? ■ Allah ile iletişimde neden Kur'an okumak, dua etmek değil de namaz ön plandadır? ■ Dualar ne kadar sürede kabul olur? ■ Yüzyıllar önce ölenle kıyamete yakın ölen haksızlığa uğramaz mı? ■ Adem'le Havva dünyaya nasıl geldiler? ■ Allah hepimizin doğru yolda olmasını istiyorsa neden şeytanın bize vesvese vermesine izin veriyor? ■ Dünyanın her yerinde ezan farklı saatlerde okunuyorsa kıyamet nasıl kopacak? ■ Kişinin hesap zamanı şartları dikkate alınır mı, bazıları dindar çevrede doğuyor bazıları değil. ■ Allah nasıl, aklım almıyor? ■ İçki öncekilere yavaş yavaş yasaklanırken bize niçin birden yasaklanıyor? ■ Şu anda camdan atlasam ecelimi ben mi belirlemiş olurum? ■ Kalplerin mühürlenmesi iradeyi yok etmez mi? ■ Allah kalplerini mühürlediği insanları niçin cehennemle cezalandırıyor? ■ Adem ve Havva'nın çocukları nasıl çoğaldı? ■ Yahudi ve Hristiyanlara ya da ateistlere dinimizi nasıl savunacağımız hakkında bilgiler verilmiyor bize. ■ Kelam dersinde mucize, olay görüyoruz ama hiçbirinin delili yok. Sadece anlatılıyor, bana göre delil yok. ■ Allah bizim günah işlememize neden engel olmuyor? ■ Allah nasıl her şeyi görebiliyor, nasıl evreni yönetiyor (Günaydın, 2017: 324-326) ?

Ayrıca Günaydın, soruların bir kısmının herkesin aklına gelebilecek veya kişileri meşgul edebilecek sorular olsa da diğer bir kısmının deist ya da ateistler tarafından öğrenilmiş olma ihtimalinin mevcut olduğunu belirtmekte ve soruları soran öğrencilerin dindar/muhafazakar aile ya da çevrelerden geldiğini vurgulamaktadır (Günaydın, 2017: 326).

Dikkatleri çeken ilgili tartışmalar bakımından özellikle gençlerin deizm iddiasına ve söylemine sahip çıkmasıyla birlikte farklı dindışı yaklaşımlar bir nevi bireylerin aile ve yakın çevrelerinde görünür ve merak edilen bir husus olmaya başlamıştır. Konuyla alakalı olarak kendi isteğiyle örtünen, ibadetlerini yapan ve muhafazakar bir aile yapısına sahip olan bir lise öğrencisinin annesi, kızının yaşadığı inanç değişikliğini şu şekilde anlatıyor:

...Bir gün kızım gelip “Anne ben artık deist oldum. Lütfen bana baskı yapmayın. Başımı da açacağım. Namaz kılmak da istemiyorum.” dedi bana. Hemen önce internete koşup deizmin ne olduğuna tekrar bakma ihtiyacı hissettim. Benim kızım, hele bizim gibi dindar, hassas, dini bilgilerin

kendisine yeterince ve gerektiğinde verildiği, dini yaşayan ve uygulayan bir aile. Gittiği okul da dini hassasiyetleri olan bir okuldu (Saruhan, 2018).

Yine bu bağlamda, BBC Türkçe’de “Türkiye’de deizm tartışması: Muhafazakar gençlik dinden uzaklaşıyor mu?” başlığıyla yayınlanan haberin içeriği ve ayrıntıları da son dönemlerde yapılan tartışmalara ışık tutması açısından önemli görülmektedir:

Merve bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni. 20’li yaşlarının sonlarında. Kendisini agnostik olarak tanımlıyor. "Tanrı var mı yok mu bilmiyorum, beni çok da ilgilendirmiyor artık" diyor. Merve'yle ilk olarak Beyoğlu'nda bir kafede buluşuyoruz. Kırmızı bir başörtüsü takıyor. "Beni Müslüman olarak tanımlayan tek şey bu başörtüsü artık." diyor. Gerek ailevi nedenlerle gerekse yaptığı işten ötürü başörtüsünü çıkarmadığını söylüyor. "Belki 1-2 yıla başörtümle de vedalaşabilirim ama şimdi buna gerek duymuyorum" diyor. Merve'nin babası imam. Muhafazakar bir aileden geliyor. İmam-Hatip lisesi mezunu. İlahiyat Fakültesi'nde okumak istemediği için “Bari öğretmen olayım.” diyerek Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği üzerine eğitim almaya karar vermiş. Dinle ilgili araştırmalarının ve kendi tabiriyle "bilinçlenmesinin" de o döneme denk geldiğini söylüyor: "Benim radikale kaçan bir Müslümanlığım vardı. Daha birkaç yıl öncesine kadar erkeklerle tokalaşmazdım bile. Kendimi Müslüman olarak tanımlıyor, hayatımı o şekilde yaşamaya çalışıyordum. "Beş vakit namazımı kılıyordum. Nafileleri yerine getirmeye çalışıyordum. Orucumu tutuyor, Kur'an okuyor, ilmi hal bilgileri olsun, hadis olsun o tarz şeyleri tamamlamaya çalışıyordum. Tefsir, hadis derslerine gidiyordum". Merve dinle ilişkisinin yıllar süren bir sorgulama sonucunda değiştiğini, belli başlı kırılma noktaları yaşadığını -zaman zaman gözyaşları içinde- anlatıyor: "Ben öğretmen olmak hiç istemedim. Ama bir şekilde öğretmen oldum, atandım. O beni çok yıktı. Millet sevinçten ağlar, ben üzüntüden ağlamıştım. Tercihleri yaparken ağlıyordum ve dua ediyordum öğretmen olarak atanmayayım diye. Tamamen Allah'a bırakmıştım. Atanmayacağıma o kadar yürekten inanmıştım ki, olduğunda beni tepetaklak etti. Hayatım altüst oldu. Güvendiğim, inandığım o ilahi konumdaki şey sarsıldı. İlk şüphelerim öyle başladı açıkçası. Benim için sığınacak en büyük şeydi Tanrı, ama artık

sığınamayacağımı, dualarımın ne kadar istesem de kabul olmayacağını net bir şekilde görmek düşüncelerimi çok sarstı". Bütün bu süreç Merve için hiç de kolay geçmemiş. Çevresinden, arkadaşlarından uzaklaşmış. Dertlerini, kafasını kurcalayan soruları ailesiyle konuşamamış. Giderek yalnızlaşmış. Bir sabah, büyük bir depresyonun kucağında uyanmış. Saatlerce ağlamış. Bari dua edeyim demiş. Sonrasını şöyle anlatıyor: "İçimden Tanrı'yla konuşmaya başladım: "Bak ben bu haldeyim, bana bir çıkış yolu ver". Ama onu söylerken fark ettim. "Dua ettiğimde bir muhatabım var mı, yok mu, şüphedeyim" diye düşündüm. Dedim, "Ben bugün ya delireceğim ya intihar edeceğim". Sabah uyandım. Sanki o gün, o gece hiç yaşanmamış gibi. Sonra oturdum düşündüm. Dedim "Ben artık inanmıyorum resmen". İmanın şartlarını düşündüm. Dedim, "Ben inanmıyorum ya cennete cehenneme". Merve ilk önce dua etmeyi bırakmış. Ardından namaz kılmayı. Oruç tutmaya ise daha bu yıl son vermiş. Ailesi hala bu yaşadıklarını bilmiyor. Merve'yle evinde yeniden buluştuğumuzda bizi başı açık bir şekilde karşılıyor. Aramızda "namahrem" tabir edilebilecek bir erkek de var. Artık evde başörtüsü takmamaya karar vermiş. O süreci de şöyle anlatıyor: "Dedim ki, "Ben Tanrı'yı, dini inkar edeceksem bu örtüyü de çıkarmam lazım". Ama bunu yapamayacağımı fark ettim. Din kültürü öğretmeniyim. Bu yapılabilir belki ama ben yapamam. "Ya öğretmenliği bırak ya da bu konuyu hallet. Şu an başımı açamayacağım." dedim. Sonra dedim, "Benim evime sucu geliyor, tamirci geliyor, yemek siparişini getiren adam geliyor ve ben onların karşısına çıkarken de başıma ufacak da olsa bir şey alıyorum. Niye bunu yapıyorum"? Artık bunu yapmamaya karar verdim. Bir erkeğin karşısına bilinçli bir şekilde ilk kez başörtüsüz çıktığımda hem çok rahat hissettim, hem de çok tuhaf. Ama şimdi çok rahatım. Çünkü ben kendimi artık böyle tanımlıyorum. Ders verirken bazen çocuklar sorular soruyorlar, "Öğretmenim başörtüsü takmak gerçekten gerekir mi, ben büyüdüğümde saçım görünürse günah olur mu"? "Şu an ona karar vereceğiniz bir durum yok, 18 yaşına gelin ne isterseniz yaparsınız diyorum. Böyle cevap vermek beni rahatlatıyor" (Girit, 2018).

Ateizm Derneği'nin yönetim kurulu üyelerinden Şaner Atık, ateistler arasında imamlar ve müezzinler de olduğunu söylüyor. Ancak bu insanların farklı nedenlerle açıkça ateist olduklarını söyleyemediklerini savunuyor:

"Türkiye'de bugün "ateistleri ne yapmak lazım?" diye bazı televizyon kanallarında programlar yapılıyor. "Hemen keseceksin bunları." falan diyorlar. İzleseniz kanınız donar. "Yaşamayacaksınız bunları, bunlar insan değil." diyorlar. "Çocuğum ateist olsa evlatlıktan reddederim, doktora götürürüm." diyenler var. Hal böyleyken "Ben ateistim." demek cesaret isteyen bir şey. Bizim görüştüğümüz ateist imamlar, müezzinler var. Kara çarşafı olan insanlar var ateist, deist türbanlılar var. "Neden böyle olmak zorundasın, neden takmak zorundasın türbanı?" diye soruyoruz. "Mahalle baskısı, aile baskısı" diyorlar. "İfade edemiyorum ben kendimi." diyorlar. Ateist imamlar, "Ben işimi değiştirmeliyim ama bunu nasıl yapacağım bilmiyorum." diyorlar. "Ben her gün acı çekiyorum, ıstırap çekiyorum." diyorlar. Ama bir yandan da para kazanmaları, ailelerini geçindirmeleri gerek. Çok büyük sıkıntılar yaşayan insanlar var" (Girit, 2018).

İlgili haberde geçen Din Kültürü Öğretmeni Merve ve Ateizm Derneği üyesi Şaner Atık'ın söyleşilerinde vurguladıkları bir konuya da ayrıca değinmek gerektiği kanaatindeyiz. Bu çerçevede Türkiye'de hem deizm, ateizm tartışmaları hem de sekülerleşme tartışmaları bakımından muhafazakar çevrelerde gerçekleşen dönüşüm bağlamında gündeme getirilen, görüş bildirilen meselelerin başında gelmesi ve araştırma konusuyla ilişkili olması bakımından burada ele almakta fayda görüyoruz. Bilindiği üzere Türkiye'nin yakın siyasi tarihinde büyük tartışmalara neden olan ve uzun yıllar boyunca bir "hak mücadelesi" söylemine dönüşen başörtüsü sorunu son yıllarda farklı bir boyuta evrilmiştir. Öncelikli olarak yakın zamanlarda kendisi de başörtüsü çıkarma kararı alan Gazeteci Büşra Cebeci¹⁵, karar alma sürecinde ya da sonrasında tanıştığı ve iletişim halinde olduğu kadınlarla gerçekleştirdiği röportajları Bianet'te "Başörtüsü Mücadelesinin Değişen Yolculuğu" adlı yazı dizisiyle gündeme getirdi. Cebeci, Medyascope'a verdiği mülakatta şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

¹⁵ Cebeci'nin yazı dizisi şu linkten incelenebilir: <https://m.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/193792-basortusu-mucadelesinin-degisen-yolculugu>

Başörtüsü aslında sadece başörtüsü değil, aynı zamanda bir kimlik; çünkü o örtünün bir tarihselliği de var, o örtüye yüklenmiş bir mücadele de var. Çok büyük bir anlamı var, öte yandan din var. Başörtü örttüğün zaman Müslüman kadın çizgisinde olman da bekleniyor aynı zamanda ve bu sana inanılmaz bir kimlik yüklüyor. Doğal olarak herkes seninle ilgili fikir sahibi, söz sahibi olma hakkını kendinde görüyor (Şençekiçer, 2018).

Geçmişte ve özellikle 28 Şubat şartlarında devletin uygulamış olduğu politikalar altında ezildiğini düşünen, kendisini inançlı veya mütedeyyin olarak tanımlayan insanların önemli mücadele alanlarından birisi olan başörtüsü konusu, yine aynı çevrelerden hatta o mücadele ve eylemlerin içerisinde gelen kadınlar tarafından yeni bir mücadele noktasına taşınmaktadır. Tartışmayı gündeme getiren ve artık yasakların ortadan kalkması ile yeni bir güç sembolüne dönüşen başörtüsünün farklı anlamlar taşıdığını ifade eden Cebeci:

Bugün böyle bir durum yok, yani başörtüsü yasakları yok şu anda. Aslında bir yerde iktidarı temsil eden bir şeye dönüşmüş oldu. Başörtülü ve muhalif olan kadınlar bugün muhalif olduğunu daha çok bağırarak ister. Çünkü o başörtüsü onu muhafazakâr iktidarın kalıbına sokuyor, onun yanında gibi görünüyor ve "öyle değilim" demek için o kadının daha fazla bağırması gerekiyor (Şençekiçer, 2018).

Öte yandan sosyal medya platformlarında insanların genellikle kendilerinde olan değişimleri ifade etmek istedikleri ve ilgili fotoğrafları paylaştıkları #10yearschallenge akımına, Türkiye’de başörtüsü açma kararı alan kadınlar damga vurdu. Bazı kadınların kılık kıyafetleri ile ilgili aldıkları kararları "büyüdük, güzelleştik, özgürleştik" şeklinde yorumlaması tartışmaları da beraberinde getirdi. Bir kesim türbanın çıkarılmasının "özgürleşme"yle özdeşleştirilmesine tepki gösterirken, diğerleri ise özellikle toplum baskısı nedeniyle bir dönem kapanmak zorunda kalanların bu baskıları yenip hür iradelerini ortaya koymasını takdir etti (Euronews Türkçe, 2019). Ayrıca, bazı dönemlerde başörtüsü takmış, başörtüsü çıkarmış ya da başörtüsü baskısı altında yaşayan kadınların hikayelerini paylaşmak

için oluşturulan “Yalnız Yürümeyeceksin”¹⁶ adlı internet sitesi de başörtülü olmanın getirdiği zorluklar ve baskılar altında ezildiğini hisseden kadınların mücadelelerini görünür hale getirmeyi amaçlayan bir platform olarak karşımıza çıkmaktadır (BBC Türkçe, 2019). Bu bağlamda, Yenişafak gazetesi yazarı Yusuf Kaplan da muhafazakar camiada yaşanan bu gelişmeleri ve kadınların başörtüsü çıkarma kararlarını ilgili köşe yazısında dile getirdi:

İHL’lerde deizm dalgası sanıldığından da hızlı yayılıyor! Çok tehlikeli bir süreç bu. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi nurtopu gibi ürpertici yeni bir sorunumuz daha oldu: Başörtüsü açma trendi! Modaya dönüştü adeta bu. O yüzden trend diyorum. Başörtüsü mücadelesini kazandık ama tesettürü kaybettik, demiştim. Başörtüsü yasağını kaldırdık ama şimdi başörtüsünü atmaya başladık (Independent Türkçe, 2020).

Gazeteci Kaplan örneğinde olduğu gibi muhafazakar / dindar çevrelerden gelişen reaksiyonların da sayıca az olmadığını ve bu açıdan da deizm, ateizm ve değişen başörtüsü mücadelesi vb. konuların müteaddiyin çevrelerde bir endişe¹⁷ ve kaygıya neden olduğunu ifade ettikten sonra araştırma problemimize katkı sunan ve BBC Türkçe’de yer alan ilgili habere dikkat çekmeye devam edelim:

Anadolu’da bir kentte bulunan Bekir, muhafazakar yapıdaki bir üniversitede bir ilahiyat fakültesi öğrencisi. 20’li yaşlarının başındaki Bekir, imam-hatip lisesi mezunu ve aynı zamanda medrese eğitimi diye tabir edilen dini eğitimi de almış. Yakın bir tarihe kadar radikal İslamcı akımları, İŞİD ve El Kaide benzeri örgütleri sempatiyle izliyormuş. Bekir bugün kendisini ateist olarak tanımlıyor: "Lise 3’te medrese eğitimi de alıyorduk ve medresede olan bir arkadaşım vasıtasıyla girdim ben deizm ve ateizm muhabbetine. O da aynı şekilde radikal İslam’dan yana olan bir insandı, kendi çabalarıyla, yabancı

¹⁶ İlgili platform adresine şu linkten ulaşılabilir: <https://yalnizyurumeyeceksin.com/>

¹⁷ Bu bağlamda, 21. Yüzyılda Türkiye’de muhafazakar çevrelerde yaşanan dönüşümü “sekülerleşme” olarak tanımlayan Aksaray Üniversitesi Öğretim Üyesi Volkan Ertit, atıf yapılan kavramı Endişeli Muhafazakarlar Çağı adlı kitap çalışmasında ele almaktadır (bk. Ertit, 2015: 175-186).

kitapları okumaya başladı. Deizmi ilk o anlattı bize. İslam Peygamberinin insanlara davranışlarını, kendisine salâvat getirtmesini, çok sayıda kadınla evliliklerini, Yahudileri öldürmesini, bir sürü konuyu daha eleştirmeye başladı arkadaş. Yavaş yavaş benim de kafama takılmaya başladı. Önce İslamiyet'i mantığa dayandırmak istiyorduk. İttire kaktıra baktık olmuyor. Sonra mantık olarak yorumlamaktan çıkarttık, Tanrı'ya inanmaya başladık sadece, deist olduk yani." Bekir, ilahiyat fakültesine geldiğinde hala deist olduğunu, namazı, orucu bıraktığını, ancak daha sonra Tanrı'nın varlığını da sorgulamaya başladığını ve ateizme yöneldiğini söylüyor. Bekir'in ailesi halen bu düşüncelerini bilmiyor: "Aileme ben ateist olduğumu söyleyemem. Babam başında takkeyle gezen bir adam. Annem günde yedi vakit namaz kılar. Beş vakit, üzerine kuşluk namazı, bir de gece namazı. Gerçekten muhafazakâr bir aile yapımız var. Söyleyemem. Söylesem soğuma olur. Dinden uzaklaşmaya başlayınca depresyona sürüklendim. Çünkü çevreye karşı yabancılaşma duygusu oluşuyor. Ben medrese ortamındaydım. Namaz kılarken ya da her Muhammed'in ismi anıldığında salavat getirilirken kendi kendime şüphe duymaya başladım. "Ne oluyor bana?" diyordum ben bazen, "nereye gidiyoruz?" Bekir, dine yüz çevirmesinde mevcut hükümetin ve icraatlarının da etkisi olduğunu söylüyor: "Ben bu hükümete destek veren bir insandım. Hükümete desteğimin nedeni biraz daha hümanist davranmasıydı o zaman. Ama her baskı kendi isyancısını doğurur. Bizim üzerimizde baskı kurmaya çalıştıkları zaman biz de ister istemez tepki veriyoruz. Bugünkü dünya sisteminde çoğunlukla sağ partiler iktidarda. Daha çok dini savunan, din kisvesi altında insanları yolan sistemler var. Türkiye için değil başka ülkeler için de geçerli. Hükümetler dini sömürüyor. Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığı geçen sene en çok bütçe ayrılan ikinci kurumdu sanırım" (Girit, 2018).

Ayrıca imam-hatip ve ilahiyat mezunu olan ODTÜ Felsefe Bölümü öğretim üyesi Prof. Yasin Ceylan da Habertürk'e verdiği mülakatta gençlerin deizme eğilim göstermelerinin rasyonel açıdan normal kabul edilebileceğini dile getirmekte ve kendisinin yaşadığı inanç değişimini anlatmaktadır. Bu bakımdan, Ceylan'ın dini düşüncelerindeki değişimi ve deizmi seçmesinin nedenlerini anlatırken verdiği örnek, teorik çerçevede tanıttığımız modernist düşünürlerden olan Fazlurrahman'ın

otobiyografisinde anlattığı gerekçeye benzemesi yönüyle oldukça dikkat çekmektedir: “Edinburgh’da teoloji-felsefe ilişkisi üzerine doktora yaparken din karşıtı bir şey okumadan dini tavrım değişti. Daha ziyade, dini çok öven kitaplar okuya okuya dine karşı bakışım değişti diyebilirim” (Par, 2017).

Bu çerçevede, Türkiye’de bulunan ilahiyatçı, ilahiyat fakültesi ve imam hatip lisesi mezunlarının da yaklaşık 4’te 1’ini oluşturduğu ateist katılımcılarla gerçekleştirilen mülakatlar sonucu Cumhuriyet Türkiye’si ateizminin psiko-sosyolojik tahlilini yapan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Arif Korkmaz, ilgili çalışmasında Türkiye’de yaşayan bir ilahiyatçı, din görevlisi olan Arif Tekin’in ateist olma sürecini, eserlerinden örnekendirerek ele almaktadır.¹⁸ Korkmaz’ın da çalışmasında ortaya koyduğu üzere Türkiye’de ilahiyat / imam-hatip ve muhafazakar / dindar çevrelerde var olan ancak son yıllarda görünür hale gelen ve özellikle dini inanç boyutunda arttığı düşünülen değişim ve dönüşüm veya “tersine ihtida” örnekleri kamuoyunda sıklıkla tartışıla gelmektedir.

Dolayısıyla kamuoyunu ve sahada araştırma yapan tüm kesimlerin ortaya koyduğu bu iddialar, örnekler ve argümanlar, sadece muhafazakar / dindar gruplar ya da genç kuşaklar özelinde değil bütünüyle Türkiye toplumunda artma eğilimi gösterdiği düşünülen ateizm ve özellikle araştırma konumuz olan deizm konusuna dikkat çekilmesi ve kendilerini deist veya dinsiz olarak tanımlayan grup üzerinde araştırma yapılması noktasındaki ihtiyacı göstermesi bakımından önemli görünmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’de dini inanç ve Tanrı inancı ile ilgili yapılan araştırmalar ve göstergeler, deistik, ateistik ya da dindışı eğilimlerin artma eğiliminde olduğunu gösteren bazı verilerin ortaya çıkması da değerlendirilmesi gereken bir diğer husustur.

¹⁸ Ateizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye’si Örneği adlı bu çalışma Teorik Çerçeve ve Ampirik Çerçeve adlı iki bölümden oluşmaktadır. Ampirik Çerçeve’de 31 ateist katılımcı ile gerçekleştirilmiş mülakat verileri ve Arif Tekin’in eserlerine dayanan nitel bir araştırmanın sonuçları analiz edilmektedir. İlgili bölüm Cumhuriyet Türkiye’si Ateizminin Kayıp Halkası: İlahiyatçı Ateistler / Arif Tekin Örneği (bk. Korkmaz, 2019: 485-694).

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2013 yılında yapılan Türkiye’de Dini Hayat Araştırması sonuçlarına göre, “Ülkemizde yaşayan vatandaşların Allah’ın varlığına inanma oranları “Allah’ın gerçekten var ve bir olduğuna inanıp bundan hiç şüphe duymadığını” belirtenlerin oranı % 98,7’dir. Okur-yazar olmayanlarda “Allah’ın gerçekten var ve bir olduğuna inanıp bundan hiç şüphe duymadığını” belirtenlerin oranı % 99,7 iken, lisans ve üstü mezunlarda bu oran % 94,8’dir” (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014: 11). MAK Danışmanlık tarafından 2017’de Türkiye’de 30 büyükşehirde 5400 kişi ile yapılan görüşmeler sonucu ortaya çıkan Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı adlı araştırmaya göre, “Allah’ın varlığına, birliğine bizi yaratıp yaşattığına inanıyor musunuz?” sorusuna katılımcıların % 86 sı “Evet” derken; “Allah’ın sadece varlığına bizi yarattığına inanıyorum ama her şeye karıştığını, karışacağını düşünmüyorum” diyen literal anlamda deist diye ifade edilebileceklerin oranı % 6, “Hayır, Allah’a inanmıyorum” diyerek ateist olduğunu ifade edebileceklerin oranı % 4, farklı çekincelerle bu soruya “Cevap yok / Kararsız” diyenlerin oranı % 4 olarak değerlendirilmiştir” (Kulat, 2017: 4). Yine bir diğer araştırma şirketi olan KONDA, ilkinin 2008’de, ikincisini 2015’de gerçekleştirdiği ve 2018’de tekrarladığı Hayat Tarzları Araştırması’nı 2008-2018 yılları arası araştırma verilerini karşılaştırarak “10 Yılda Ne Değişti?” adlı araştırma raporunu yayınlamıştır. Araştırmanın dindarlık bölümünde dindarlık yapısının değişmediği ancak inançsızların daha görünür olmaya başladığı ortaya konulmuştur. Araştırmanın ilgili bölümüne göre, son 10 yılda kendisini “dindar” olarak tanımlayanların oranı % 55’ten %51’e; “sofu” olduğunu söyleyenlerin oranı % 13’ten % 10’a gerilemiştir. Yine son 10 yılda kendisini “ateist” olarak tanımlayanların oranı % 1’den % 3’e; “inançsız” olarak niteleyenlerin oranı ise % 1’den % 2’ye yükselmiştir (KONDA, 2018).

Ele alınan bu verilere ve konuyla ilgili yapılan değerlendirmelere göre, 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tanrı inancı bağlamında bir gerileme ve dindışı akımlara olan eğilim noktasında bir artış olduğu görülmektedir. Özellikle medya, görsel medya ve sosyal medya araçlarının tüm kesimler tarafından giderek artan bir şekilde etkin kullanımı, inançsız / dindışı akımların görünürlüğünü artırması açısından önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca 2000’lerden günümüze kadar gerçekleşen

toplumsal dönüşüm, kentleşme, bilimsel gelişmelerin yanısıra ülkemizde yaşayan bireylerin gitgide artan bir şekilde örgütlenme davranışına yöneldiğini söylememiz gerekmektedir. Bu bağlamda, insan haklarını, kadın haklarını ve hayvan haklarını korumak ve yaşatmak için ortaya çıkan gönüllü örgütler olduğu gibi; eşcinsel hakları savunan veya lgbt gibi örgütler ve özellikle ateistik ve deistik fikirlere sahip insanların biraraya gelerek oluşturdukları örgütlenmeler ortaya çıkmış ve daha da görünür hale gelmeye başlamıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden deizm tartışmasının da görünür olma nedenlerinden bir tanesi de budur. Nitekim araştırmamızın birinci bölümünde vurguladığımız üzere 2018 yılında Türkiye'deki bazı deistlerin girişimleriyle Deizm Derneği de resmen kurulmuştur.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Aslında dernek kurma fikri 2013 yılından beri aklımızda olan bir şeydi. Dinlerden kurtulduktan sonra böyle bir adım atmayı düşünüyorduk arkadaşlarımızla. Yaklaşık 6 ay sonra Ateizm Derneği'nin kurulduğunu öğrendik ve de çok mutlu olduk. Deist birisi olarak hemen üye oldum ve orada gönüllü olarak çalıştım ve hatta denetim kurulu başkanı olarak görev aldım. Sonuç olarak, deistlerin de kendilerini rahatlıkla ifade edebilmesi adına Deizm Derneği'ni kurmaya karar verdik. Zaten faaliyetlerimizi, tanışma toplantılarımızı yine Ateizm Derneği ile beraber düzenlemeye devam ediyoruz. Pandemi biter bitmez etkinliklerimize kaldığımız yerden devam edeceğiz.

Bu nedenledir ki hem tarihsel ve teorik çerçevede bir inanç çeşidi olarak teolojik açıdan incelenmesi hem de din dışı bir akım olarak halen Türkiye'de varlık gösterdiği, bu yönde bir artış olduğu yönündeki yaygın kanaatin oluşması nedeniyle konunun bilimsel olarak araştırılması ve deist olan insanların deist olma süreçlerini etkileyen düşüncelerin, tecrübelerin, psikolojik ve toplumsal nedenlerin ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, bu araştırmanın konusu 21. yüzyıl Türkiye'sinde deizmin psiko-sosyolojisi olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede çalışma, iki temel probleme cevap arayacaktır: (1) 21. yüzyıl Türkiye'sinde deist olma süreci nasıl işlemektedir? (2) 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan deistlerin dünya görüşü nedir? Birinci problem ile daha çok deizmin psikolojik boyutu; ikinci problemle ise

daha çok sosyolojik boyutu ortaya konulacak ve çalışma sonucunda deizmin psikolojik ve sosyolojik faktörlerinin analizi yapılacaktır.

1. Katılımcıların Demografik ve Sosyokültürel Profili ve Görüşmelerin Nitelikleri

21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan ve kendisini deist olarak tanımlayan 46 katılımcı ile gerçekleştirilen görüşme dökümlerinden elde edilen verilerin yorumlanmasına yer verilen bu bölümde katılımcıların demografik ve sosyokültürel profil bilgilerine dair bir veri sunabilmek amacıyla her bir katılımcıya ait bilgiler ile ilgili görüşmelerin nitelikleri hakkında bilgi verildikten sonra nitel araştırmanın anlama ve anlamlandırma ilkelerince katılımcıların deist olma süreçleri ve deneyimlerine yer vermenin önemli olduğu düşünülmüş ve bu bağlamdaki araştırma problemleri çerçevesince çalışmanın ana kaynağını oluşturan görüşme dökümlerinden elde edilen sonuçlara ve katılımcıların yorumlarına yer verilmiştir.

1.1. Katılımcıların Demografik ve Sosyokültürel Profili

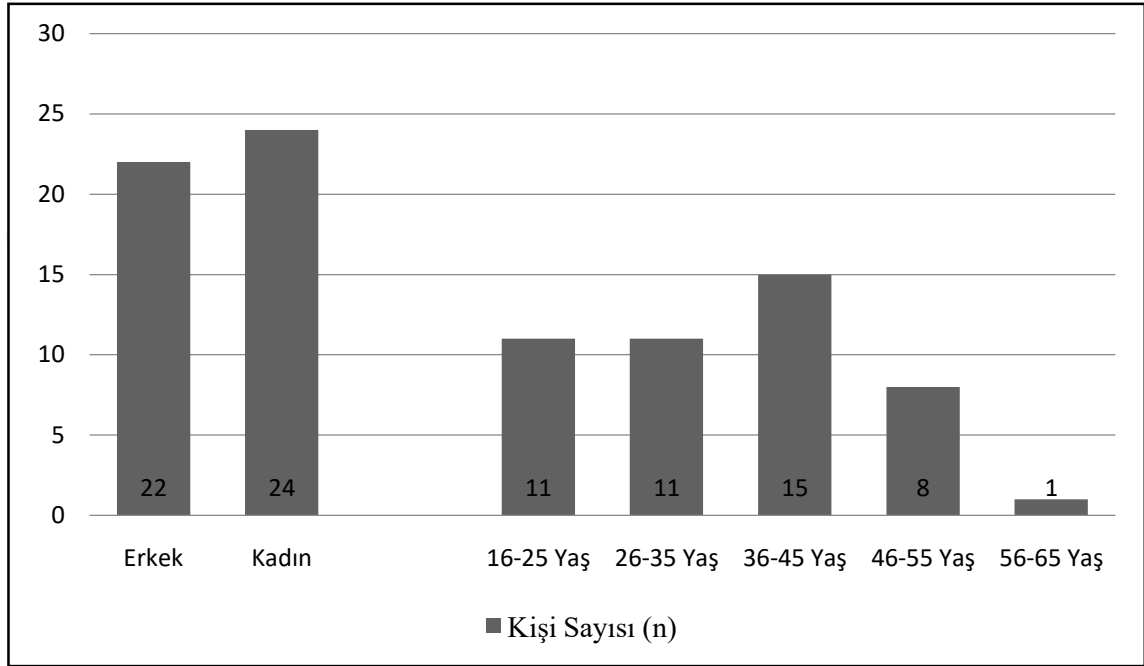
1.1.1. Gerçek ve Kod Ad Kullanımı

Deizmin Psiko-Sosyolojisi adını taşıyan nitel araştırmamıza katılan 46 kişiden çok az kimse gerçek adının paylaşılmasına izin vermiştir. Katılımcıların tamamına yakınının gerçek adının kullanılmasına özellikle aile, meslek ve sosyal hayatlarında karşılaşılabilecekleri zorlukları ve kaygıları öne sürerek izin vermediği ve gerçek adını gizleme ihtiyacı duyduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu nitel araştırmaya katılan katılımcıların 1’i¹⁹ hariç tamamının gerçek adı öne sürülen zorluk ve problemler göz önünde bulundurularak araştırmacı tarafından kod adı kullanılması suretiyle araştırmanın tamamında gizli tutulmuştur. Ayrıca bazı katılımcıların talepleri

¹⁹ Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43), aynı zamanda kurumsal bir temsilci olması bakımından gerçek adını gizlemek istememiş dolayısıyla ilgili katılımcının görüşleri araştırmacı tarafından çalışma boyunca gerçek adıyla aktarılmıştır.

doğrultusunda müstear ad ya da sosyal medya kullanıcı adı gibi kimlikler oluşturulmuştur.²⁰

1. 1. 2. Cinsiyet ve Yaş

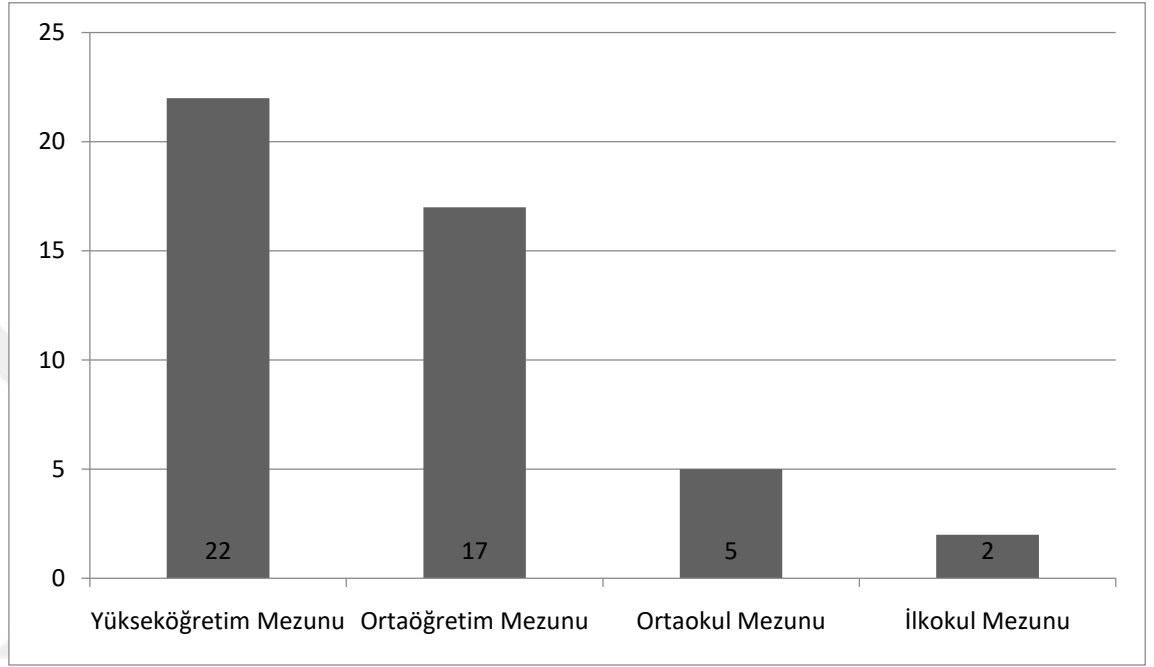
Grafik 1: Cinsiyet ve Yaş (n)

Bu araştırma için 24 kadın ve 22 erkek görüşmeci ile toplam 46 görüşme yapılmıştır. Katılımcıların 22'si 16-35 yaşları arasında iken, 15 katılımcı orta yaş diyebileceğimiz 36-45 yaş grupları arasında yer almaktadır. 16-25 yaş gruplarında yer alan katılımcıların tamamına yakınının lise ve üniversite öğrencisi olduğu görülmüştür. Bu bakımdan Türkiye'de yaşayan genç deistlerin de deist olma süreçleri ve deneyimlerini yansıtmaları bakımından bahsedilen örneklem grubunun da önemine

²⁰ Katılımcılar arasında bulunan İlahiyat fakültesi mezunu Bave Jiro ve Turan Üçok (36) müstear ad; K. Ender (36) ve Nightcall (28) adlı katılımcılar ise sosyal medya kullanıcı adlarının kullanılmasını talep etmiştir.

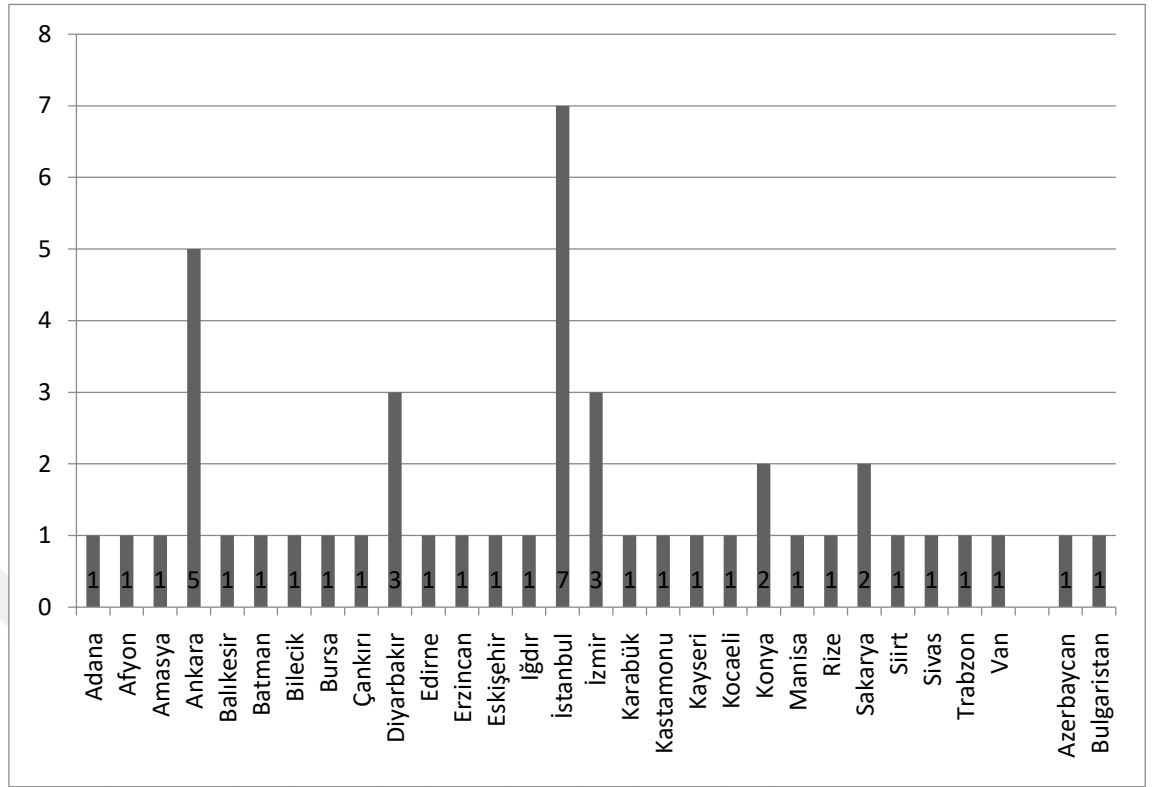
dikkat çekmek gerekmektedir. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi* adlı bu araştırmaya dahil olan katılımcıların yaş ortalaması 35. 1'dir.

1. 1. 3. Öğrenim Düzeyi, Doğum Yeri ve Medeni Durum

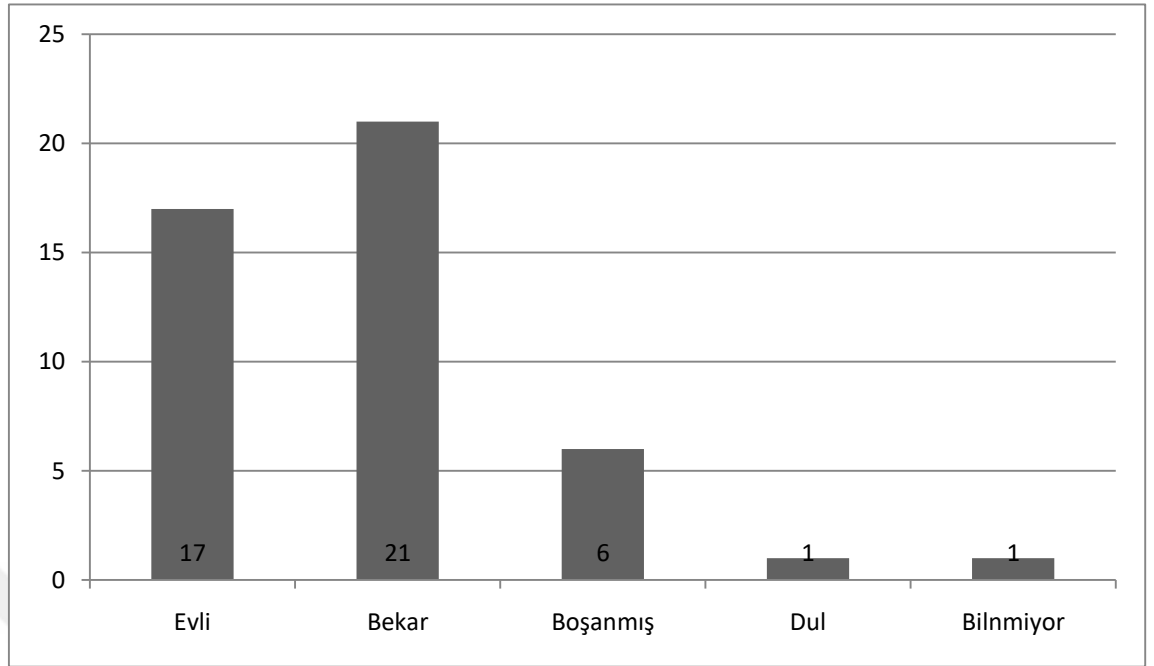
Grafik 2: Öğrenim Düzeyi (n)

Bu araştırmaya katılan katılımcılar arasında yükseköğretim mezunu olma oranı % 47,8'dir. Görüşme yapılan toplam 46 katılımcının 22'si yükseköğretim mezunu, 17'si ortaöğretim mezunu, 5'i ortaokul ve 2'si ilkokul mezunudur. Ayrıca katılımcılar arasında bulunan 17 ortaöğretim mezununun 8'i halen üniversite öğrencisi ve 1'i üniversiteye başlamasına rağmen bitirmemiş iken, 5 ortaokul mezununun 4'ü halen lise öğrencisidir.

Grafik 3: Doğum Yeri (n)

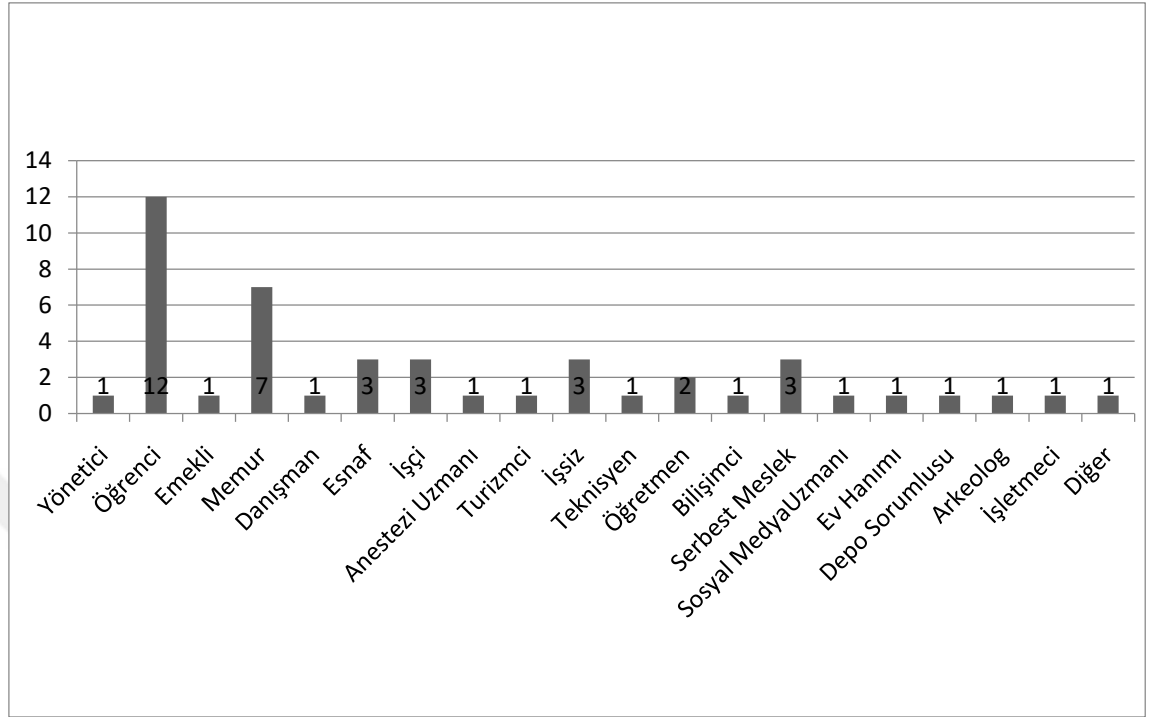
Görüşmecilere ait doğum yeri dağılımında Türkiye’den toplam 28 il bulunmaktadır. Katılımcılardan 2’si her ne kadar Türkiye dışında (Azerbaycan-Bulgaristan) doğmuş olsalar da deist olma süreçleri ve deneyimleri Türkiye’de yaşamaya başladıktan sonra gerçekleşmiştir. Araştırmaya en çok dahil olan katılımcılar (7) İstanbul doğumludur.

Grafik 4: Medeni Durum (n)

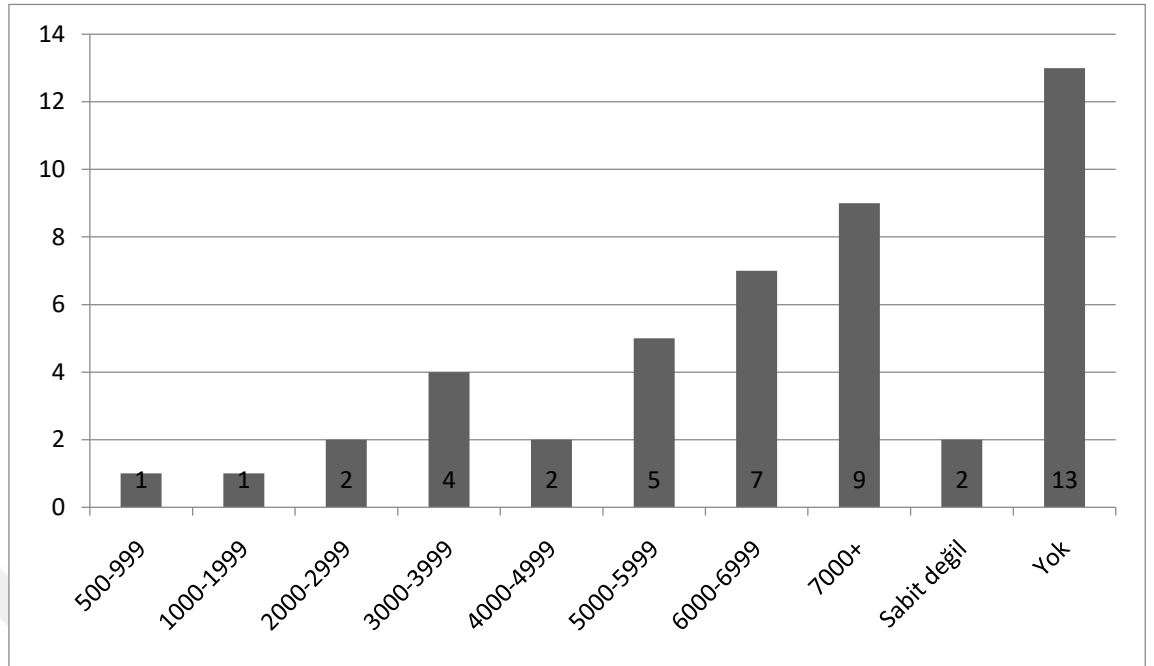
Katılımcıların 17'si evli 21'i bekarıdır. Bekar katılımcı sayısının yüksek olmasında 21 bekar katılımcının 12'sinin lise ve üniversite öğrencilerinden oluşmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

1.1.4. Meslek, Aylık Gelir ve Yabancı Dil Bilgileri

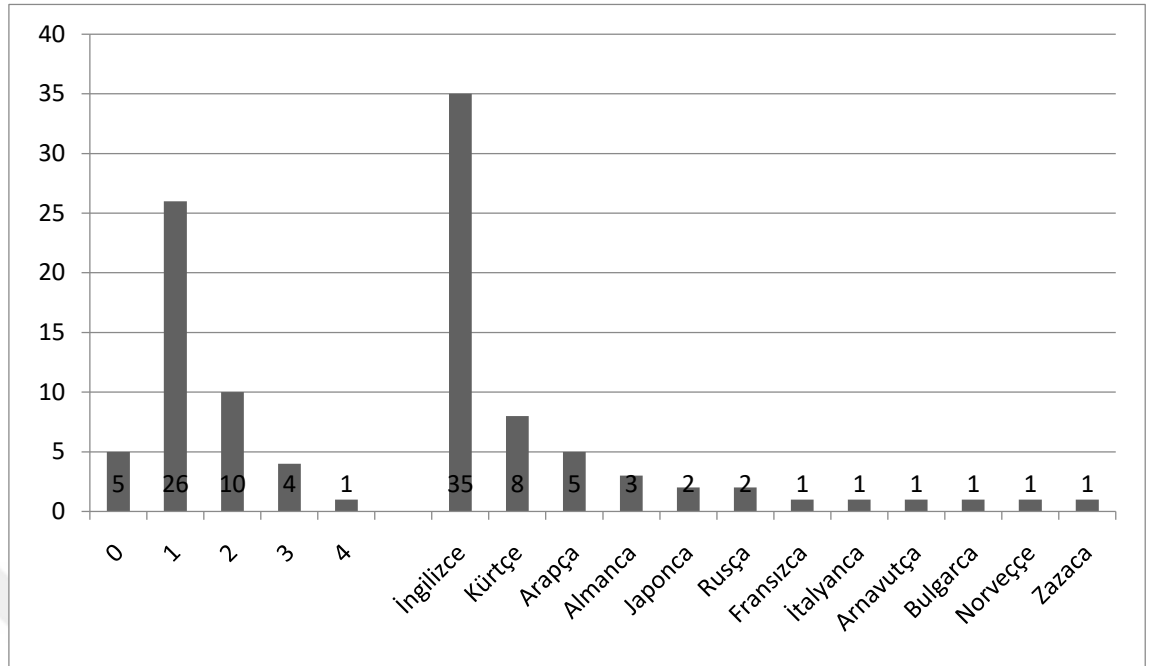
Grafik 5: Meslek (n)

Katılımcılar arasında bulunan 1 kişi imam hatip lisesi mezunu, 1 kişi de ilahiyat fakültesi mezunudur. Ayrıca katılımcılardan 8 üniversite öğrencisinden 2'si de ilahiyat fakültesi öğrencisidir. Dolayısıyla araştırmada incelenen ladini grubun içerisinde katılımcıların aldıkları din eğitiminin dışında mesleki ve akademik olarak din eğitimi verilen kurumlara mensup ya da bu kurumlardan mezun kişiler olduğu da anlaşılmaktadır.

Grafik 6: Aylık Gelir-TL (n)

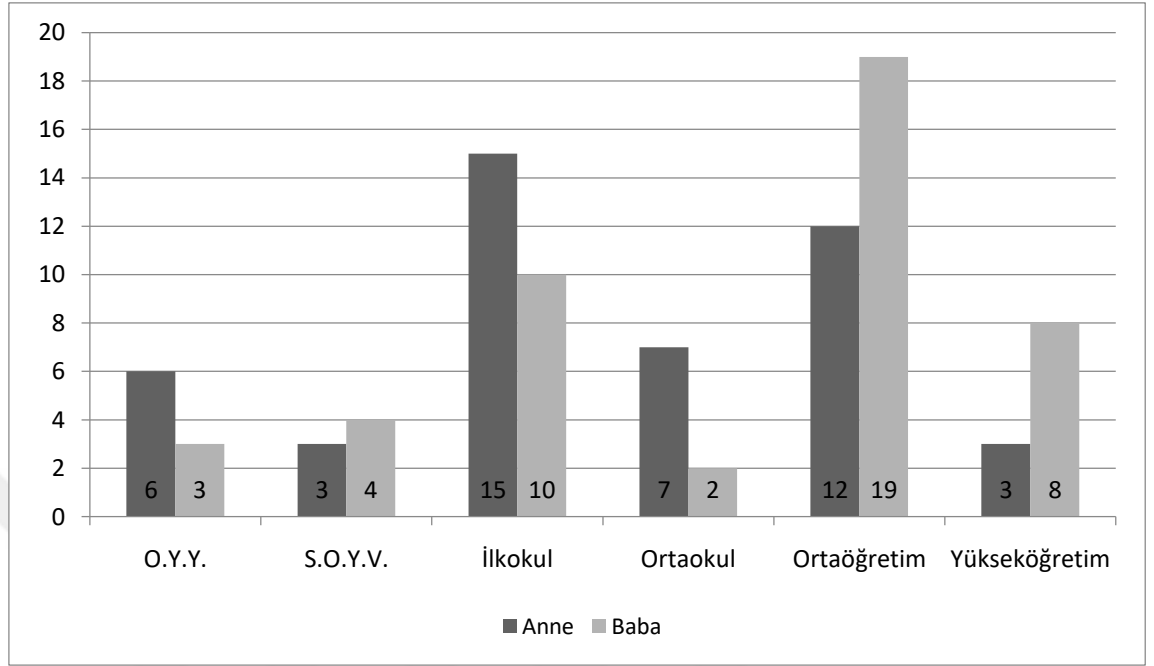
Katılımcılara yöneltilen aylık gelir sorusunun cevabına 46 katılımcının 31'i rakam belirtmiş; 2'si ise "Sabit değil" yanıtını vermiştir. Gelirinin olmadığını ifade eden katılımcılar, öğrenciler ve herhangi bir işi olmayan kimselerdir. Ayrıca rakam belirten 31 katılımcının aylık ortalama geliri 5.798 TL'dir.

Grafik 7: Bilinen Dil Sayısı ve Yabancı Diller (n)

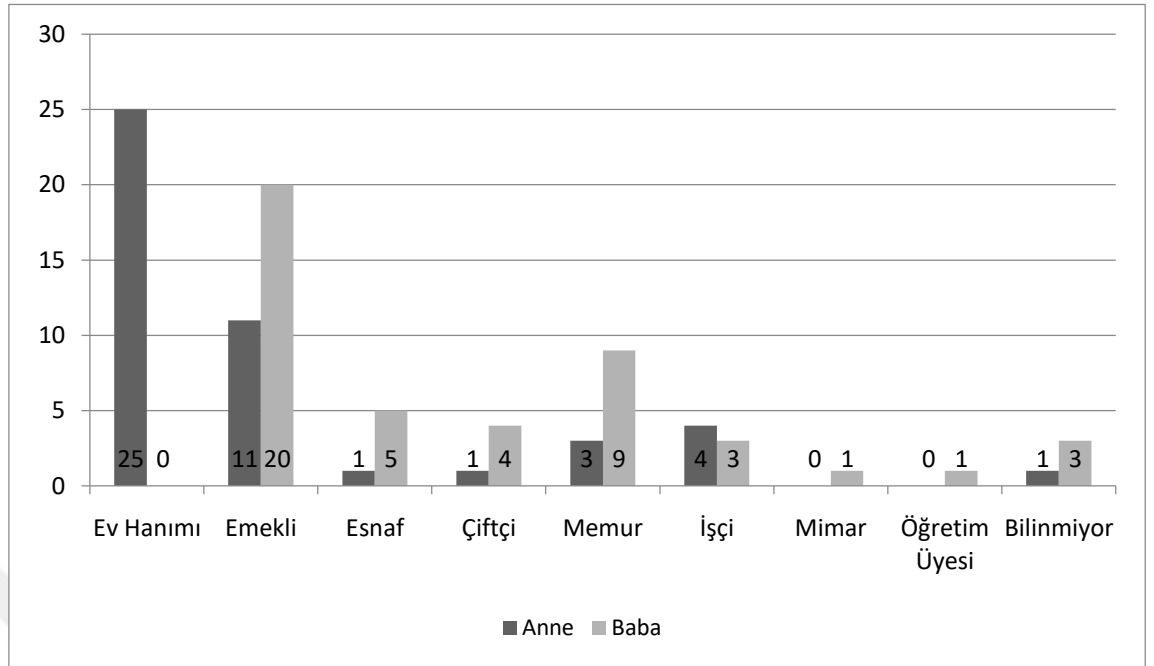
46 görüşmecinin 5'i Türkçe dışında hiçbir dil bilmediğini belirtirken; 1 yabancı dil bilen 26 kişi, 2 yabancı dil bilen 10 kişi, 3 yabancı dil bilen 4 kişi ve 4 yabancı dil bilen 1 kişi bulunmaktadır. En çok bilinen yabancı diller İngilizce (34) , Kürtçe (8) ve Arapçadır (5).

1.1.5. Anne-Babanın Eğitim Düzeyi, Mesleği ve Din/İnanç Durumu

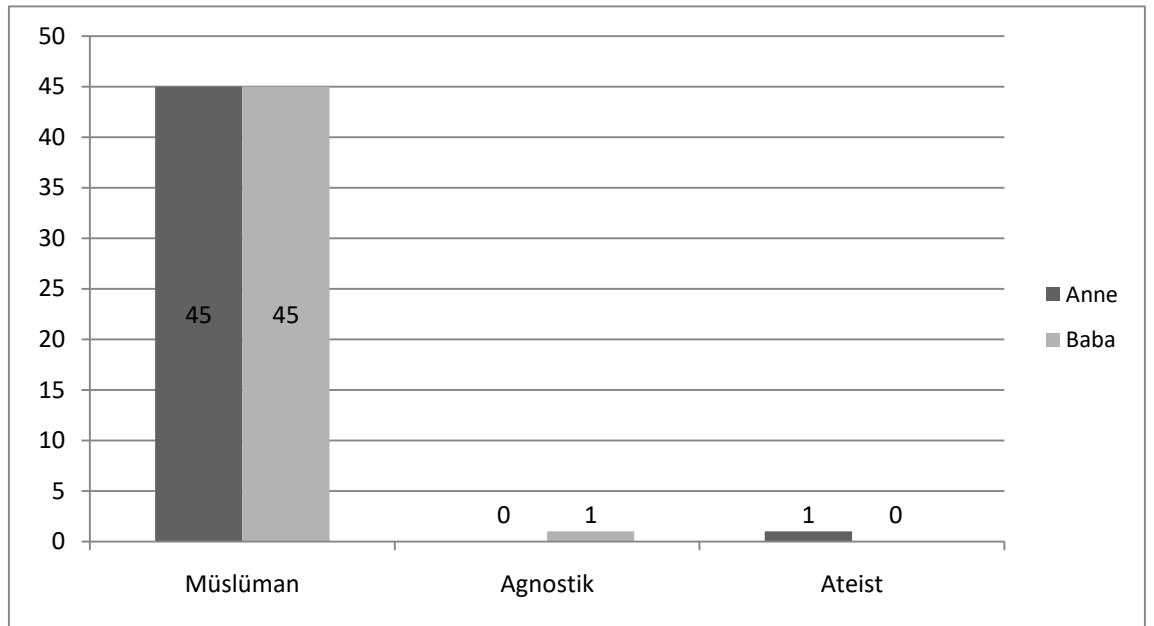
Grafik 8: Anne-Babanın Eğitim Düzeyi (n)

Katılımcılardan 6'sının annesinin ve 3'ünün babasının okuma-yazması yok (O. Y. Y.) iken; 3'ünün annesinin ve 4'ünün babasının sadece okuma-yazması vardır (S. O. Y. V). Katılımcıların yarısından fazlasının anne ve babası ilköğretim ve ortaöğretim mezunudur.

Grafik 9: Anne-Babanın Mesleği (n)

Katılımcıların annelerinin 3'te 2'sinin ev hanımı ve emeklilerden; babalarının ise 3'te 2'sinin memur ve emeklilerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

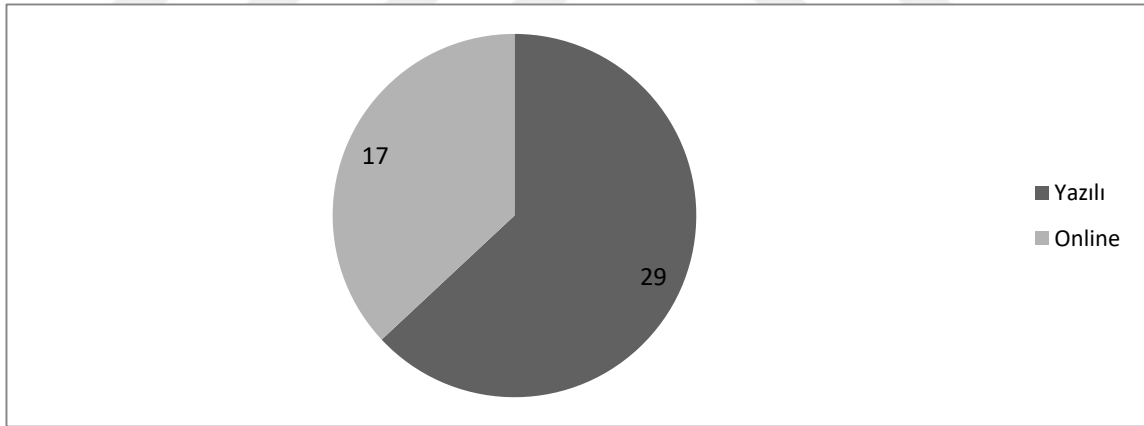
Grafik 10: Anne-Babanın Din/İnanç Durumu

Katılımcıların tamamına yakınının anne ve babası Müslüman'dır. Deist olan 46 katılımcıdan 1'inin annesi ateist, 1'inin ise babası agnostiktir. Dolayısıyla araştırmaya katılan deist kimselerin neredeyse tamamının Müslüman aile yapısına sahip oldukları ve deist olma süreçlerini halihazırda Müslüman bir çevrede tecrübe ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca katılımcılar arasında bulunan Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43), Ayten Ç. (56) ve Sena E. (25) anne ve babalarının Müslüman olmakla birlikte Alevi mezhebine bağlı olduklarını belirtmişlerdir.

1. 2. Görüşmelerin Nitelikleri

Araştırmanın temel kaynağını oluşturan görüşmeler, Temmuz 2020-Mart 2021 tarihleri arasında yaklaşık 8 aylık bir süre zarfında gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin türü, süresi ve uzunluğu hakkındaki bilgiler aşağıda yer almaktadır:

1. 2. 1. Görüşme Türü, Süresi ve Uzunluğu

Grafik 11: Görüşme Türü (n)

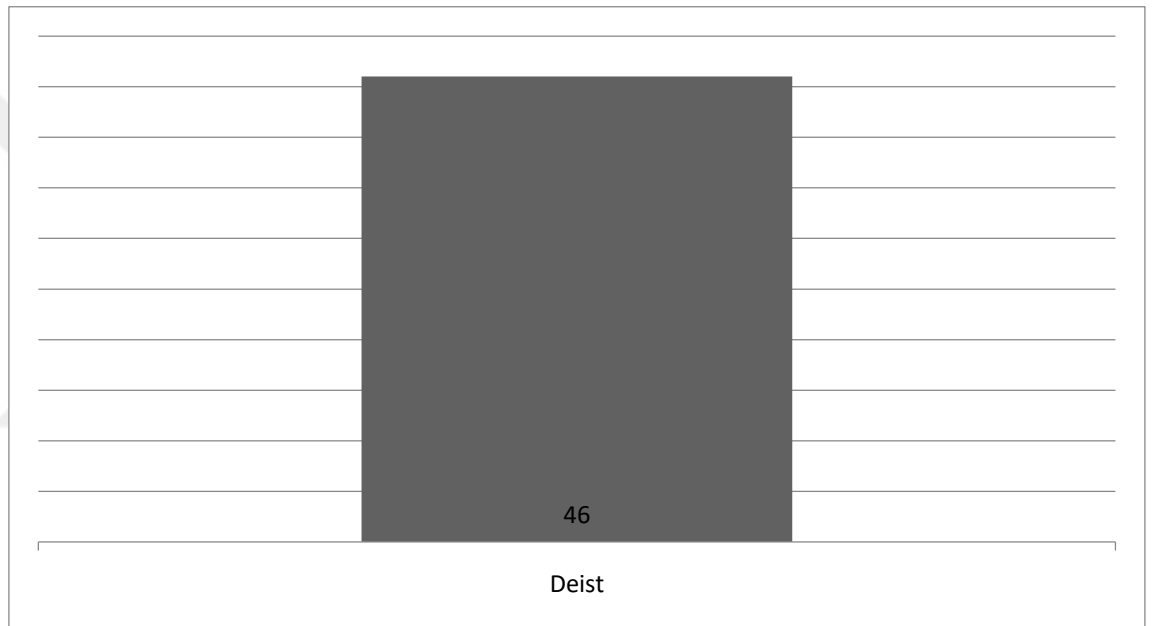
Bu araştırmaya veri sağlayan 46 görüşmenin 17'si online yapılmış olup yapılan bu görüşmeler, çalışmanın sonunda imha edileceği taahhüdünde bulunularak ve katılımcılardan izin alınarak ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. Anlatılan bu çerçevede içerisinde online olarak gerçekleştirilen 17 görüşmenin toplam süresi 863 dakika yani 14 saat 23 dakikadır. İlgili görüşme kayıtlarının Word ortamına

aktarılması ve yazılı görüşmelerin eklenmesiyle 287 sayfalık görüşme dökümü elde edilmiştir. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi* adlı araştırmanın ana kaynağı bahsi geçen görüşme dökümleridir.

2. Deizmin Psiko-Sosyolojisi

2. 1. Deizm

2. 1. 1. Kavramsal Tartışma: Deizm Nedir?

Grafik 12: İnanç Durumunuz Nedir? (n)

Grafik 12’de görüldüğü üzere araştırmacı tarafından yöneltilen “İnanç durumunuz nedir?” sorusuna verilen cevaplarda katılımcıların tamamı deist olduklarını ifade etseler de bazı katılımcıların farklı yaklaşım ve yönelimlerinin olduğu anlaşılmaktadır:

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Deizm. Panteizme yakın bir anlayışım da var, bilmiyorum.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Deistim. Agnostisizme geçiş aşamasındayım.

Aylin M. (51):

Deist. Ancak agnostisizme doğru kaydığımı düşünüyorum.

Musa C. (32):

Deistim, agnostisizme daha yakınlm.

Verilen cevaplardan da anlaşılacağı üzere katılımcılar deist olsalar da farklı inanç durumlarına yöneldiklerini belirtmektedirler. Nitekim Türkiye’de devam eden nonteist tartışmalarda deizmin bir geçiş aşaması olduğu yönünde kanaatler dile getirilmektedir. Araştırmamızda yer alan “Türkiye’de Deizm ve Deist Olmak: Görünüm ve Sorunlar” başlığı altında katılımcılara yöneltlen sorulara verilen cevaplar arasında da bu tartışmalara katkı sunan değerlendirmeler yer almaktadır. “Deizmi nasıl tanımlarsınız?” sorusuna verilen cevaplar ise şöyledir:

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Ben bu soruya kısaca “Tanrı var, dinler yalan.” cevabını veriyorum. Akademik olarak kısaca bir yaratıcının varlığına kanaat getiren ancak tüm dinlerin insan ürünü olduğunu söyleyen felsefi bir düşünce diyebiliriz.

Ahmet E. (44):

Yaratıcının varlığına inanmak, dinlere inanmamak.

Aylin M. (51):

Tüm dinlerin insan uydurması olduğuna, bu eşsiz evreni yaratan tek ve büyük bir gücün ve enerjinin varlığına inanıyorum.

Ayşe D. (22):

Dini inançlar arasında bana en mantıklı gelen bu. İslam’da bulduğum açıklar sonucunda ve ateizm düşüncesinin bir insanın inanma ihtiyacına karşı olduğunu düşündüğüm için en olası gelen inanç bu oldu. Deizm, bir

yaratıcının var olduğu, böylece insanın inanma ihtiyacının karşılandığı fakat geriye kalan düşüncelerin reddedildiği bir inançtır.

Bengü G. (29):

Bir tek ve yüce olan yaratıcı güce yani Allah’a olan inancım tamdır. Beşerle rab arasına giren kural, yasak koyan hükümlere ve kişilere inancımdan emin değilim. Çoğunu reddediyorum.

Davut K. (40):

Herhangi bir dine ya da din gönderen bir Tanrı’ya inanmıyorum ama bir aklın, bir gücün varlığına inanıyorum.

Eda Ş. (18):

Deizmi şöyle tanımlıyorum: Aslında dinlerin insan kurması olduğunu, inancın akıl ve mantık yoluyla bulunabileceğini onaylıyor .

Elvin K. (16):

Deizmde bir Tanrı’nın olduğu inancı vardır fakat Tanrı, dünyaya direkt müdahale edemez veya vahiy inemez.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Dinlerin insan ve toplum yaşamı için gereksiz olduğunu öne süren düşünce.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Deizm, “Özgür Tincilik”tir. Tanrı’ya gerektiği en büyük değeri vermektir. Dinlerin yaptığı şeyleri yani ona ait olmayan, onu vahşi gösteren, onu küçük düşüren her şeye karşı olmak demektir.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Deizm, Tanrı’ya inanıp peygamberlere, getirdikleri dinlere inanmamaktır. Aslında Tanrı, zorunlu bir varlık olarak da görülebiliyor. Tanrı’yı doğa olarak da düşünebilirler. Tanrı kavramı da çok net değil. Emekliye ayrılmış,

gökyüzünde oturan bir Tanrı da olabilir. Etkisiz eleman gibi. Doğanın işleyişine olan inanç daha doğru bir tanımlama olabilir.

Kemal T. (36):

Tanrı'nın varlığına inanç; dinlerin insan ürünü olduğuna inanan gerçekçi bir bakış.

Ravza S. (17):

Deizm, dinleri reddederek akıl yoluyla bulunabilen bir Tanrı'nın varlığına inanmaktır. Bu Tanrı'nın dünyaya müdahale etmediğine inanılır.

Sena E. (25):

Ateizmden farklı olarak var olan düzenin bir güç tarafından kurulmuş olduğunu düşünüyorum. Evreni yaratabilmiş ancak yönetmemiş bir güce inanıyorum.

Serdar F. (42):

Bir yaratılış olgusu olduğuna inanıyorum. Ancak dinlerle ilgili şüpheyeye açık şekilde bigiler, belgeler var ortada. Kendim de çok sorguladım. Deizm benim için dini bir sistem değil.

Berfin H. (20):

Herhangi bir dine inanmamak ancak bir yaratıcının varlığına inanmak olarak tanımlıyorum.

Sevilay G. (18):

İnanç mekanizması teizmden ve agnostisizmden beslenmekte olan, ihtimallere her zaman yer açma eğilimindeki inanma biçimi.

Vedat E. (41):

Deizm, Tanrı'yı bir topluma, bir coğrafyaya mal etmemektir. Tanrı'yı evrenselleştirmektir aslında. Deizmin temeli budur. Bir peygambere, bir

dine, bir kesime ait olma hissini kabul etmez. Aslına bakarsanız dinler tamamen kendi toplumuna, kendi coğrafyasına gelmiş öğretilerdir. Bir yaratıcı var, üç tane din yolluyor. Bunu yollayan aynı Tanrı. Bu Tanrı, dinleri aynı soya ve aynı coğrafyaya yolluyor. Yani Sümerlerden çıkış, Sümer öğretilerinin Mısır'a gelişi, tekrar Mısır'dan Ortadoğu'ya göç. Bu coğrafyada başlıyor semavi dinler. Ve birbirlerinin devamı.

Deizm tanımlamasıyla ilgili olarak alıntılardan ortaya çıkan bazı sonuçlara değinmek gerekmektedir. Öncelikle, deizmin tanımı “Tanrı” kavramına bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Nitekim katılımcıların birçoğu deizmi, yaratıcı bir Tanrı'nın varlığına inanmak olarak tanımlasa da bazı katılımcılar evreni, başlangıcı yaratan gücün ya da enerjinin Tanrı olabileceğine inandıklarını söylemektedir. Ancak özellikle semavi dinlerin tanımladığı Tanrı inancını reddetme durumu öne çıkmaktadır. “Deizm nedir?” sorusuna verilen cevaplarda öne çıkan tanımlar şunlardır: (1) Yaratıcı bir Tanrı'ya inanmak; (2) Akıl yoluyla ulaşılabilen bir yaratıcı varlığa inanmak; (3) Dinleri, peygamberleri ve onların tarif ettikleri her türlü Tanrı anlayışını, kural ve kaideleri reddetmek; (4) Evreni yaratmış olsa da evrene müdahale etmeyen, din ve peygamber göndermeyen bir Tanrı'nın varlığını kabul etmek; (5) Evreni oluşturan, başlangıçtaki ve devam eden düzeni tasarlayan bir varlığa inanmak ya da o varlığın Tanrı olma ihtimalini kabul etmek.

2. 1. 2. Tartışma Alanları

2. 1. 2. 1. İnancın Psiko-Sosyolojisi: İnanca Açılan Pencere (Tanrı ve Dine Olan İnancın Kaynağı)

Katılımcılara yöneltilen “Sizce insanların bir Tanrı'ya ya da dine inanmalarının en önemli sebebi/sebepleri nedir/nelerdir?” sorusuna verilen cevaplar tartışma başlığına dair önemli ipuçlarını öne çıkarmaktadır:

Turan Üçok (36):

En büyük sebebinin ölüm ve ölüm sonrası korkusu olduğunu düşünüyorum. İnsan bilinmeyenden ve açıklanamayandan korkar. Ölüm bir gerçek. Bu gerçeğe yüzleşeceğiz. Sonrasının ne olduğunu kimse bilmiyor. Dinler işte

bu boşluğu dolduruyor. İnsanlar bunun cazibesiyle kendini dine kaptırıyor. İnsan aklının sınırlarına geldiğinde daha ötesine inanmaya başlıyor. Hiçlik, yokluk, yok oluş insanın düşünmek istemediği ve düşündükçe korkunçlaşan kavramlar. Halbuki ölümden sonrası, cennet ve cehennem gibi soyut da olsa akılda tasavvur edilebilen kavramlar, insanın korkularını bastıran ve onları rahatlatan temalar.

Nigtcall (28):

Sonsuzluk isteği, varoluş sancısı ve belirsizlikten kurtulma ihtiyacı, yaptığı iyiliklerin karşılıklarını istemesi ve gördüğü kötülüklerin karşılıksız kalma düşüncesinin verdiği rahatsızlık.

Ahmet E. (44):

Bilinmeyen, çözülemeyenin, aklın ermediğinin bir sahibi olmalı, Tanrı olmalı, iyinin ve kötünün bir karşılığı olmalı.

Kemal T. (36):

Genel olarak ölüm korkusu, yaşam sevgisi, insanın açıklayamadığı evrensel ve doğal olaylar. Hititlerin fırtına Tanrı'sına tapması gibi.

Sevilay G. (18):

Klasik yanıtlardan besleneceğim ben de, kendi içine döndüğünde yalnız olmamak için olabilir. Daha güçlü daha değerli bir yaşam veya sonsuzluk vaadiyle geldiği için dinler insana cazip geliyordur. Ya da belki huzurla yaşanabilir bir dünyanın inançla varolacağı düşünülüyor, içsel olarak Tanrısal güç hissedilebiliyordur.

Ravza S. (17):

İnsanlar Tanrı'nın kendi inandıkları silüetten farklı olmalarını kaldıramaz. Özellikle yetişkin insanlarda bunu kabullenmek çok zor olabilir. Birçok insan mutsuz ve yalnız hissettiği zaman Tanrı'ya sığınıp huzur buluyorlar. Çünkü yaşama sebepleri o Tanrı oluyor. O yoksa yaşamının, bu eziyeti çekmenin anlamı kalmıyor haliyle.

Aylin M. (51):

Ölüm korkusu. Temelinde tam da bu olduğunu düşünüyorum. İnsanlar ölüm korkusu ve ebedi hayat beklentisi nedeniyle bir Tanrı'ya ve cennet/cehenneme inanıyorlar. Ben böyle düşünüyorum.

Ayşe D. (22):

İnsanlar çok eskiden beri bir şeye inanma ihtiyacıyla var olmuştur. İçten içe, çaresizlik anında kendinden yüce bir varlığın olduğuna inanmak istemiştir. Koca dünyada kendini küçük gördüğü için kudretli bir varlığa inanma ihtiyacıyla doğmuştur.

Vedat E. (41):

En büyük sebebi korkudur. Bilinmezliğin verdiği korku. Mesela şöyle düşünelim: Köpekler ya da kediler, gök gürültüsü duydukları zaman korkarlar. Siz de gözlemlemişsinizdir. Anlayamazlar çünkü, o sesin kaynağını bilmedikleri için bir yere saklanma ihtiyacı duyarlar. Bu içgüdüsel de olabilir, gürültüye verdikleri tepki de olabilir. Ama korktukları kesin. İnsanlar ilkçağlardan beri korkularıyla yaşadılar, korkularıyla geliştiler. Zaten korku olmadan da gelişemezdik. Korktuğumuz için zaten şimşeklere, sellere karşı önlemler aldık. Dinlerin ortaya çıkmasında da korku etkili olmuştur. Şimşeğin, selin, depremin kaynağını bilemeyen bilim, şimdi kaynağını, sebebini biliyor. Ama o zamanlar, tüm bunların kaynağı bilinmediği için –yüzeysel olarak söylüyorum- bir nedene bağlamak gerekiyordu. Çünkü insanın doğasında var. Hep bilmek ister. Biz bunu yokluğa, hiçliğe bağladık. Oradan da Tanrı anlayışına gittik. Bu konu hakkında bir örnek daha vereyim: Epilepsi hastaları. Epilepsi hastalığının bir kısmı çok şiddetlidir. Vücutlarında da travmatik etkileri görülebilir. Yani eklemlerini kırarak seviyeye kadar kendilerini kilitleyebiliyorlar, epilepsi hastalığının ileri evrelerinde olanları. Tabi önceden bilim olmadığı için epilepsi hastalığının karşılığı yoktu. Ve epilepsi hastaları için Hristiyanlar, egzersizm denilen şeytan çarpması; Müslümanlar, cin musallat oldu gibi bir yaklaşım getirdiler ve bir çok epilepsi hastası bu yaklaşımlardan zarar gördü. İşte mesela bu da bir bilinmezlik örneğidir. Ama sonra ne oldu? Bilim,

epilepsinin beyinde oluşan bir hastalık olduğunu buldu ve ağır travmatik etkileri olduğunu saptadı. Sonuç olarak bunların şeytan veya cin kaynaklı olmadığını ispatladı. Ama dediğim gibi bir çok insan bu yaklaşımlardan zarar gördü. İnsanları korkutarak ya da ödüllendirerek öldürürsünüz. Başka türlü ölmez insanlar. Eski dönemlerde kimse toprak için ölmezdi. Bakın, Vikingler, Valhalla diye ölümden sonra yaşayacakları bir yere gideceklerine inanırlar. Müslümanların cenneti gibidir burası. O kadar inanmışlardır ki ölüme koşarak giderler, Valhalla'ya gidip tanrılarla oturup şarap içeceğim diye. Böyle inandırılmak zorundalar. Çünkü o dönemde toprak savaşları var. Ama insanları sadece bir toprak için öldüremezsiniz. İnsanları ölümden sonrasına inandırmanız gerekiyor. Ölümden sonra öyle bir şeye inandırmanız gerekiyor ki ölümden korkmasınlar. Cennet-cehennem meselesi de budur. Devleti için, toprak için, ailesini korumak için savaşması gerekiyor ve bunu boşuna yapmıyor. Bunun bir ödülü olmak zorunda. O da cennet-cehennemi doğuruyor. Eğer sen, savaşa katılmazsan cehenneme gidersin; savaşa katılırsan, bizim için ölürsen cennete gidersin. İşte bu, İslam'a cihat olarak geçmiş, Hristiyanlık'ta kafirlerle savaş olmuş. Aslında bunların hepsinin temeli benzer. Korkunun yansımaları diyebiliriz.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Korku. İnsanlar kendilerini dizginleyecek bir güce saygı duymayı ve ona koşulsuz inanmayı ve güvenmeyi daha kolay bulurlar. Çünkü kendileri acizdir, kendi kendilerini dizginleyemezler. Her zaman üst bir güç olmalı, onları kontrol eden.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Bilinmeyenden korkmak ve boşlukları doldurma isteği.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

İnsanın içindeki sahiplenilme ve bir yüce varlığa inanma duygusu genelde Tanrı'ya inanma fikrine neden olurken “Benim bu dünyadaki amacım nedir?” sorusu ile insanın içgüdüsel olarak sonsuza kadar yaşama duygusu da onu dinlere inanmaya iter.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Doğanın kör güçlerine (Açlık, kuraklık, depremler, yangınlar, aşırı yağışlar vb.) karşı bir güce sığınma ihtiyacıdır. Doğanın kör güçlerini yendikçe Tanrı'ya ihtiyaç kalmaz. Günümüzde uygar diye adlandırdığımız toplumların, doğanın kör güçlerini yendikleri oranda uygar olduklarını görüyoruz. Aynı toplumların dinden ve Tanrı'dan uzaklaştıklarını da söylemek mümkün. Diğer yandan, bilgiden uzaklaşarak çocukluktan itibaren hurafeler dünyasına itilen toplumların başka bir yol bilmemeleri de dinlerin varlık nedenidir. Bu durum daha çok feodal ve totaliter yönetim anlayışının hakimiyetinden kaynaklanıyor. Öğrenme ve bilgilenmenin kendi otoritelerini sarsacağına dair kaygılar, feodal ağa ve yönetsel despotların halkı cehalete mahkum etmelerine neden olmaktadır.

Davut K. (40):

Din ya da Tanrı/tanrılara inanma ihtiyacı, doğaya karşı ne kadar kırılgan ve aciz olduğumuzu farketmemiz ve bu hayata anlam katmaya çalışmamız ile ortaya çıkmış olabilir. Daha sonraki süreçlerde ortaya çıkan din ise toplumları yönetmek için uydurulmuş düşünce ve sosyal yönetim yapılarıdır.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

İnsanlar yaşamları süresince belki de varlığı gereği varoluş gayesini anlamaya, anlamlandırmaya çalışıyorlar. Dolayısıyla akla şu soru geliyor: "Hayatın anlamı ne?" Varolmamızın, yaşamımızın bir anlamı ve amacı olmalı. Ateizm bir anlamda bu anlam arayışını yok ediyor.

Gizem R. (30):

Evrenin varlığının sebepsiz olmadığını düşünmeleri.

Hüseyin D. (35):

Bir Tanrı'ya ya da yaratıcıya ihtiyaç duymanın sebebi insanlar için ölüm ve yok olma korkusudur. Ve ölümden sonraki hayat için yaratıcıdan

beklentilerdir. Belki de ilahi adalet. Dine olan ihtiyaç ise toplumu yönetecek kadronun ihtiyaç duymasından dolayı ortaya çıkmasıdır.

Meryem B. (25):

Kuralsız yaşayamamaları, adalet istemeleri.

Mahmut E. (53):

Ölüm ve yok olma korkusu ve aidiyet gereksinimi olarak görüyorum.

Mert K. (38):

Sarılacak bir dal aramak sadece... Hiçbir faydası olmadığını bilmelerine rağmen yine de iyi hissettiriyor. Benim Tanrı'dan bir beklentim yok. Ama bir yaradan olmalı dolaylı yoldan da olsa bir şekilde varolmamıza sebep olmuştur.

Musa C. (32):

İnsan doğası gereği kendinden üstün olana, daha güçlü olana sığınma ihtiyacı hisseder. Açıklayamadığımız her şeyi Tanrı'ya atfederiz.

Nazife T. (22):

Psikolojik açıdan; insanların özellikle zor zamanlarda sığınacak bir liman araması yani sosyal bir canlı olmanın getirdiği yalnızlık korkusu sebep oluyor. Sosyolojik açıdan ise temelde insanları birbirine yaklaştıran, kenetleyen bir olgu olmasından dolayı yine yalnızlık korkusunun sebep olduğunu düşünüyorum.

Safiye N. (47):

Bence insanoğlu, ölümü tamamen kabul edemez ve ölümün bir son olması göz korkutucu olabilir. Bu sebeple inanacak bir üst güç arayışı başlayabilir.

Selçuk B. (45):

En başından beri iki sebebi olduğunu düşünüyorum: Birincisi, kendinden daha yüce ve kudretli bir varlığa sığınarak emniyette hissetme ve yaşama bir anlam verme isteği. Diğeri ise göçebeden yerleşik düzene geçişte toplumsal düzeni sağlama avantajını kullanabilmek.

Zerrin Ö. (33):

Anlam arayışı. Ben, Tanrı'nın varlığına inanıyorum. Eğer inanmasaydım herhalde büyük bir boşluk oluşurdu.

Selma H. (24):

Bunun evrimsel ve tarihsel iki yönlü bir sebebi var. İnanç, insanlar içinde her zaman olan bir şeydi. Bu evrimsel süreçte onlara avantaj sağlıyordu. Dolayısıyla inançlı olan insanlar daha çok hayatta kalabiliyordu. Taş devrinde çalılıklar içinde ilerleyen bir insanın, çalılıklardan ses gelmesi ile orada bir aslan olduğuna inanması ve kaçması ile hayatta kalabiliyordu. Orada ne olduğunu bilmiyordu ama bir şeye inanıp kaçıyor. Daha sonraları insanlar, bilimin olmadığı zamanlarda bilemedikleri konular hakkında inançlar geliştiriyorlardı. Bunlar çok basit inançlardan daha karmaşık dinlere doğru evrildiler. Ayrıca insanların birbirleri ile daha kalabalık topluluklar halinde işbirliği yapabilmeleri için ortak değerlere ihtiyaçları vardı. Vatan, bayrak, millet olguları gibi din de bu biraraya gelmeyi sağladı insanlara. Bugün mesela Uzay'a çıkabiliyorsak, Ay'a insan gönderebiliyorsak, Mars'ı inceleyebiliyorsak bu, insanların birarada, bir amaç için çalışabilmesi ile mümkün oluyor. Diğer hayvanlarda bu tür bir işbirliği yok. Din gibi olgular bunu sağlıyor. Araplar ayrı ayrı kabilelerken İslam ile ucu bucağı olmayan bir devlete dönüştü mesela.

Katılımcıların, “Sizce insanların bir Tanrı'ya ya da dine inanmalarının en önemli sebebi/sebepleri nedir/nelerdir?” sorusuna verdikleri cevaplara göre, Tanrı ve din inancının nedenleri genel olarak “inanca açılan pencere”yi temellendirmektedir. Özetlenecek olursa bu nedenler:

(1) Biyolojik etmenler (Evrimsel açıklamalar)

(2) Psikolojik etmenler

Anlam arayışı

Acziyetin farkındalığına bağlı olarak bir yüce güce ya da amaca ait ve tabii olma duygusu, sığınma ihtiyacı

Bilinmeyi bilme, sonuçlara neden bulma ihtiyacı

İlahi adaletin gerçekleşeceğine dair umut

Korku (Ölüm korkusu, bilinmeyen olaylardan korku, cehennem korkusu vb.)

(3) Sosyolojik etmenler

İnsanları birarada tutma ve yönetme ihtiyacı

Gücü ve kontrolü elinde tutma isteği ve ihtiyacı

Toplumsal düzeni sağlama ihtiyacı

2. 1. 2. 2. Evrenin Kaynağı/Kökeni

Kelami tartışmaların başında gelen “evrenin/insanlığın kökeni ve kaynağı” meselesi aynı zamanda teist ve nonteist gruplar arasındaki temel argümanları yansıtmaları bakımından önemli bir tartışma alanıdır. Bu bakımdan araştırmacı, deist düşüncenin bu mesele ve tartışma hakkındaki fikirlerini ortaya koyabilmek amacıyla katılımcılara “Sizce evrenin kaynağı/kökeni nedir?” sorusunu yöneltmiştir. Bu bağlamda, katılımcıların verdikleri cevaplar şunlardır:

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Bilim ne derse biz onu kabul ederiz. Şu an en çok kabul gören teori Big bang teorisi. Kendi fikirlerim var ancak bunlar bilimin onayından geçmediği sürece bir gerçekliğe ve geçerliliğe sahip değil. Bu gibi konularda “agnostik” kalmanın daha doğru olacağı inancındayım. Fikirlerim inanç temelli değil, neticede eleştirdiğim hususları kendim yaparak adeta kendi inancımın

peygamberliğini üstlenemem. Mesela, ölümden sonrası için de fikirlerim var ancak bir inanç değil sadece temenni olarak var.

Berfin H. (20):

Aslında cevabını tam olarak bilmediğim konulardan bir tanesi. Dolayısıyla şu an için bilemeyeceğimizi düşünüyorum.

Vedat E. (41):

Babil Enuma Eliş Destanı vardır. Enuma Eliş'te Büyük Göç'ten bahseder, Nuh Tufanı. Şöyle bir giriş yapmak istiyorum: Antik Uzay teorisi diye bir şey vardır. Hatta bunun bir belgeseli vardı, History Channel'da. Başta söylediğim gibi Büyük Göç'ün ne anlama geldiğini bence, henüz ne bilim keşfedebildi ne de bize sunulan kitaplar net olarak anlatabildi. Bakın, Büyük Göç yani Nuh Tufanı, bizim karşımıza bütün medeniyetlerde bir destan olarak çıkmış. Şöyle söyleyeyim; bu Büyük Göç'ten bahseden Güney Amerika'daki kaynaklar bile var. Yanlış hatırlamıyorsam Azteklerin bazı destanlarında, mitlerinde geçiyor. Yine Mısır'da geçiyor. Çin'deki bazı belgelerde de ulaşılmış Büyük Göç'e. Bakın, teknoloji yok, birbirleriyle bağlantıları yok. Bahsettiğimiz neredeyse 2500-3000 yıl önce. Birbirlerinden haberleri bile yok ama hepsi o tufandan bahsetmiş. Peki, Antik Uzay teorisi buna ne diyor? Mitoloji ne diyor? Evren tamamen bir döngü içerisinde. Galaksiler, samanyolu, güneş sistemi... Sürekli bir döngü içerisindeyiz. Yenileniyor, yeni bir yıldız doğuyor, yeni bir gezegen doğuyor ya da kayboluyor. Mars'ta bazı kalıntılar bulunduğu söyleniyor. Bu teori diyor ki: Acaba biz, Dünya'ya bir gemide göçtük mü? Fillerimizi aldık, yarasalarımızı aldık, kedilerimizi aldık, hayvanlarımızı aldık ve bu Dünya'ya göçtük mü? Ve büyük afetler, büyük depremler göçtüğümüz o teknolojimizi yok mu etti? Yani yüzeysel olarak anlatıyorum. Büyük Göç... Mesela, bugün Venüs'ün 1 milyar yıl sonra atıyorum Dünya gibi olacağı söyleniyor. Yani daha önce Mars, Dünya gibiymiş. Güneş'ten uzaklaştıkça artık kurak, soğuk, yaşanmaz bir seviyeye geliyor. Ancak önceden atmosferi olduğu söyleniyor. Belki de Venüs, Dünya gibi olacak; Dünya, Mars gibi olacak ve biz Venüs'e göç edeceğiz. Ve yine büyük bir göç destanı olarak aktarılacak. Yani bugün Sümerlerde de Annunakilerden bahsederler. Yıldızlardan gelen tanrılar.

Güneş sisteminin dışında olan bir gezegenden bahsederler. Bunların hepsi aslına bakarsanız kulağa biraz fantastik gelse de olabilme ihtimalindedir. Hani Tanrı'ya insanlar nasıl inanıyorsa böyle bir teoriye de inanılabilir. Bir göçle gelmiş olabiliriz. Ben size Tanrı'nın yokluğunu ispatlayamam. Siz bana varlığını ispatlayamazsınız. Ya da ben size evrimin olduğunu veya olmadığını söyleyemem. Bunların hepsi birer bilinmezlik ve şu anki teknoloji bilgimiz bunu anlamamıza yetmiyor. Bir çok Tanrı da olabilir. Bugün mitoloji de bir çok Tanrı var. Bahsettiğimiz teoride bu tanrılar gerçek. Zeus gerçek, Poseidon gerçek. Bunlar uzaylı tanrılar ve gelip burda Neandertal insanlarla çiftleştikleri söyleniyor. Böyle bir iddia da var. Bakın, bu da kulağa fantastik geliyor. Ama neden olmasın, bu da olabilir. İnsanlar bir çok Tanrı betimlemişler. Sizce, bu insanların hepsi hayal gücünün bir ürünü olarak mı bunları ortaya attı, yazdı, çizdi? Konu biraz dağıldı gibi ama araştırılması gereken bir konu. Mısır'da bulunan hiyerogliflerde uzay gemisi, astronot, tank, helikopter resmedilmiştir. Bu, aynı tablet içinde olduğu için buna tesadüf diyemiyoruz ve binlerce yıllık geçmişi var. Yani çok kolay değil, "Tanrı vardır ya da yoktur." demek. Veya "Evrime vardır ya da yoktur." demek. Evrene gelince, evren, Tanrı'nın kendisi de olabilir. Evrenin yaratılışı ya da doğuşuyla alakalı bugünkü bilim ve teknoloji net bir şey söyleyemiyor. Big Bang'e dayandırıyorlar işte. Atom parçacıklarının büyümesiyle falan, devasa ışık yılları ile uzanan galaksiler... Yani bir sonsuzluktan bahsediyoruz ve sonsuzluğun tanımını yapmak 600-700 yıllık bilim geçmişiyle olacak işler değil. Pozitif bilimlerden bahsediyorum. Tanrı, evreni yaratmış olabilir ya da dediğim gibi evren, Tanrı'nın kendisi de olabilir.

Selma H. (24):

Evrenin kaynağının yaratıcı bir güç olduğuna inanıyorum.

K. Ender (36):

Yaratıcı. Kendiliğinden evrenin meydana geldiğini hiç düşünmedim. Ateistler bana kızar ama bu çok saçma gelir bana ki ateistler ile oturup sohbet ettiyseniz çok bilgili, okuyan insanlardır ama burada ayrılıyorum onlarla.

Nigtcall (28):

Deist birisinin evrenin kaynağının ne olduğu hakkındaki düşüncesi bellidir: Bir yaratıcı. Bir yaratıcının varlığı hakkındaki Müslümanların savunduğu argümanların çoğunu deistler de kabul eder. Kelam argümanı, hassar ayar argümanı vs. Kuran, kitap, peygamber vs. doğru değildir bize göre. Deistlerin kendi içlerinde bazı farkları vardır ama onlara girmeye gerek yok şimdi. Sonuç olarak bir yaratıcının var olduğuna inanıyoruz.

Kemal T. (36):

Deistler Tanrı'ya inanır. Evrenin kaynağı hakkında bir şey söyleyebilmek için insanlık henüz yolun başında. Ayrıca evrenin kaynağı hakkında rasyonel ve bilimsel çalışmalar yapanların hiçbiri de dindar değildir.

Mehmet D. (39):

Tanrı'dır.

Mahmut E. (53):

Bilim, aksini kanıtlayana kadar bir yaratıcı vardır.

Musa C. (32):

Enerji (Titreşim-frekans). Tesla'nın bir sözü vardı: "Frekans çözen, evreni çözer."

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Evrenin kaynağı madde ve enerjidir.

Turan Üçok (36):

Madde ve akıl.

Zerrin Ö. (33):

Enerji ve akıl.

Sena E. (25):

Evrenin kaynağı bence, oksijen. Hepimiz yıldız tozuyuz.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Boşluk ve enerji. Her şey frekanstır ve her şeyin belli ölçüde frekansı ve enerjisi var. Evren nasıl yaratıldı, hokus pokus mu, Big bang mi ve patlayan neydi? Neden patlamaya ihtiyaç duyuldu? Evren bir tanrıysa neden şu an genişliyor? Yine patlayacak buna da kıyamet denecek sonrası muamma.

İzzet Y. (46):

Şimdilik Big Bang. Belki de hiç bulamayacağız ama bu benim Ortadoğu Arap masallarına inanmamı gerektirmiyor.

Ümit H. (45):

Şu an için bilinmiyor, ama ilelebet bilinmeyecek anlamına da gelmiyor tabi.

Selçuk B. (45):

Bunu bilmek için insanlık olarak henüz çok genciz.

Ebru Y. (39):

Bilemeyiz herşey muallakta. Bir çok teori var ama bunların hiçbiri teistlerin düşündüğü gibi değildir.

Davut K. (40):

Çok fazla teori var, kesin bir teoride karar kılmış değilim. Yeterli veri yok, bir karara varmak için. Kararlarımı inandığım şeylere göre değil bilimsel gerçeklere göre veririm.

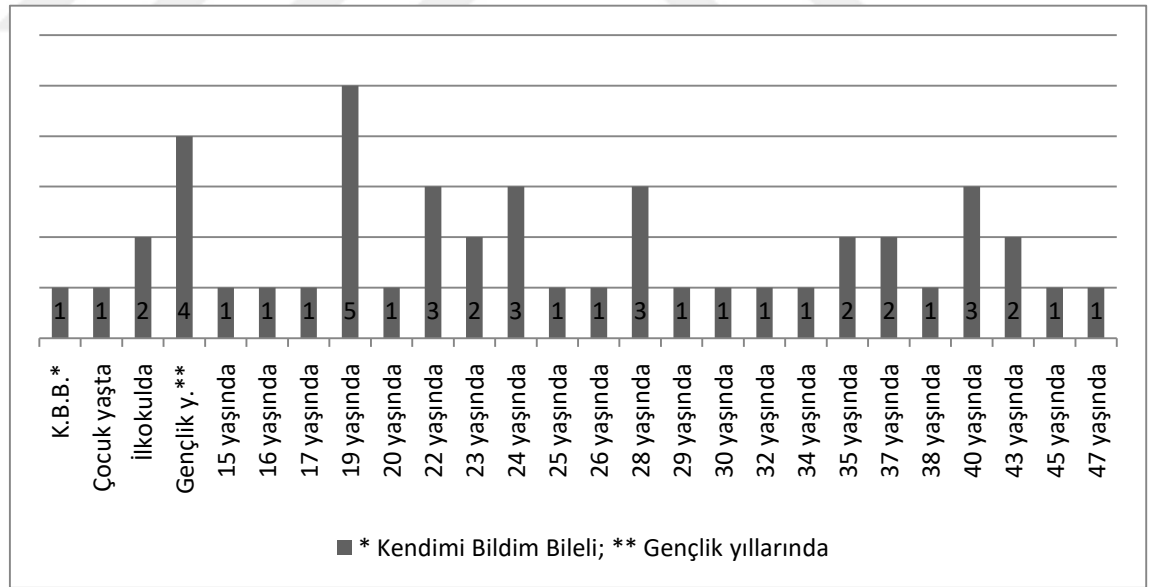
Aylin M. (51):

Çok düşündüğüm ama cevabını bulamadığım bir konu. Gerçi bulan var mı ki? Her şey Big bang yani büyük patlamayla meydana geldi. “E, peki o Big

bang'e ne, kim sebep oldu? Madde nasıl var oldu? Yaradan mı her şeyi başlattı?" Bunlar hep düşündüğüm ama içinden çıkamadığım sorular.

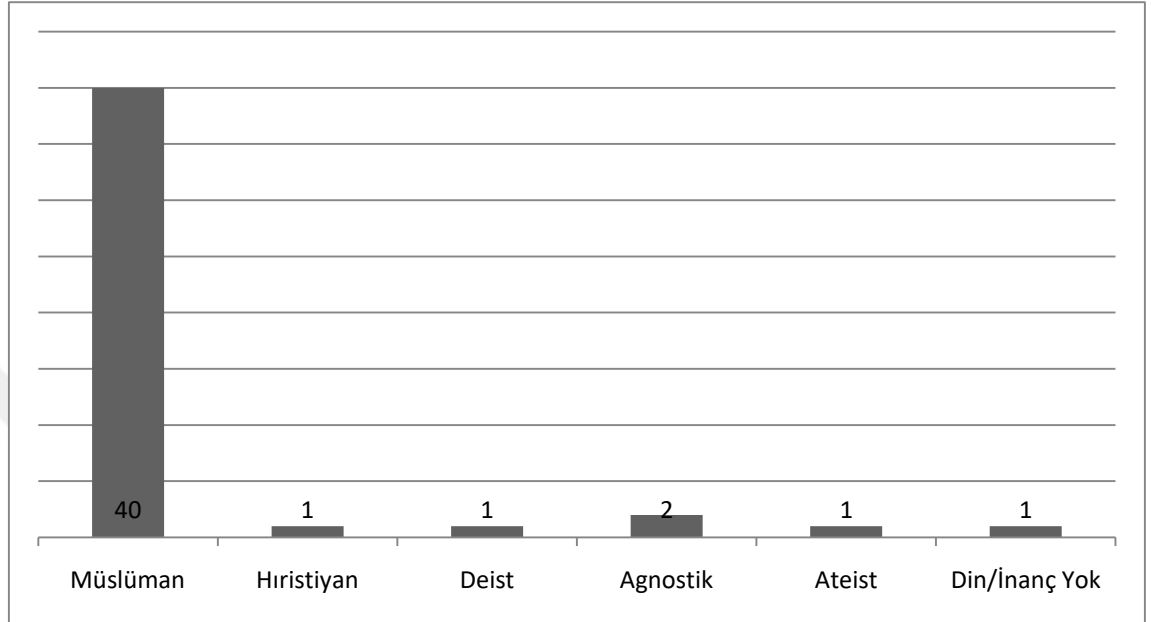
Anlaşılacağı üzere, katılımcıların bir kısmı deistlerin temel olarak bir yaratıcı Tanrı'ya ya da ilahi bir güce inanmaları nedeniyle evrenin kökeni/kaynağı hakkındaki düşüncelerini de Tanrısal bir nedene bağlamaktadırlar. Bazı katılımcılar, “madde, enerji, akıl, frekans vb.” gibi cevaplar verirken; bilimsel olana inanma ilkesinden ayrılmak istemeyenler ise “Big bang” ya da “Bilim ne derse odur.” tutumu içerisindeyler. Öte yandan, evrenin kaynağı/kökeni hakkında net bir cevap bulamayanlar ya da bilinmezci bir anlayış içerisinde olanların da varlığı görülmektedir. Ayrıca, araştırmaya katılan deist kimselerin verdikleri cevaplardan hareketle Türkiye'deki deistlerin Tanrı anlayışı ve evrenin kaynağı hakkındaki fikirlerinin de birbirinden oldukça farklılık gösterdiği dolayısıyla tek tip deist bir anlayışın söz konusu olamayacağı anlaşılmaktadır.

2. 1. 3. Deizmin Psiko-Sosyolojisi: Deist Olma Süreci ve Deneyimi

Grafik 13: Kaç Yaşında Deist Oldunuz? (n)

46 katılımcının 4'ü ilkokul ve öncesinde, 4'ü gençlik yıllarında, 8'i 10'lu yaşlarında, 15'i 20'li yaşlarında, 8'i 30'lu yaşlarında ve 7'si de 40'lı yaşlarında deist olduklarını belirtmişlerdir.

Grafik 14: Deist Olmadan Önceki Din/İnanç Durumu (n)

Katılımcılar arasında bulunan 5 kişi deist olmadan önce Hristiyan, deist, agnostik ve ateist olduklarını belirtmişlerdir. Daha önceki din/inanç durumuyla ilgili olarak 1 katılımcı “Kendimi bildim bileli” deistim derken; diğer 1 katılımcı ise deist olmadan önce herhangi bir din ya da inanca sahip olmadığını ve ilkokul itibarıyla deist olduğunu ifade etmiştir. Grafik 14’te görüldüğü üzere, katılımcıların tamamına yakını deist olmadan önce Müslüman olduklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların büyük bir bölümünün deist olmadan önce Müslüman kişiler olması ile Grafik 10 verilerinde rastlanılan anne-baba din/inanç durumları arasında bir ilişki olabileceği öngörülmektedir.

2. 1. 3. 1. Deizmin Psikolojisi

18 yaşına kadar Müslüman ve Alevi olan Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43), sonrasında katıldığı ve uzun yıllar hizmet ettiği Hristiyan Yehova Şahitleri

cemaatinde karşılaştığı olumsuz tutum ve davranışlardan ve yaşadığı düşünsel buhrandan sonra yaşadıklarını anlatırken deizmin psikolojisine dair önemli ipuçları vermektedir:

Yehova şahitleri cemaati içerisinde uzun yıllar hizmetlerde ve görevlerde bulundum. Cemaat içerisinde “ihtiyarlık” görevi üstlenmiştim. Cemaatte üst düzey bir görev. Benimle birlikte birkaç kişi daha bu heyette yer alıyordu. Biraderlerimiz arasında bu görevi hak etmediğini düşündüğümüz birinin ihtiyar heyetine alınması gündeme geldi. Üç ihtiyar üye bu arkadaşımızın bu göreve getirilmemesi noktasında hemfikirdi. Aramızda bir ihtiyar ısrarla bu biraderimizin göreve getirilmesi yönünde oy kullandı. Anlam veremedim, itiraz ettim ancak sonuç değişmedi. Bizim bu itirazımız sonrasında “Çocuğun geleceği ile oynuyorsun!” şeklinde çıkışlar duydum. Düşünebiliyor musunuz, tamamen manevi olarak değerlendirilen bir sorumluluk için tamamen dünyevi bir karşılık ortaya çıkmıştı. Bu benim iç dünyamda ilk sarsıntının başlangıcı oldu. Konuyu merkez ofise götürdük, itirazlarımız devam etti ama dediğim gibi ne kutsal kitabın gerekliliklerini yerine getiren bir arkadaşımızdı ne de Kutsal Ruh’a uygun bir görevlendirme olmuştu. Anlam veremedim. Çünkü bizim inancımıza göre Yehova cemaati yönetimi aynı zamanda Tanrı ve İsa Mesih adına bu görevleri yerine getiriyordu. “Tanrı ve İsa Mesih neden bu duruma müdahale etmediler?” diye sorgulamaya başladım. Bunlarla birlikte istifamı temsilciler heyetine sundum ve sadece cemaatin bir ferdi olarak hizmetlerime devam ettim, yaklaşık 1 ay boyunca. Fakat inanılmaz rahatladığımı, özgürleştiğimi söyleyebilirim. Yaşananları cemaatin ileri gelenleri ile de paylaştım, imanımı kaybetme noktasına geldiğimi dile getirdim. “Kişisel İnceleme” yapmamı tavsiye ettikleri bir süreç başladı ve tam 8 ay boyunca bu kişisel incelemelerim ve okumalarım devam etti. Sürecin sonunda ise tamamen imanımı terk ettim ve bunu cemaatimle paylaştım. Tabi çok üzüldüler. Çünkü cemaat içerisinde dostluklar ve arkadaşlıklarımız vardı. Ancak cemaatten ayrılanlarla tüm insani ilişkiler kesiliyordu. Öyle de oldu ve bir yalnızlık süreci de başladı. Belki şu an bile edinemeyeceğim arkadaşlıklarımı geride bırakmak zorundaydım. Tabi anlattığım bu süreç beni derinden sarstı ve depresyon diyebileceğimiz durumlar yaşadım. Fakat insan özgürleştiğini farkedince yani imanından kurtulunca daha sorgulayıcı

ve farklı fikirlere, düşüncelere daha açık bir hale geliyor. Artık sormaktan korktuğum, merak ettiğim her şeyi sorgulamaya başladım ve böylece deizm ile tanıştım. Bir yaratıcı inancım vardı ancak dinlerin tamamen insan ürünü olduğuna kanaat getirmiştım. Bu da insanı deizme ulaştıran nokta zaten.

Lise yıllarında başlayan, Sakarya depremi ve sonrasında devam eden uzun soluklu sorgulama sürecinde Aylin M. (51), özellikle son yıllarda gözlemlediği dindar kimselerin davranış ve tutumlarıyla sorgulamalarının din eleştirisi üzerine yoğunlaştığını ve deizme yöneldiğini anlatmaktadır:

İlk olarak lisede Coğrafya dersinde Güneş'in doğuşu-batışı, farklı ülkelerdeki oruç tutma süreleri konusunda bir kafa karışıklığı yaşamış, çok da üzerinde durmamıştım. Sonra yine lisede din kültürü dersinde ilahi tüm dinlerin Arap yarımadasında ortaya çıkması kafamı karıştırdı. Neden? Aynı zaman diliminde dünyanın diğer coğrafyalarında da insanlar yaşıyordu. Allah niye hep o bölgeyi seçti? İlk büyük sorgulamam ve Kur'an'ı Türkçesinden okumaya başlamam 1999 yılına denk geliyor. Sakaryalıyım ve depremde çok yakınlarımı kaybettim. 1 aylık bebeği niye yanına aldı Allah? Ya da anne babayı yanına alıp niye 3 yaşındaki bir çocuğu yetim bıraktı? Bunlar gerçekten imtihan mı? O her şeyi yaratan neden 3 yaşındaki bir yavruyu imtihana tutuyor? Belki de Allah aslında çok da merhametli değil. Yarattıklarıyla oyun oynuyor. Sürekli kafamdan geçenler bunlardı o sıralar. Sonra Kur'an'ı Türkçesinden okuyup anlamaya karar verdim. Çünkü yaşadığım travmalar sonucu inancımı kaybetmeye başladığımı gördüm ve bu beni çok korkuttu. İlk okumaya başladığımda çoğu ayetten hiçbir şey anlamadım. Cümleler kopuk kopuk geliyordu, bir anlam ifade etmiyordu. Sonra bir daha, bir daha ve bir daha okuyordum. Kendimce anlamlar çıkarıyordum. Allah'ın dediğine göre, "Kur'an'da her şey apaçıktı!" Ama ben kavramakta zorlanıyordum. Onu da şuna bağladım, ben ilahiyat eğitimi almadım ya, o yüzden kavramakta zorlanıyorum. O yüzden ayetlerin bazıları bana çelişkili geliyor ya da Allah kelamı değilmiş izlenimi veriyor. Sonra birkaç yıl Kur'an'ı Türkçesinden okumayı bıraktım. Hiçbir zaman tüm ibadetleri tam yerine getiren biri olmadım. Ama Ramazan'da oruç tutmaya, ara sıra da olsa Perşembe geceleri Yasin, Amme, Tebareke'yi Arapçasından okuyup dua etmeye, 40 yılda bir de olsa namaz kılmaya devam ettim.

Sorgulamayı bıraktım. Ta ki şu son yıllarda ülkemizde ve Dünya’da, İslam Dünya’sında yaşanan olaylara kadar. Kendini dindar olarak tanımlayan sıradan insanların ve siyasilerin yaşam biçimleri, söylemlerinin, eylemlerinin bendeki din olgusuyla çeliştiğini görene kadar. Bu sefer daha önce Kur’an’ın bana göre, bu kadar yüce bir yaradana ait olamayacağını, evrensel değil belli bir bölgeye ait olduğunu, dil olarak kainatın yaratıcısına ait olamayacak hakaretengiz ifadeler bulunduğunu düşündüğüm ayetleri tekrar inceledim ve bir gün evde tek başıma oturduğum bir esnada bana dank etti. Dedim ki “Her şey yalan!” “Dinler, ilahi bir gücün peygamberler aracılığıyla insanlığa gönderdiği bir şey olamaz!” dedim. “Allah?” Ben ona “Allah” demiyorum. Seçtiğim ve uygun olduğunu düşündüğüm kelime Yaradan ya da Yaratıcı. O, ne kitap indirdi, ne de Dünya üzerindeki herhangi bir olaya müdahale ediyor. Bu bağlamda, cezaya ve mükafata yani ahirete, cennet ve cehenneme de inanmıyorum.

Din eleştirileri üzerine yoğunlaşan özellikle teistik din anlayışına getirilen eleştirilerle deist olma sürecine girdiğini açıklayan başka katılımcılar da vardır:

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Yeryüzündeki farklı dinleri ve hepsinin kendi dinlerinin hak din olduğunu iddia etmeleri beni, şu soruyu sormama itti: “Tanrı gerçekten yeryüzüne bir din göndermiş olsa neden bu denli ayrılıklara neden olacak tarzda gönderdi de insanlar sırf bu yüzden bin yıllardır birbiriyle savaşmak zorunda kaldı?” Sahiden, her şeyi bilen Tanrı neden bu sıkıntıları göremedi?

K. Ender (36):

Deist olmama neden olarak yani öncelikle ateist de olabilirdim ancak bu kadar çeşitli ve güzel varlığın tesadüfen meydana gelmiş olabileceği iddiası bana biraz mantıksız geliyor. O yüzden “Yaratıcı, Allah, Tanrı, Tengri, Rab” her ne diye seslenirseniz ona inanıyorum. Bizi, dünyayı yarattığına. Deist olmama neden olanlar bazı hususlar var elbette: Bütün dinlerde mucizelerden bahsediliyor. Nuh peygamberin 950 yıl yaşadığından, diğer peygamberlerin suyu, Ay’ı ikiye böldüklerinden vs. Bunlar bana çok ütöpik geliyor ve Kur’an’da bazı ayetlerle çok ters düşünüyorum. Mesela, yaratıcının

bir kadını kocası tarafından terbiye edilirken “Hafifçe dövün.” diye tavsiye vermesi bana çok basit geliyor. Yani yaratıcı gibi ulu bir varlık, her şeye gücü yeten bir varlığın çözüm olarak dayağı sunması bana çok fazla basit geliyor, başka bir öneri beklerdim.

Din eleştirisi bağlamında katılımcıların neredeyse tamamının deist olmadan önce “Müslüman” oldukları bilinmektedir (bk. Grafik 14). Dolayısıyla deist olmalarına neden olan hususlar arasında özellikle İslam dinine yönelik yapılan araştırmalar ve sorgulamaların büyük rol oynadığını dile getiren katılımcılar olmuştur:

Nazife T. (22):

Hukuk okuyorum ve bölümümde oldukça detaylı bir şekilde İslam hukuku öğrendim. Bu noktadan sonra kadınların ikinci sınıf veya mal gibi kabul edilişi kendi kişisel doğrularıma uymuyordu. Bu sebeple Müslümanlıktan oldukça uzaklaştım ancak bir yaratıcı olduğuna ve kadere belli noktalarda inancım hala mevcuttu.

Selçuk B. (45):

Müslümanım diyenlerin yaptıkları haksızlıklar, adaletsizlikler, kindar olmaları, cahilliği tercih etmeleri, ağır hiyerarşik düzenleri, anti-demokratik olmaları. Müslümanlık adı altında yapılan sapıklıklar, Kur'an'da var olan çelişkiler ve günümüz ahlak anlayışına sığmayan hükümleri örneğin, miras hesap hatası, evlatlığın eşinin babalığa helal olması, çocuk yaşta kızlarla evlilik, köleliğin açıkça yasaklanmamış olması vb. olarak ifade edebilirim.

Selma H. (24):

Deist olma sürecim bundan 4 yıl kadar önce ailemle birlikte umre yapmam ile başladı. Umreden sonra artık ibadetlerime çok daha dikkat etmeliyim diye düşündüm. O yüzden dini olarak eksik bir şeyim olamazdı. “Herşeyi tam ve doğru olarak öğrenmeli ve dört dörtlük yerine getirmeliyim.” diye düşündüm.

Bunun için umreden önce evdeki ilmihali baştan sona okudum. Sonra umreye gitmeden hemen önce Diyanet'in bize dağıttığı peygamberin hayatı kitabını okudum. Umre sırasında da bunları ve Kur'an'ın Türkçe mealini okumaya devam ettim. Bunları daha önce de okumuştum ama artık her şeyi tam olarak anlamaya çalıştığım için anlamadığım noktaları irdeliyor, internetten araştırıyordum. Böylelikle bu umre vesilesi ile bir okuma ve araştırma sürecine girmiş oldum. Okudukça kafama takılan noktalar oluyordu. Umre sırasında da gördüğüm bazı şeyler kafama takılıyordu. Farklı mezhepten insanların farklı namaz kılması gibi. Tüm bunları araştırıyordum. Neden farklı mezhepler var, neden farklı namaz kınıyor, hepsi kabul oluyor mu, mezhepler nasıl ayrılmış, hangisi doğru vs. vs. Artık öyle bir noktadaydım ki namazda zammı sure okurken neden Kur'an'daki sırasına göre veya atlanırsa en az iki tane atlandığı gibi en ince şeyleri bile araştırıyordum. Bu sıralarda bu gibi aklıma takılan ve bana biraz saçma gelen şeylerin çoğunun kaynağının direkt Kur'an değil, hadisler olduğunu öğrendim. Bundan sonra da biraz bu hadisler üzerine gittim, onları araştırdım. Hadisler üzerine kaynaklar araştırırken aslında benim o zamana kadar gördüğümde çok daha fazla aklın almadığı hadislerin olduğunu öğrendim. Bunlar daha çok kaynağı çok sağlam değil denilen hadislerdi. Ve yine o sıralarda bunları araştırırken internette Edip Yüksel'in bir videosuna denk geldim. Hadislerle ilgili bir şeyler anlatıyordu. İlğimi çekti izledim. Bildiğiniz gibi Edip Yüksel hadisleri reddeden ve sadece Kur'an bize yeter diyen birisi. Edip Yüksel'in bu bize saçma gelen hadisleri reddetmesi hoşuma gitmişti. O sıralar onun fikirlerini benimsedim, anlattıkları mantıklı geldi ve hoşuma gitti. Youtube kanalındaki çoğu videoyu baştan sona izlemişimdir. Kendisinin her fikrine katılmadım ama hadisler konusundaki görüşü oldukça aklıma yatmıştı. Ben de böylece kısa bir dönem hadisleri reddedip Kur'an bize yeter görüşünü benimsedim. Hatta namazlarımı bile bu görüş doğrultusunda Edip Yüksel'in anlattığı şekilde kılıyordum. Bu dönemim sırasında da araştırmalarım kesilmedi. Çünkü hala Kur'an hakkında aklıma takılan şeyler vardı. Fakat Kur'an'ı sorgulamak hadisleri sorgulamak kadar kolay değildi. Hadisleri sorguladığım ve reddettiğim için kendimi dinden çıkmış görmüyordum, hala Müslümandım. Ama Kur'an'ın içindekileri sorgulamak ve bu kadar derinlemesine araştırmak bana yanlış

geliyordu. Yine bu araştırmalarım sırasında hiç unutmadığım bir görsel ile karşılaştım. Sanıyorum bu görseli gördüğüm an, benim deist olmaya ilk adım attığım andır desem yanlış olmaz. Kur'an'daki Zulkarneyn hadisesini araştırırken denk geldiğim bir görseldi. Bildiğiniz gibi Kur'an'da anlatılan Zulkarneyn kıssasına göre Zulkarneyn önce batıya doğru sürekli gider ve orada güneşi balçıklı bir suya batarken görür. Sonra doğuya gider ve orada üzerlerine güneşten korunmak için birşey verilmemiş bir topluluğa rastlar vs. İnternette rastladığım bu sitede bu olay bir çizim şeklindeki bir görselle açıklanmıştı. Düz bir dünya çizilmişti ve Güneş bu düz dünyanın üzerine batıyordu. Zulkarneyn'in güneşin battığı yere gidebilmesi ve güneşi suya batarken bulması dünya düz olduğu içindi. Aynı şekilde Zulkarneyn'in doğuya yaptığı seferde üzerine güneşten koruma verilmemiş topluluğun belirtilmesi bundan dolayı idi. Yani Güneş, doğudan doğduğu için Zulkarneyn'in geldiği bu doğunun en uç noktası güneşin ilk yükselmeye başladığı yerdi ve çok sıcak olduğu sanılıyordu. Bunu gördüğüm an kafamda bir kıvılcım oldu. Bu görselin olduğu site yanlış hatırlamıyorsam bunun gibi bir çok makale ile doluydu. Kur'an'daki düz dünya görüşünü destekleyen başka ayetler de vardı. Bunların hepsini açıklıyordu. Sadece düz dünya konusu değil Kur'an içinde benim aklıma gelen gelmeyen bir çok çelişkinin açıklaması, irdelemesi vardı. Tabiki İslami bir açıdan değil ateist bir yaklaşım ile açıklanıyordu. Kısacası Kur'an'daki bu gibi çelişkiler o dönemde insanlar böyle sandığı için öyle yazılmıştı. Bu da Kur'an'ın insan yazımı bir ürün olduğunu gösteriyordu. Bundan sonra hemen kendimi deist olarak tanımlamadım. Belki içten içe dinden uzaklaştığımın farkındaydım ama bunu kendime itiraf edemiyordum. Uzun süreler bu gibi tartışmalı konuları hem dini sitelerden hem de bu gibi ateist sitelerden araştırdım. Bu dönemde hatırladığım ikinci bir şok da, peygamberin bize Kur'an kurslarında anlatıldığı gibi tek eşli olmadığını öğrenmem oldu. Bize kursta hep konusu geçtiğinde iki eşi olduğundan bahsediliyordu. Hatice ve Ayşe. Ayşe ile evlendiğinde Hatice vefat etmiş olduğu için de aslında tek eşli gibi anlatılıyordu. Peygamberin diğer eşleri ile ve hatta cariyesi ile de eş ilişkisi olduğunu öğrendiğimde ve bununla ilgili ayetlerin tefsirlerini incelediğimde ufak bir şok yaşamıştım. Yine o sıralar araştırırken internette, Twitter'da bu konularda ateistlerin görüşlerini yazdıklarını gördüm. Bu noktadan sonra

Twitter maceram başladı. Kendime bir hesap açtım ve onları takip etmeye, okumaya başladım. Kimi zaman ben de görüşlerimi yazdım. Çoğu kez de orada gerek ilahiyat mezunu olsun, gerek ev hanımı olsun bir çok kişi ile tartışmalar yaptım. Aslında aradığım, birilerinin çıkıp benim görüşlerimi alt etmesi ve beni tekrar dinime geri çekmesi idi. Bunun için bu Zulkarneyn meselesinden tutun bütün aklıma takılan şeyleri tartışıyordum. Oradan da doyurucu cevaplar alamadım. Sonradan Twitter'dan bana gelen öneriler üzerine Turan Dursun kitaplarını internetten bulup okudum. Dinini terk eden Mısırlı bir din adamının kitabını okudum. Stephen Hawking okudum, Medeniyetler ve İnsanlık tarihi ile ilgili kitaplar okudum, Sapiens okudum. Tüm bunlardan sonra kafamda bir soru işareti kalmamıştı. Neyin ne olduğunu anlamıştım artık. Bundan sonra sırf merakımdan mezheplerin ayrışması ile ilgili Lesley Hazleton'un "After the Prophet" kitabını okudum. Diyanet yayınlarındandı sanırım, 4 halife dönemini okudum. Halen daha merakım olduğu için evrim ile ilgili, tarih ve medeniyet ile ilgili ve dinle ilgili kitaplar okumaya devam ediyorum.

Nigtcall (28):

Kur'an'ı ve hadisleri okumak.

İslam eleştirisi bağlamında özellikle Kur'an'ın Türkçe mealini okuduktan sonra Kur'an'da gördükleri çelişkileri dile getiren bazı katılımcılar, daha önce inandıkları dini daha iyi öğrenebilmek adına bu okuma ve araştırmaları yaptıklarını açıklamaktadırlar:

Davut K. (40):

Kur'an'ı okumam diyebilirim. Kur'an'ı okudukça bana tutarsız gelen yerleri fark ettim ve bu sorularımı bazı kimselere de sordum ama hiçbir zaman beni tatmin eden cevaplar alamadım. Genelde de "Yorma kendini bu kadar, bazı şeyleri öyle kabul etmen gerek." şeklinde yanıtlar aldım. Sonra tabii böyle olunca arayışa girdim. İşte ateizm, agnostizm derken deizmi buldum. Benim hissettiklerimi ve mantığıma en uyan buydu. İnsanlar dine inanmıyorum deyince "Ama Allah'a inanıyorsun değil mi?" diye sorduklarında "Evet ama sizin inandığınız gibi bir Allah değil." dediğimde anlamıyorlar. Çevrem

sanırım biraz kapalı zihni olan insanlar ile çevrili. Aslında çoğu doğma Müslüman. Araştırmamış, okumamış. Ben konuşunca fazla kurcalama diyorlar. Bu arada geçen bir yılda Kur'an'ı bir daha okudum ama fikrim değişmedi.

Safiye N. (47):

Kur'an'ın Türkçe mealini 5 kez okumak ve zaten deist olan oğlumla konuşmalarımız etkili oldu.

Fatma C. (32):

Kur'an, Müslümanlığın kitabı olarak yaşadığımız coğrafya gereği bize aileden gelen veya doğuştan bize dayatılan Alah'ın kitabı, Allah'ın kullarına gönderdiği kitap. Buna göre yaşamalısın, buradaki kurallara göre hayatını sürdürmelisin. Bu senin kitabın, ileride bu kitaba göre sınav olacaksın. Benim bu kitabı okumam lazım yani. Her Müslümanın böyle düşünmesi gerekiyor. Veya bir Hristiyan da İncil'i okumalı. Okudum. Hani abdest al, yok belden yukarı tut yani saygı göstererek okudum. Ama okudukça mantığımıza uymayan ayetlerle karşılaştım. Sonrasında İncil'i zaten üniversitede incelemiştim. Onu da okudum. Dinler tarihini okudum, araştırdım. Bütün dinlerin Ortadoğu'dan çıkması, peygamberlerin hep erkek olması gibi. Veya Kur'an'da ya da başka dini kaynaklarda Dünya'nın oluşumuyla ilgili bilimsel hiçbir şeyin olmaması. Yok, ebabil kuşlarının filleri taşıdığı falan geçiyor ama o geçmiyor. Yani bence, çok gerçeğe aykırı. Kutsal kitaplar peygamberlerin fantezi dünyasını anlatan eserler. Gerçi diğer kitaplar tamamen o peygamberlerin ürünü değil ama Kur'an tamamen Muhammed'in fantezi dünyası. İşine geldiği gibi söylemiş işte. Bir ayet vardı: "Peygamber eşlerinden bir şey istediğinizde perde arkasında isteyin, konuşun." diye. O mesela, işine geldiği gibi üfürüyor. Yani bu okumalardan sonra deistlerin ve ateistlerin argümanlarını da inceledim. Onlar insana daha mantıklı geliyor. Hani artık bunlar da senin şüphelerini destekliyor.

Mehmet D. (39):

İki yıl boyunca beş vakit namaz kıldıktan sonra Kur'an'ın Türkçesini okumaya başladım. Sonrasında diğer dinlerin kitaplarının Türkçesini okudum. Ve bu şekilde deist oldum.

Zerrin Ö. (33):

Kur'an'ın Türkçe mealini okumaya başladığımda sanırım 16-17 yaşlarındaydım. Çok şaşırmıştım. Yani ben, Kur'an'ı Arapça okuyordum hatta okurken çok duygulanıyor, ağlıyordum. Türkçe okuyunca şunu farkettim: Hep günün olayları üzerine karşılık veren, yaşanan olaylar üzerine inmiş ayetler gördüm. Anlam karmaşası çok fazlaydı. “Ben, biz, siz” gibi hitaplar çok iç içe geçmişti. Yani bana göre, bir yaratıcının göndereceği mükemmellikte değildi. Sonra, bir ayette şöyle diyordu: “Yaratanların en hayırlısı”. O zaman şunu demiştim: “Yaratıcı bir tane, Allah bir tane. E, o zaman neden böyle bir anlam kargaşası var, “Yaratanların en hayırlısı” ne demek?” Sorduğum insanlar, “Diğer ayetlerle birlikte oku, bütünsel oku, şöyle oku, böyle oku.” dediler. Evrensel bir kitap, Allah kelamı, herkese hitap ediyor, dinin kaynağı olduğu söyleniyor. Bunu anlamak neden bu kadar zor? Daha anlaşılır olmalıydı. İşte, “Bunun çevirisi yanlış, öbürüne bak!” diyorlardı. Yani herkes baktığında farklı anlamlar çıkartıyor. Bir ayetin mealine bakıyorsunuz, 15-20 kişi çevirmiş, hepsi de farklı çevirmiş. Hepsi değiştirerek çevirmiş. Herkes değiştirip çeviriyorsa demek ki onlar için de direkt çevirmek yeterli gelmiyor. Yani kafam karışmıştı. Dolayısıyla en büyük etkenlerden birisi Kur'an'ı Türkçe mealinden okumaktı.

Ahmet E. (44)'nin deist olma sürecini açıklarken Ahzab-50'yi örnek olarak vermesi oldukça dikkat çekicidir:

Ahzab-50. Bu ayeti okuduktan sonra deist olmaya karar verdim. Benim inandığım Tanrı, bir tek kişinin konforunu düşünerek bir yaşam felsefesi oluşturmak istemez. Benim babam ciddi anlamda irfanı kuvvetli bir hafız. Köyde imamın olmadığı zamanlarda namaz kıldırıp kadrolu din görevlilerinin bile bilmediği engin bilgiye sahiptir. Bir gün Kadir Gecesi'nde beraber hatmederken -ben Rahman suresini çok severim, okurken içim neşe dolardı.- çok tekrara düştüm ve annem dedi ki babama: “Unuttu herhalde tekrar tekrar aynı yere dönüyor.” dedi. Sonra “ Bu surede neden bu kadar

çok tekrar var?” diye düşündüm. Bu arada ben panik atak hastasıyım, sürekli ölümden ve başıma kötü şeyler geleceğinden korkardım. İçimde hep bir korku vardı. Kriz gelince hemen dua etmeye, “Allah’ım sen aklıma mukayet ol, çıldırıyorum galiba ya da aklımı mı yitiriyorum?” diye korkmaya başladım ve soğuk soğuk terlerdim. Kriz geçince içimde ki sıkıntılar devam ederdi. Ben okumayı çok severim. Tefsirleri okurken çelişkilerin ayyuka çıktığını, bazı şeylerin kişiselleştirildiğini farkettim. Sonra kendi hastalığımı araştırırken kriz anında “Aklıma mukayet ol ya Rab!” diye sonsuz kez tekrarladığımı hatırladım. “Rahman suresi de pekala böyle bir anda ortaya çıkmış olabilir.” diye düşündüm. Şu net ki dini ritüelleri hayatımdan çıkarıp haramın ve helalin ahlak çerçevesinde göreceli olduğu yaşadığımız toplumda aşîkar. Sayısal lotonun sponsorluğunda ilahiyat veya islami ilimler fakültesi açılıyor ise bu bir çelişki değil de nedir? “Herşeyin açık açık ifade ediliyor.” denildiği Kur’an, evrensel diye nitelendirilen Kur’an, toplumların fazlalaşacağı, yeni yeni lehçe ve dillerin oluşacağı bilindiği halde neden tek dil dayatması ile karşı karşıya bırakılıyor? Akraba evliliklerinin sonucunda sakat ve engelli oranı yüzde olarak yüksek olduğu bilinirken gusûl abdestine bile önem verilen bir din, bu akraba evliliklerini niçin ayet ile onaylasın ki? Deist olduktan sonra bütün korkularımı yendim, yaşam tarzım çok daha huzur verici oldu ve hiç panik atak krizi geçirmedi. Ben ilk olarak üniversite sınavımda kriz geçirip sınavımı mahvetmişim, oysaki okul birincisiydim. Sonra yine hazırlandım, yine aynı hüsrânı yaşadım. Hiç defter kitap açmadan tam 16 yıl sonra girdiğim üniversite sınavından mekatronik mühendisliği gibi bir başarıyla çıktım. Şunu da çok iyi sentezledim: Kendini dini bütün, dindar diye nitelendiren tüm kişiler, finalde “tövbe” gibi bir duruma şartlanıp her türlü haram kabul edileni yapmakla iştigal. Bugün deistlere baktığımızda yozlaştırılan, tamamen ahlaksızlığa büründürülen İslam’dan kendi ahlak anlayışlarını bağdaştırmamak için hızla kaçıyorlar. Bu ivme gittikçe artıyor. Benim 7 sene çocuğum olmadı, ne hocalara gitti eşim annemle, ne dualar ettik ama olmadı. Deist olduktan sonra gittim bir tüp bebek merkezine 11 ay sonra çocuğumu kucağıma aldım. Bütün bunlarda rol oynayan yaratanın bence bir aracıya ihtiyacı yoktur. Eğer tüm dinlerde bahsedildiği gibi hayat bir sınavsa süresi ve soruları eşit olmalı. Girdiğimiz temel sınavların sonucu nasıl ki bu hayatta bizi gelecek anlamında etkileyip

ve kalan yaşantımızı şekillendiriyorsa hayat denen sınavın sonucu da öbür tarafa bırakılmamalı. Bu tamamen güçlüden yana olma eğilimidir. Günahına girdiği, hakkını yediği kişiler eğer cennetlikse zaten mükafatını almış olacak. Öbür tarafta cezalandırılan kişinin çekeceği çile veya sıkıntı ona birşey kazandırmaz. Ayriyeten cennetlik kişi zaten vicdanlı ve affedici olduğu için o kişinin o kadar kötü duruma düşmesine gönlü razı olmayabilir ve onu affedebilir. Bu da öbür tarafta olacak olan hak alma ya da cezasını çekme kısmını çüretebilir. Velhasılı mantıklı düşünen her bir insan bu tür düşünce yapısıyla dinden uzaklaşıyor. Bir Müslüman'a, "Allah'ın varlığını kanıtla!" dediğiniz zaman ancak soyut, varsayımlı örnekler verebiliyor. Ben deist olarak onun bir varlık değil bir enerji patlaması sonucu ortaya çıktığına inanıyorum. Çünkü bir şeyin yoktan varolması imkansız. Çünkü Güneş'ten bir saniye uzaklaşsak veya yaklaşsak neler olacağı ortadayken, bunu düzenleyenin birkaç din üretip bunu belirli şartlar altında mensubu olabilirliğine karar vermek çok basite indirilmiş bir durum. Böyle bir düzenin içinde "Neden beden olarak yaratıldım ki?" "Zaten ruhumuz ve ahlakımız yargılanmayacak mı günün sonunda, neden sadece saydam bir ruh olarak yaratılmadık da beden olarak yaratıldık?" Çünkü Tanrı, yaratıcılığını kusursuz işlemek istemiş ve insanoğlunu yaratmış. Biz onun eseriyiz. Şimdi kusursuz bir yaratıcı onca genetik denklemin içinden çıkmış iken, sorun çıkacağını bildiği akraba evliliğini neden onaylasın? Bunun mantık ve kusursuzluk döngüsü nerede kaldı şimdi?

Ravza S. (17)'nin başörtüsü nedeniyle deist olma sürecine girdiğini ve halen zorunlu olarak başörtülü bir deist olduğunu dile getirmesi oldukça çarpıcıdır:

Deist olmamı tetikleyen en önemli olay, babamdan başörtüsü konusunda baskı görüyor olmamdır. Allah'ı tanımadan Allah'a ibadet etmeye zorlandığımı söyleyebilirim. Müslüman olduğum zamanlarda bile dinden ne kadar uzaklaştığımı fark ediyordum. Çünkü zorlamalar beni daha çok itti ve tam anlamıyla nefret ettirdi. Daha sonra liseye geçmemle beraber çevrem değişti ve farklı görüşte insanlar tanıdım, babamın şeytan dediği bu insanlarla çok derin dostluklar kurdum. Arkadaşlarımın din hakkındaki şüpheleri kafamı karıştırmaya başlamıştı. Fakat ne kadar çok araştırırsam o kadar fazla soru ile karşı karşıya kaldığımı fark ettim. Böylece Kur'an'ı

okumaya başladım ve Müslümanlığı reddettim. Bu durumdan kimseye bahsetmedim fakat başımı açmak istediğimi söylediğimde tehditlere ve psikolojik şiddete maruz kaldım. Tehditlerin ardı arkası kesilmedi ve içinden çıkamadığım bir hale geldi. Ekonomik özgürlüğümü sağlayamadığım için başörtülü bir deist olarak hayatımı sürdürmekteyim.

Özellikle dini konularda merak ettikleri sorulara karşılık verilen cevapların yetersiz olmasının etkili olduğu da dile getirilen nedenler arasında yer almaktadır²¹:

Ayşe D. (22):

Konya’da büyümüş üç çocuktan ikisi gibi ben de uzun yıllar Kur’an kurslarına, din derslerine, Arapça derslerine katıldım. Kur’an’ı baştan sona okudum, Türkçe mealini okudum. Aklıma takılan soruları aileme, camii hocalarına, kurslardaki hocalarıma soruyordum ve hiçbirisi tam anlamıyla mantıklı, beni tatmin eden cevaplar veremiyordu. Bazı noktalarda da “Bazı şeylerde sadece inanmalısın, cevabını aramamalısın.” tarzı cevaplar alıyordum. Bunlar etkiledi.

Turan Üçok (36) :

2005-2006 yıllarında Üniversitede Karl Marx okumaya başladığımızda “din afyondur.” sözünün kafamda ilk soru işaretlerinin oluşmasına vesile olduğunu hatırlıyorum. Sonrasında ev arkadaşlarımla siyasi bir konuda - konuyu net hatırlamıyorum.- konuşurken, İslami referanslarla konuyu açıklamaya çalışıyordum. Ortamda birisi peygamber Muhammed’i kastederek “Hasta birisinin lafları” şeklinde bir söz etti. O anda beynimden vurulmuşa döndüm. Bu kadar rahat bir şekilde bunu söylemesi beni etkilemişti ve bunun üzerinde düşünmeye sevk etti. Son olarak da yine bir sohbet agnostik bir arkadaşım ile tartıştığımızı ve onun önermelerini dini argümanlarla bir türlü çürütemediğimi ve sorulara karşılık herhangi bir

²¹ Özellikle itikadi konularda merak edilen sorulara cevap verme amacıyla hazırlanan kitap çalışmasında, “deizm” iddialarına da cevap verilmeye çalışılmaktadır. Bk. Altıntaş, 2020: 150-161.

cevaba ulaşamadığımı hatırlıyorum. Herhalde bu son olay bende deist düşüncenin iyice yerleştiği zamandır.

“Deist olmanıza neden olan önemli olay/olaylar ya da etkenler nedir/nelerdir?” sorusuna mevcut siyasi politika ve uygulamaların neden olduğunu dile getiren katılımcılar da olmuştur. Bazı katılımcılar bunlara ek olarak dindar kimliğe sahip insanların davranış ve tutumlarının da kendilerini deizme yöneltten hususlar olduğunu aktarmışlardır²²:

Feride A. (47):

Türkiye’nin siyasi politikaları, tarikat ve cemaatlerin pislikleri. Kur’an’ı dilinden düşürmeyenlerin yalanları.

Burak T. (33):

Çevremdeki dindar insanların adalet anlayışı diyebilirim. Ben eskiden Ramazan aylarında oruç tutup namaz kılardım. Teravih namazlarına da giderdim. İmamdan vaaz dinlemeyi de severdim. Büyüdükçe azaldı bu ibadetlerim. Zamanla liberal düşünceleri, normları benimsedim. İslam hakkında aklıma gelen çelişkiler için de hep “Vardır bir hikmeti ben anlamıyorumdur.” diyerek üstünü örttüm. Siyaset konuşmak adetim değildir. Ama konumuz sağlıklı yürüsün diye dürüst olmak açısından değinmek zorundayım. Ben bugüne kadar en çok Ak Parti’ye oy verdim. Fakat olağanüstü hal geldiğinde, 2016’dan sonra hukuk rafa kalktı. Liberal olduğumdan dolayı hukukun üstünlüğü ve adalet benim için kutsal değerlerdir. Çevremdeki Müslümanların tepkisi çok tiksindirici geldi. Sonra aklıma diğer Müslüman ülkeler geldi. Müslümanların çoğunun böyle

²² Katılımcıların, deist olma süreçlerine yansıyan, temelde İslam dini eleştirisi bağlamında Müslümanların din anlayışlarına getirilen çeşitli eleştiriler, Türkiye’deki ilahiyat çevrelerince de dikkat çekilmekte olan hususlarla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda, 16. Diyanet İşleri Başkanı olan Prof. Dr. Ali Bardakoğlu’nun modern dönem Müslümanlığı açısından kırılma noktalarını değerlendirdiği kitap çalışmasına ayrıca bakılabilir. Bk. Bardakoğlu, 2020: 1-415.

olduğunu gördüm. İslam mükemmel olsaydı ona tabi olan insanların çoğu böyle bozuk olmazdı diye düşündüm. Bunu dedikten sonra “Yanılıyor olabilirim din konusunda.” dedim kendime. Korkmadan sorgulamaya başladım. Cariyelik konusunda, kadın-erkek eşitliği konusunda, miras konusunda “Başlarım böyle hikmete” deyip dinden çıktım. Keşke daha önce çıksaydım diyorum kendime sadece. Deist olma hikayem bu. Ayrıca şunu da eklemem lazım: Erdoğan da dindar Fetö de. Bu gibi nedenler korkmadan sorgulamama neden oldu. Mesela, solcular işten atılmıştı. İş yerindeki dindar arkadaşlar “Oh!” çekmişti. İşten atılanlar öğretmendi ve çocuklara kötü örnek oluyormuş. Velhasıl kalam, bunları göre göre doğru yolu buldum.

Ayten Ç. (56):

Kesinlikle AKP. Ailem dini konularda baskıcı değildi. Annem, Allah inancı olan biridir. AKP ile dinden soğuduğu kesin. Yine Allah’a inanmaya devam eden, dua eden, şükreden biridir. Annem hakkaniyetli biridir. Partizan olmamakla birlikte Chp seçmenidir. Arada Shp, Genç Parti gibi partilere de oy vermiştir. Alevi diye bir şey olduğunu Madımak Katliamı’nın televizyondan verildiği gün öğrendim. Korktum, “Alevilik nedir?” diye araştırdım. Yaşım küçüktü . Daha sonra Kur'an okudum, ortaokulda din öğretmenlerimin baskılarından rahatsız oldum. O sırada feminizm ve Duygu Asena ilgimi çekti. Sola daha da meylettim. Elbette Allah inancım ve Kur'an'a inanmayı seçmek için kendimi çok zorladım. Namaz kılma konusunda dikkat ediyordum hatta Yasin ne varsa okudum. Baktım Kur'an ile olmuyor, Alevi olarak asimile oldum. Dedim ki, “İncil okuyayım.” Kur'an varken, İncil hiç sarmadı. İnanın, Müslüman kalmak için çok çabaladım. Türban eğitim hayatına girsin, kadınlar okusun, dışlanmasın diye mücadele ettim. AKP ile birlikte dinden uzaklaştım. Tabiki okudum, araştırdım. Bilim, felsefe vs. okumalarım oldu. Geçmişten bugüne gelen dini inanç, ritüellere saygı duyuyorum ama özellikle kadın hakları konusunda İslam’dan ayrıldım. Kutsal kitapların tamamını okudum, Kur'an'ı defalarca okudum. Zaman zaman ateizme kayıyorum sonra diyorum ki “Hayır, içindeki inancı kaybetme!” Ateist olmamalıyım, çevremde çoğu insan AKP'den sonra ateizme kaymaya başladı, ben deist kalmak için mücadele ediyorum.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

En somut ve özet haliyle söylenecek olursa, politikalarını dini referanslarla öne çıkardığı için doğrudan İslamcı siyasi parti demekle mahzur görülemeyecek olan AKP'nin iktidara gelişiyle birlikte gerek bu siyasi partinin icraatları, gerekse kendini mütedeyyin addeden insanların bu siyasi parti etrafında konuşlanarak elde ettikleri gücün gayri ahlaki boyutu din ve dindarlık kavramlarını sorgulamama neden olduğunu söyleyebilirim. Bu siyasi parti iktidara gelmeden önce de din ve dindarlık vardı. Mütedeyyin insanların iktidar gücüyle sınıdıkları dönem, benim de dini sorgulama dönemim oldu. Elbette okuduğum kitapların, sosyolojik gözlemlerimin, yurt içi ve yurt dışına yaptığım gezilerin, mesleğimin, yaşam deneyimlerimin de din sorgulaması sırasında bana katkıları oldu. Kırılma noktalarına gelirsek; başımdan geçen bir olay, 1998 yılının Mayıs veya Haziran aylarından biriydi. Şahin marka arabamı araba pazarında sattım. Cüz'i bir kaparo alıp alıcıya arabayı ve anahtarını verdim ve ertesi gün saat 10.00'da bilinen bir çay ocağında buluşarak satış işlemleri ve paranın verilmesi konusunda anlaştık ve ayrıldık. Ertesi gün anlaştığımız saatten önce varıp beklemeye başladım. Üzerinden iki saatten fazla geçmesine rağmen gelen yoktu. Dolandırıldığım konusunda endişelenmeye başladığım saatlerde oturduğum çay ocağının karşısında ve görüş alanında bulunan ve bizzat tanıdığım bir emlakçı yanımdan geçerken "Hadi, öğle namazına gidiyoruz." dedi. Birini beklediğimi ve gelemeyeceğimi söyledim. "İmam hatipte boşuna okumuşsun, namazdan daha önemli hiçbir şey yoktur." deyip yürüdü. Yaşı benden oldukça fazla olduğu için saygımdan cevap vermedim. Namazdan yanında benim bir akrabamla döndü ve bana da dükkana gelmemi söylediler. Kendi durumumdan ve endişemden söz etmedim onlara. Bu arada dükkandan çay ocağını da gözlemeye devam ediyorum tabi. Aralarında geçen konuşma:

Akraba: Dün getirdiğim aileyle işi bağladınız mı?

Emlakçı: Ben yoktum, Hasan (temsili ad) götürmüş daireye. Beğenmişler, daha doğrusu kadın beğenmiş. Bizim salak (Hasan) 60'a vermiş.

Hasan: Abi daire bize geçen hafta 47'ye geldi. Adam, "47'nin üstü sizin olsun." dedi. Sende söylemiştin, "65 yazalım." diye. Ben de "65" dedim, aile 60 teklif edince verdim abi.

Emlakçı: Oğlum 2 senedir buradasın hala işin püf noktalarını öğrenemedin. Kadın beğendiyse, "80" diyeceksin. Çünkü kadın beğenince o daire istediğin fiyata satılır. Nereden baksan 15 bini daha vardı o dairenin.

Karşımdaki emlakçı, birkaç dini derneğin başkanı ya da yönetim kurulunda bulunan, hemen her yıl Hacc'a veya umreye giden ve dini sembolleri sonuna kadar kullanan kişi. Konuştukları satış işlemindeki ahlaksız tutumu bende kişiye karşı nefrete neden oldu. Neyse ki benim araba alıcılarım geldi ve oradan ayrıldım. Anlattığım olayı ahlakla din arasındaki bağı sorgulamaya başlamamın ilki olarak hatırlıyorum. Emlakçının gayri ahlaki bakış açısını "münferit olay" olarak geçiştirmenin mümkün olmadığını, İslam dünyasının tam da emlakçı gibi düşünüp davrandığını fark ettiğim zamanlardı. Çünkü İslam, ticareti teşvik eden ve bununla ilgili sınırları olmayan bir dindi. Evrensel ahlaka göre emlakçının düşünce ve davranışı olumlanmazken, İslam'a ve Müslümanlara göre gayet normal bir kazanç olarak görüldüğü aşıkardı. Ticaretten kazandıklarının bir kısmını dini hayır kurumlarına verirken kazanılan yöntemin sorgulanmaması dindar kesimde yaygın bir davranıştır. Diğer bir kırılma noktası: 2008 yılıydı, yanlış hatırlamıyorsam. Ergenekon baskınları ve tutuklamalarının olduğu yıl. İktidar, var gücüyle ülkede solcu, sosyal demokrat, Türkçü avına çıkmış, tüm medya araçlarıyla kendilerine oy vermeyen bu kitleye saydırıyor ve inandırıcı bulmadığım suçlamalarla sabah saatlerinde evlerine baskınlar yapıyordu. Tüm bunları, 28 şubat 1997'yi referans göstererek "dindarların intikamı" olarak pazarlıyordu. İktidara gelirken ve ilk yıllarda kullandıkları demokrasi, özgürlük, bir arada yaşama gibi sloganlarını unutmuşlar, kendilerinden olmayanları kurban ediyorlardı. İşte o yıl anladım. Dindarların demokrasiden anladığının kendi varlığı olduğunu. Demokrasi sadece kendileri için gerekiyormuş. Bunu da zaten iktidar gücüyle açıktan söylemeye de başlamışlardı. Sonuç olarak din ile ahlak, dürüstlük, iyilik gibi kavramların birarada bulunmadığını kesinleştirdiğim yıl oldu, 2008. Bir diğer kırılma noktası ise tabiki okuduğum kitaplar. Aynı dönemde Ortadoğu ve İslamiyetle ilgili çok sayıda kitap bitirdim. İslam dünyasının despotik yönetimleri, kişi hak ve

özgürlüklerine bakışı, Ortadoğu'dan göç adı altında kaçışlar konusuna kafa yordum. Aynı biçimde Türkiye ve taşrası ve onun davranışları üzerinde etkili olan kültür genlerine baktım. Olumsuzlukların içinde hep din öne çıkıyordu. Örneğin, bir taşra ilinde tecavüz edilip öldürülmüş halde bulunan kız çocuğunun katili dindar bir akraba çıkıyordu.

İslam'a yöneltilen eleştirilerin başlıca nedenleri arasında mensubu olan Müslüman ve dindar insanların eylem ve söylemlerinin deizme giden süreçte oldukça etkili olduğu öne çıkan bir diğer husustur:

Ebru Y. (39):

Etrafta herkesin dini bütün gibi davranması ancak arka planda türlü türlü işler çevirmesi ve bu işleri çevirenlerin beni dinsiz olarak yargılamaları, sorguladığım için asimile etmeleri, psikolojik baskılar gibi nedenleri söyleyebilirim.

Musa C. (32):

İnsanların “Allah var.” deyip yokmuş gibi sergiledikleri iki yüzlü davranışları. İslam'ın ve Müslümanların adalet sistemi ve gündemdeki olaylar.

Zerrin Ö. (33):

Çevremde kendisini dindar olarak tanımlayan insanlar diyebilirim. Ben, hep meraklı bir çocuktum. Sorgulamayı, gözlemlemeyi çok severdim. Ben zaten insanları gözlemliyordum. Dindar insanlar, sürekli kendilerinin dindar olduklarını söylüyorlar, herkese akıl veriyorlardı. Ama kendilerine bakıyordum, “Dindarız, inançlıyız.” demelerine rağmen kalp kırmaktan, kötülük yapmaktan, kul hakkına girmekten yani yasak ve günah kılınan şeyleri yapmaktan hiç geri durmuyorlardı. Mesela, babam dindar, aşırı sağ görüşlü bir insandı. Sokağa çıkmamıza izin vermezdi, o derdi, bu derdi, günah derdi ama bizi kısıtlarken kendisi günah işlemekten geri durmazdı. Annem de aynıydı. Çevreme bakıyordum, “Sadece bizimkiler mi böyle?” diye. Çoğu insan da hep aynı şeyleri gözlemliyordum. Ben o zamanlar şunu düşünüyordum: “Bu insanlar, ‘İnanıyoruz.’ diyorlar ama inandıklarının

gereğini yapmıyorlar. O zaman bu insanlar da samimi olarak inanmıyorlar, inanamıyorlar.” Sorgulamam böyle başlamıştı.

Deist düşüncelerinin özellikle bir olay/olaylar veya neden/nedenlerden ziyade okuma ve araştırma süreçleri sonucunda doğal bir sonuç olarak zihin dünyalarına yerleşmeye başladığını dile getiren katılımcılar da olmuştur:

Ümit H. (45):

Dünyada savaşların, açlığın, sefaletin, zorbalığın hiç bitmemesi, din adını kullanarak insanların birbirine kötülük yapması, dindar kişilerin çok rahat bir şekilde ahlak dışı davranışlarda bulunabiliyor olması, dinlerin insanlığı huzura değil huzursuzluğa sevk etmesi, dindar olduğum dönemlerde yaşadıklarım, evrim gerçeğinin giderek kabul görmesi, dünyanın ve evrenin oluşum süreci, bilimsel gelişmeler. Bunların hepsi bir araya geldiğinde sorgulama başladı.

Kemal T. (36):

Tarih ve arkeoloji merakım, felsefeye olan ilgim ve kutsal kitapları okumam. Neticede insan mantığına aykırı Tanrı sözleri, dönem arkeolojisi ile uyuşmayan anlatımlar, rüyalar, hezeyanlar, erotik düşler vs. gibi durumlarla karşılaşmam etkili oldu.

Meryem B. (25):

Allah/Tanrı kavramına olan bakış açımın değişmesi, onun bir yaratıcı olmak zorunda olması gerekmediği ve “Bir” kavramı üzerine düşünmem.

Vedat E. (41):

Aldığım arkeoloji eğitimi çok etkili oldu. Özellikle söyleyebileceğim örnek olay yok.

Bengü G. (29):

Her dinden birçok insanla tanıştım, çok fazla dini eğitim aldım. Gördüm ki aşırı bir şekilde bir ideolojiye sahip insanlar çok kibirli ve kötü olabiliyor.

Doğrudan iyi bir güce veya Tanrı'ya ya da iyiliğin kendisine inananlarda böyle bir durum yok. Ama asıl etkileyen okumam, araştırmam ve böyle şeylerin gerçek dışı olduğunu kavramamdır.

Elvin K. (16):

Araştırmaya başladığım zaman bu inanış biçiminin bana daha yakın olduğunu hissettim ve böyle başladı

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22) :

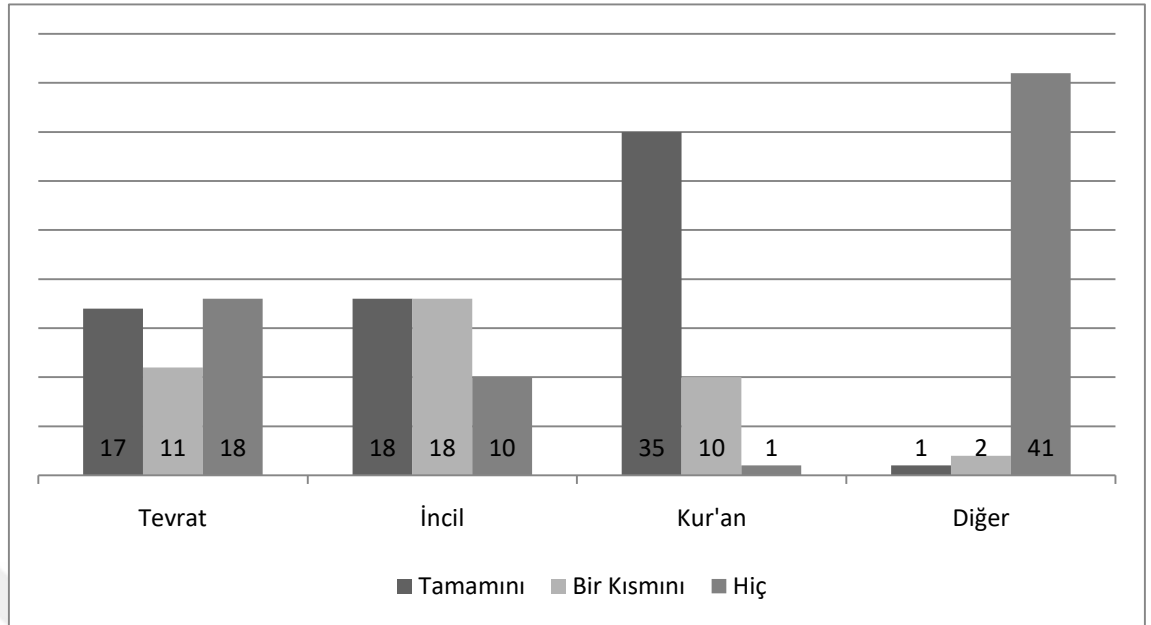
Sorgulamak ve araştırmak.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Yaşadığım hayatı ve kendini sorgulamak. Ben de biraz panteist bir anlayışa yakın olduğumu söyleyebilirim. Tanrı anlayışım net değil. Evrime de inanıyorum ben. Yani ilkelikten gelişmişliğe doğru gidiyoruz. Ruhumuzda evriliyor biraz daha sipsiritüel oluyoruz. Öte yandan, peygamber kavramını yanlış buluyorum. Çünkü herkeste o kabiliyet var. “Neden Tanrı, bir peygamber seçsin?” Zaten peygamber olduğunu iddia eden kişiler yani belli bir bilince ulaşmış kişiler de iç seslerine muhatap oluyorlar ve bir takım ruhsal deneyimler yaşıyor. Filozoflar da bunu yaşıyor. Yani Eski Yunan’da buna filozof denilmiş, Ortadoğu’da peygamber denilmiş. Ki herkes ilahi bir güçten mesaj alabilir. İster rüya olsun ister fiziksel alemde olsun. Doğadan gelir, iç sesinden gelir. Ressamlar, müzisyenler de ilhamlarından beslenerek sanatlarını ortaya koyuyorlar. Onlar da kolektif bilinçle iletişim halindeler. “Akaşa” da deniliyor buna. Bize bir takım ilhamların geldiği kolektif bir kanal. Bence deizm, dinlerin insanların hayatlarını yalnızca ahirete indirgemesine karşı çıkıyor. Dünya’yı cennet yapabilme çabası deizmin temel işlevlerinden birisi.

“Deist olmanıza neden olan önemli olay/olaylar ya da etkenler nedir/nelerdir? Deist olma sürecinden bahseder misiniz?” sorusuna verilen cevaplarda öne çıkan bazı hususlar şu şekilde özetlenebilir: (1) Katılımcıların birçoğu deist olma süreçlerine etki eden başlıca nedenler arasında dindar/muhafazakar kimselerin

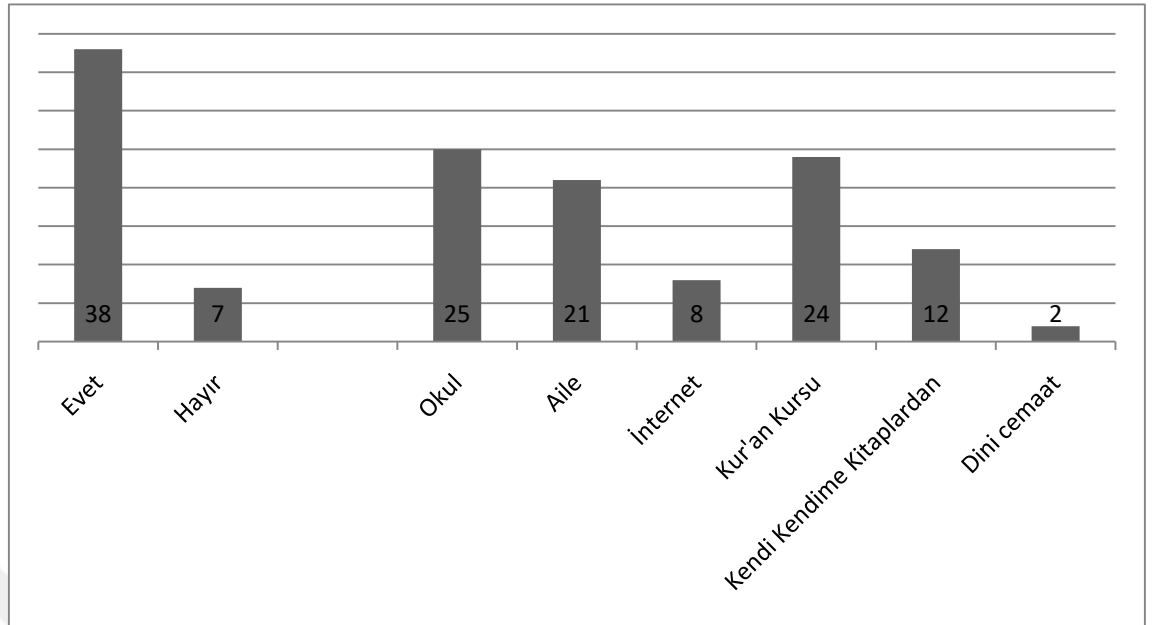
söylem ve davranışlarını ve ayrıca dindar/muhafazakar siyasi söylem ve uygulama pratiğini dile getirmişlerdir. (2) Yine katılımcıların önemli bir kısmı özellikle İslam dini ve öğretileri bakımından bir sorgulama süreci içerisine girdiklerini ve deist olma nedenlerinin de İslam'a yönelttikleri eleştirilerle gerçekleştiğini belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir. Ayrıca, İslam dinine yönelik yapılan eleştirilerin sadece dini akide ve ibadetler noktasıyla sınırlı olmaması bakımından analiz edilen bu iki sonucun birbirinden bağımsız veriler olmadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim, katılımcıların İslam dini özelindeki eleştirilerinin ortak noktalarından birisinin de mensubu olan Müslüman/dindar insanların dini anlama ve yaşama biçimleri olduğu görülmektedir. (3) Katılımcıların bir kısmı ise deist olma süreçlerine dair münferit olay ya da nedenlerden bağımsız olarak okuma, araştırma, anlama ve anlamlandırma serüvenlerinin etkili olduğunu vurgulamışlardır. (4) Katılımcıların belirttikleri hususlarla birlikte özelde İslam dini başta olmak üzere özellikle semavi dinlere ve dinlerin öğretilerine yönelik getirdikleri tepkilerin varlığı önemli bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcılara daha önce yöneltilen "Deizmi nasıl tanımlarsınız?" sorusuna verilen cevaplarda da görüleceği üzere deizm kavramı, temelde dinlerin tamamının varlığını ve kutsallığını reddetmek üzere tanımlanmaktadır (bk. s. 92). Bu açıdan, özellikle tepki gösterilen ve eleştirilen dinlerin kutsal kitapları hakkındaki bilgi düzeyini anlayabilme adına katılımcılara yöneltilen bir diğer soru da kutsal kitapları okuma durumları üzerinedir:

Grafik 15: Hangi Kutsal Kitapları Okudunuz? (n)

Katılımcıların 3'te 2'sinden fazlası Tevrat ve İncil'in tamamını veya bir kısmını okuduğunu belirtmiştir. Görüşme yapılan katılımcıların neredeyse tamamı Kur'an'ın tamamını veya bir kısmını okuduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların tamamına yakınının Kur'an hakkındaki okuma ve bilgi düzeylerinin yüksek olması ile deist olmadan önceki dini inanç durumları bakımından yine katılımcıların tamamına yakınının Müslüman olmaları arasında bir ilişki olabileceği düşünülmektedir. Grafik 15'te görüleceği üzere katılımcıların kutsal kitaplar hakkındaki bilgi düzeylerinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Deizmin Psiko-Sosyolojisi araştırması, Türkiye'de yaşayan deistlerin dini eğitim alıp almadıklarını ve eğer alındıysa alınan din eğitimi kaynaklarını da ortaya koymayı amaçlamaktadır:

Grafik 16: "Din Eğitimi Aldınız mı?" Sorusuna Verilen Cevaplar ve Alınan Din Eğitiminin Kaynakları (n)

Katılımcıların % 85'i din eğitimi aldığını belirtmektedir. En önemli din eğitimi kaynakları Okul (25), Kur'an Kursu (24) ve Aile (21) şeklinde sıralanmaktadır. Öte yandan din eğitimi kaynakları bakımından deist katılımcıların almış oldukları din eğitiminin okullarda verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an Kursu ve camii yaz Kur'an kursları aracılığıyla gerçekleşmiş olması da dikkat çeken bir diğer sonuç olarak değerlendirilmektedir. Elde edilen verilere ek olarak katılımcılar arasında bulunan imam hatip lisesi mezunu ve ilahiyatçıların yüksek dini eğitime sahip oldukları da bilinmektedir.

Aylin M. (51):

8 yaşından 11 yaşına kadar her yaz mahallemizdeki hocadan Kur'an dersi aldım. Namaz surelerini, namaz kılmayı evde teyzemden öğrendim. Ortaokulda ve lisede haftada 1 saat din dersi gördüm.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Aldığım eğitimin yanı sıra bir süre tarikatta da kaldım ve ciddi bir din eğitimi aldım.

Bengü G. (29):

Yurtiçi ve yurtdışında ilahiyat fakültesi dersleri aldım. Teoloji üzerine de çok incelemem oldu.

Zerrin Ö. (33) :

Kur'an okumayı komşumuzdan öğrendim.

Ayrıca deist olma süreçlerini anlayabilmek ve varsa deizmin kaynaklarını tanıyabilmek adına katılımcılara “Deist olmanızda etkili olan kişiler, yazarlar, deistler... kimlerdir?” ve “Sizi deizm konusunda en çok etkileyen kitaplar/eserler hangileridir? Hangilerini tavsiye edersiniz?” soruları yöneltilmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar şunlardır:

Ahmet E. (44):

Bir deistin yazdığı kitabı ki bilmiyorum var mı? Okuyarak etkilenmedim, bilakis İslam üzerine yazılanları okuyup gördükten sonra daha çok etkilendim. Kur'anı-Kerim ve hadisleri buraya ilave edebiliriz.

Aslı Y. (29):

Din kitapları, Türkçe kaynak bulabildiğim hadisçi ve fıkıhçılar, felsefeciler özellikle Jung, Kant, Freud, Schopenhauer. Deizm konusunda pek kaynak yok. Deizmin tanımından fazlasına ihtiyaç da yok. O nedenle bir tavsiye veremem.

Ayşe D. (22):

Ben deizmi, İslam'dan uzaklaşırken buldum. İslam'da bulduğum açıklar ve bir şeye inanmak istediğim için, Tanrı'nın tamamen yok olduğunu düşünemediğim için inanmayı tercih ettim. Zaten gerçekten küçük bir yaşta başladı bu düşüncelerim, o yüzden bir kişi etkili olmadı. Sadece ben. Tavsiye edebileceğim bir kitap yok. Deizm ile ilgili kitap okumadım,

internetten araştırdığım ve okuduğum makaleler, izlediğim videolar var sadece.

Ayten Ç. (56):

Benim deist olmamı sağlayan AKP, size dürüst cevap veriyorum ki Aziz Nesin evet, severim o bile değil. Ya da komünist kitaplar bile değil. AKP. Kitap olarak da Kur'an. Çünkü kadın haklarının daha fazla olması gerektiğini düşünüyorum. Cahiliye döneminden çıkmış bir kabilede yaşamıyorum. 21.yy'da kadınların anayasa ile eşitlendiği, tek eşli hatta eşsiz, üremek zorunda olmadığı vs. bir düzen... Uzun hikaye aslında ama kadını ve özgür olmak istiyorum, bedenimi ve ruhumu bir erkeğin iradesine bağlayamam.

Bengü G. (29):

Birileri deist diye deist olmadım. Din kitaplarındaki eksiklikler, anlam bozuklukları kadar etkili bir şey olmadı bu seçimimde. Bu bir seçim de olmadı. Farkındalık ve bilginin gücü diyebilirim. Kimseye bir şey ispatlama çabasına girmedim. Bu konuda herhangi bir çadır altında toplanan insanlardan biri gibi de hissetmiyorum. O yüzden bana göre en güzel kitap evrendir. Göz bebeğimizden yıldızlara kadar her şey öyle güzel ki ben, bu korkunç insan türünün tırnağına ne sürüp bıyığını nasıl kestiğiyle değil de kalbiyle ve yaptıkları hayırlı işlerle ilgilenen bir Rab olduğuna inanıyorum. Dini kitaplardaki çoğu kural ve yasağı safsata buluyorum.

Berfin H. (20):

Bir kitap söyleyemem ancak konudan bağımsız olarak gazeteci Ahmet Altan'ın düşüncelerim ve sorgulamalarım üzerinde oldukça etkili olduğunu söyleyebilirim.

Caner A. (49):

Tüm Diyanet İşleri Başkanları, tarikatlar ve bunların beyanları hatta Papa dahil ruhban sınıfı sayesinde dinden ışık hızıyla uzaklaşmak mümkündür. Emine Şenlikoğlu kitaplarını tavsiye ederim.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Yani tabii birçok eser sayılabilir ancak kesinlikle söylemem gereken Thomas Paine'nin Akıl Çağı kitabıdır. Muhteşem bir eser ve beni çok etkilemişti.

Ebru Y. (39):

Kitap değil de belgeseller beni etkiledi, uzay-zaman, kuantum veya evrenin sonsuz genişliği onca boşluk içinde farklı yaşam formları olasılığı bunlarla ilk sorgulamam başladı.

Eda Ş. (18):

Yazar olarak önerebileceğim kişi Cazim Gürbüz'dür. Onun kitabı olan İslam'dan Deizme kitabını şiddetle tavsiye ediyorum.

Elvin K. (16):

Annem, arkadaşlarım etkili oldular diyebilirim. Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç: Deizm kitabı.

Fatma C. (32):

İşte, Muhammed. Eseri Kur'an. Bu yeterli oluyor. Yani şunu söyleyebilirim: Benim deist olmama etki eden en büyük yazar Muhammed ve kitabı Kur'an. Ayrıca, Turan Dursun'un kitaplarını, yorumlarını, ortaya koyduğu bakış açısını incelemenin faydalı olabileceğini düşünüyorum.

Feride A. (47):

Allah ile arama hiçbir şeyi koymamaya karar verince deist olmuş oldum. Dindar görünen "Allahsız dinciler" ve yaptıkları beni etkiledi. Bir yazar söyleyemem.

Hüseyin D. (35):

Tarihi gerçekler. Her inancın nasıl evrilip farklı bir duruma geldiğini görebiliyoruz. Sadece tarihi tavsiye edebilirim. Eski çağ dillerini ve tabletleri okumalarını tavsiye ederim. Tabi çevirilerini.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Amin Maalouf, Charles Darwin, Ali Şeriatî, Richard Dawkins, İlhan Arsel, Turan Dursun, Said-i Nursî, Hüsnü Mahallî, Erdoğan Aydın. Eser anlamında Buhârî ve Müslim Hadis kitapları, İslâm Tarihi Ansiklopedisi ve Kur'an Meâlî. Kör Saatçi, Türlerin Kökeni, Din Bu, Şeriatîtan Kıssalar, Ortadoğu'da Diktatörler, Uygarlıkların Batışı, Dine Karşı Din, Risale-i Nur; Sözler ve Lem'alar, Nasıl Müslüman Olduk. Hepsini tavsiye ederim.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Olumsuzluk bakımından etki yaratan kişi, deist olduğum dönemlerde Şeyh Zekî adında katı ve baskıcı bir din adamı. Olumlu olarak ise Thomas Paine. Birçok kitap olmakla beraber tavsiye edeceğim bir şaheser; Akıl Çağı.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Caner Taslaman, Ebubekir Sifil, Ebu Hanzala, Mustafa İslamoğlu, Mehmet Okuyan, Nihat Hatipoğlu. Kur'an, Hanefî fıkıh kitabı, Buhârî ve Müslim'in sahih hadis kitapları, Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer kökeni.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Richard Dawkins'in Tanrı Yanılgısı kitabı ve bir çok kitap beni etkiledi. Ayrıca The Man from Earth (dünyalı) filmi. İlhan Arsel'in Kuran Eleştirisi, Turan Dursun'un Din Bu serisi, Muazzez İlmiye Çığ kitapları, Richard Dawkins kitapları.

İzzet Y. (46):

Carl Sagan, İlhan Arsel, Richard Dawkins. Ve tabiki Kur'an'ı okusunlar, insan kurgusu olduğunu anlarlar.

Kemal T. (36):

Bir yazara ya da şahsa gerek yok. Bir yazar ve kitaptan etkilenme savı bence çok yetersiz. Tüm insanlık tarihini incelemek gerekir. Dinlerin ortaya çıktığı söylenen dönemlere ait arkeolojik araştırmalar yeterli. Örneğin,

Yahudiliğin doğuşu ile Mısır, Hitit, Babil, Sümer tarihi paraleldir. Bu uygarlıkların yazılı tarihini derinlemesine okuduğunuzda ve Tevrat'la karşılaştırma yaptırdığınızda Tevrat'ın bir Tanrı tarafından değil insan birikimi ile yazıldığını görürsünüz.

Mahmut E. (53):

Turan Dursun, Yakup Deniz, İbrahim Atabey. Kitap olarak da Turan Dursun, Arif Tekin'in tüm kitapları.

Mehmet D. (39):

Aslında Kur'an'ı Türkçe okumam etkili oldu. Emin olun deizm ile ilgili hiçbir kitap okumadım.

Mert K. (38):

Sümer tabletleri, Muazzez İlmiye Çığ.

Musa C. (32):

İlkokul arkadaşım. Turan Dursun ve çevremdeki Müslümanlar. Turan Dursun'un Din Bu serisi, İlhan Arsel Kur'an Eleştirisi, Muazzez İlmiye Çığ'ı da unutmamak gerek. Bu ateist isimler, sorgulamamı ateşlediler.

Naci G. (39):

Deizmi anlatan bir kitap zaten yok. Ama eski Türk dini ve kültürel özellikleri ile ilgili yaptığım okumalar etkili oldu. Arif Tekin kitapları ve Turan Dursun kitapları okunabilir.

Ravza S. (17):

Deist olmamda etkili olan kişiler babam ve arkadaşlarımdır. Cazim Gürbüz'ün İslam'dan Deizme adlı kitabı. Benim bu süreci daha kolay atlatmamı sağlayan kitaptır.

Selma H. (24):

Sıralayacak olursak öncelikle Edip Yüksel. Hadisleri reddetmemde çok büyük rolü var. Belki de deist olma yolumda önemli bir adımdı benim için. 19 sistemi diye anlattığı şeyi hiçbir zaman benimsemedim ve saçma buldum her zaman, bunu da belirtmek isterim. Öte yandan Abbas Abdul Noor var, eseri *My ordeal with the Quran and God in the Quran*. Gerçek ismi bu mu, emin değilim. Kitabında böyle bir şeyden bahsediyordu yanlış hatırlamıyorsam. Kimliğinin bilinmesini istemiyordu galiba. Kendisi Mısır'da din alanında önemli bir yere sahip biri iken dinden çıkıyor. Şeyh gibi bir şey sanırım. Sonrasında tabii ki Turan Dursun. Aslında Turan Dursun kitaplarını artık dinden baya baya uzaklaşmış olduğum bir dönemde okudum ama yine de etkisi oldu diye düşünüyorum. İlhan Arsel, Arif Tekin, Richard Dawkins ve Stephen Hawking. Kendisinin “Büyük Tasarım” kitabı ateist değil de deist olmamda oldukça etkilidir. Kitabın aslında böyle bir amacı yok, bu sadece benim çıkarımım. Dinden uzaklaşıp artık gerçek sorulara gerçek cevaplar aradığım sırada okuduğum kitabında, tüm evrenin nasıl var olmuş olabileceği ile ilgili kitabın bir bölümünde okuduğum bir şey beni etkilemişti. Yoktan bir şeylerin olabilmesi için olağan dışı bir olay olması gerektiğinden bahsediyordu. Orada bahsedilen fizik kanunlarındaki anlık bir olağan dışılıktı ama ben, o zaman bu olağan dışılık neden bütün evrenin yaratıcısı olmasın diye düşünmüştüm. Yani deist olarak klasik bir Tanrı inancım yok. Tanrı'nın ne olduğunu bilmiyorum. Fakat evrenin var olmasına neden olan o olağan dışılık her ne ise Tanrı diye betimlediğim şey o aslında. Aslında deizm özelinde bir eser, kitap okuduğumu hatırlamıyorum. Yukarıda bahsettiğim gibi ateist değil de deist olmamın çok içsel ve basit bir nedeni var. Bu konularda okuduğum çoğu kitap, ve takip ettiğim çoğu insan ateist olan insanlar. Temelde bu ateist insanların tüm görüşlerine katılıyorum. Ayırdığım tek nokta evrenin başlamasının olağan dışı bir şeyler olmadan olamayacağını, dolayısıyla bu olağan dışı şeyi bilimin açıklayamayacağını ve o olağan dışılığın bizim yaratıcımız olduğunu düşünüyorum. Tavsiye anlamında bahsetmek istediğim kitaplar: *Din Bu Kulleteyn* (Turan Dursun); *Kuran'ın Kökeni* (Arif Tekin); *Şeriat ve Kadın* (İlhan Arsel) ve *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens* (Noah Harari).

Sena E. (25):

Jack London'un Adem'den Önce kitabı beni çok etkilemişti.

Serdar F. (42):

Okuduğum, etkilendiğim yazarlar vardır ancak herhangi bir şahsa indirgemem doğru olmaz. Deist olmamda özellikle yaşadıklarım ve gözlemlediklerim çok daha etkili olmuştur. Özellikle herhangi bir kitap tavsiye edemem. Ancak tarihi araştırmaların incelenmesini tavsiye edebilirim.

Sevilay G. (18):

Deist olmamda etkili olan kişiler olarak psikoloğum, sınıf arkadaşım, YouTube'ta deizm ile ilgili bir görüşmesi olan Sema Koç, Diamond Tema adlı Youtuber, Dilara Çolak, Nazan Bekiroğlu, Enis Doko gibi isimleri sayabilirim. Düşünürlerden de Epiktetos, Halil Cibran. Take Me To Church şarkısı ve Son Akşam Yemeği tablosu ilginç bir şekilde bana deizmi, agnostisizmi çağırıyor. Epiktetos'un söylemleri, Halil Cibran, Kaygusuz Abdal gibi önemli isimlerin yazıları da aynı şekilde çağrışım yapıyorlar bende. Stoa felsefesi ürünlerini de unutmamak gerek. Ancak temelini deizm olarak alan herhangi bir önerim yok galiba.

Turan Üçok (36):

Karl Marx'ı ilk sıraya koyarım. Bunun dışında Thomas Paine'in fikirlerinin de etkili olduğu bir gerçek. Yukarıda bahsettiğim, kendini sosyalist/komünist olarak tanımladıklarını düşündüğüm arkadaşlarımdan etkisini de yadsıyamam. Ancak deizmle ilgili tamamını okuduğum bir eser yok. Daha çok farklı kişilerin dinler üzerine eleştirilerini internette bulup parça parça okuyorum.

K. Ender (36):

Deizmle ilgili bir kitap okudum. Yaşar Nuri Öztürk'ün yıllar önce ama onu zaten deist olduktan sonra kitapçada gezerken önüme çıktığı için aldım ve okudum. Hani çok da önereceğim bir kitap yok ve kimseyi de dinsizliğe davet etmişliğim olmadı, olmaz da. İnsanlar, kendileri karar versinler,

kendileri kutsal kitapları, dinleri inceleyip kendi akıllarıyla bir yere varsınlar isterim.

Vedat E. (41):

Bir yazar yada kişi yok açıkçası. Dediğim gibi eğitimim etkili oldu. Ancak Muazzez İlmiye Çığ mutlaka okunması gereken birisidir. Sümerologdur kendisi. Kaynaklar incelenirse Sami ırkının Arapların bir kolu olduğu ve bunların kültürlerinin, yasalarının da günümüzde din olarak karşımıza geldiği anlaşılabacaktır zaten.

Zerrin Ö. (33):

Yaşar Nuri Öztürk'ün Deizm kitabını tavsiye edebilirim.

Katılımcıların “Deist olmanızda etkili olan kişiler, yazarlar... kimlerdir” sorusuna verilen cevapların analizinde çıkan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir: Richard Dawkins (4); Turan Dursun (4); Charles Darwin (2); İlhan Arsel (2); Hz. Muhammed (2). Aynı soruya farklı kişiler tarafından Karl Marx, Carl Sagan, Yakup Deniz, İbrahim Atabey, Enis Doko, Epiktetos, Jung, Kant, Freud, Schopenhauer, Halil Cibran, Nazan Bekiroğlu, Sema Koç, Edip Yüksel, Abbas Abdul Noor, Stephen Hawking, Caner Taslaman, Ebubekir Sifil, Ebu Hanzala, Mustafa İslamoğlu, Mehmet Okuyan, Nihat Hatipoğlu, Erdoğan Aydın, Amin Maalouf, Ali Şeriatî, Said-i Nursi, Ahmet Altan ve Hüsnü Mahalli cevapları verilmiştir. Öte yandan katılımcıların önemli bir kısmı deist olmalarına doğrudan etki eden herhangi bir kimse ya da yazar olmadığının altını çizmekte ve kendi eğitim düzeylerinin, okuma ve araştırma süreçlerinin daha etkili olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle deizm konusunda kitap kaynağı olarak ciddi bir birikimin olmadığını dile getiren katılımcılar tarihi ve arkeolojik kaynakların ve özellikle internet kaynaklarının daha faydalı olabileceğini öngörmektedirler. Nitekim cevaplarında deist kimselerden ziyade ateist argümanları savunan ve eserleştiren yada İslami kimliği öne çıkan kimselerin deist olma sürecinde çok daha etkili olduğunun belirtilmesi deizm konusunda yapılan veya yazılan araştırma ve eserlerin kısıtlı olduğunu doğrular niteliktedir.

Bu bakımdan katılımcılara yöneltilen “Sizi deizm konusunda en çok etkileyen kitaplar/eserler hangileridir? Hangilerini tavsiye edersiniz?” sorusuna verilen cevapların sonuçları aşağıda sıralanmaktadır:

1. *Kur'an* (9)
2. Arsel, İlhan. *Kur'an Eleştirisi*. (2)
3. Arsel, İlhan. *Şeriat ve Kadın*. (1)
4. Arsel, İlhan. *Şeriat'tan Kıssalar*. (1)
5. Aydın, Erdoğan. *Nasıl Müslüman Olduk?*. (1)
6. Bediüzzaman, Said-i Nursi. *Risale-i Nur*. (1)
7. *Buhari ve Müslim hadis kitapları*. (2)
8. Çığ, Muazzez İlmiye. (eser adı belirtilmemiştir.) (4)
9. Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. (1)
10. Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. (1)
11. Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. (1)
12. Dursun, Turan. *Din Bu I, II, III* (4)
13. Dursun, Turan. *Kulleteyn*. (1)
14. Gıde, Andre. *Dünya Nimetleri ve Yeni Nimetler*. (1)
15. Gürbüz, Cazim. *İslam'dan Deizme*. (2)
16. *Hanefti Fıkıh Kitabı*
17. Harari, Yuval Noah. *Sapiens: Hayvanlardan Tanrılara İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi* (1)

18. *İslam Tarihi Ansiklopedisi* (1)
19. London, Jack. *Adem'den Önce*. (1)
20. Maalouf, Amin. *Uygarlıkların Batışı*. (1)
21. Mahalli, Hüsnü. *Ortadoğu'da Diktatörler*. (1)
22. Öztürk, Yaşar Nuri. *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç: Deizm (Teofilozofik Bir Tahlil)*. (2)
23. Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. (2)
24. Şenlikoğlu, Emine. (eser adı belirtilmemiş.) (1)
25. Şeriati, Ali. *Dine Karşı Din*. (1)
26. Tekin, Arif. *Kur'an'ın Kökeni*. (1)
27. *Tevrat* (1)

Katılımcıların deist olma süreçlerine etki eden en önemli kişiler ve kaynaklar konusunda verdikleri cevaplar incelendiğinde özellikle deist kimselerin daha önce de değerlendirildiği üzere ateist argümanların ağırlıkta olduğu eser ve yazarlardan ya da Müslüman düşünürlerin kaynaklarından beslendiği görülmektedir. Ayrıca, deist olmalarında etkili olan kimseler arasında anne-baba gibi aile bireyleri; yakın arkadaşlar, iş arkadaşları, psikolog vb. gibi sosyal çevrelerinin de rol oynadığını ifade eden katılımcıların da olması aynı zamanda deizmin sosyolojisi bakımından da önemli ipuçları barındırmaktadır.

2. 1. 3. 2. Deizmin Sosyolojisi

Katılımcıların bireysel olarak deist olma süreçlerini aktardığımız psikolojik faktörler aynı zamanda toplumsal nedenlerle de doğrudan ilişkili görünmektedir. Nitekim bireysel tecrübelerin toplumsal alanla da birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bu bağlamda, deistlerin topluma dair bakış açılarını anlayabilmek,

kendileri gibi olmayan öteki gruplarla birarada yaşama konusundaki düşüncelerini öğrenebilmek amacıyla katılımcılara “Dindarlarla dinsizlerin bir arada huzur içinde yaşayacağı bir düzen oluşturmak mümkün müdür?” sorusu yöneltmiştir:

2. 1 . 3. 2. 1. Kişilerarası İlişkiler ve Toplum

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Elbette. Bunu başarabilen toplumlar var. Ancak o toplumlarda dahil olmak üzere bunu isteyenler dindarlar değil yine dinsiz kimselerdir. Bizim toplumumuzda da bir arada yaşama iradesini ortaya koyanlar da dinsiz bireylerdir. Eğer bu mümkün olacaksa dindarların böyle bir talebi olmadığı muhakkak.

Zerrin Ö. (33):

Mümkün olduğunu düşünüyorum. Benim dindarlarla bir sorunum yok, saygı duyuyorum. Eğer onlar da insanları günahları ve sevaplarıyla değil de kişilikleri, karakterleri, davranışlarıyla değerlendirirse onların da bir sorununun kalmayacağını düşünüyorum.

Vedat E. (41):

Aslında din, bir alt kimliktir. Ya da benim deist olmam da bir alt kimliktir. Toplumda üst kimliklerimiz var bizim. Topluma sağladığımız fayda ya da faydasızlık, yaptığımız iş benim üst kimliğimdir. Sizi siz yapan din ya da dinsizlik değildir. Tecrübeniz, bilgi ve birikiminizdir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk de laikliği bu yüzden getirdi. Kimsenin kimseyi inancından ya da inançsızlığından dolayı ötekileştirmeyeceği bir toplum oluşturma çabasıydı bu. Ancak uygulanmadı. Alt kimliklerin dayatılması bu çabayı ortadan kaldırıyor. Yani sen dindarsan ya da eşcinselsen bundan banane! Sen memursan, avukatsan, bakansan, Cumhurbaşkanı'ysan benim işimi çözeceksin. Önceliğin toplumu düzende tutabilecek üst kimliğin. Dini veya dinsizliği savunmak ya da yermek değil. Laiklik zaten bunu hedefler. Ama bizde uygulanmaz ya da uygulanamaz. Çünkü bizde afedersiniz her şeyin

bokunu çıkarmak vardır. O da neden? Toplum, eğitimsiz kalmış, geri kalmış ve bunu bir türlü aşamamış.

Sevilay G. (18):

Kesinlikle mümkündür. Sadece insanların bir üst, bir egemenlik çabasından kurtulması ve saygıyı içselleştirip davranış ve söylemlerine yansıtması gerekiyor.

Selma H. (24):

Bunun yolu laiklikten geçer bence. Laik ve demokratik bir sistemde herkese yeterli hak ve özgürlükler tanınırsa bu mümkün olabilir. Fakat burada önemli bir nokta var. İnsanların neye inanacaklarının bir sınırı yok. Çok alakasız bir şeye inanıp kendisi için olmayacak imtiyaz ve haklar talep eden gruplar olabilir. Örnek olarak biliyorsunuz ki İslam yorumu tek değil. Müslüman insanların yaşantısına baktığınızda içki içip bayram namazına giden de var, çok daha yoğun şekilde dinini yaşayanlar da var. Veya İslam yorumunu çok farklı yapan insanlar var. Örneğin, şeriat isteyen bir grup var. Ki bana sorarsanız gerçekten Müslümansanız ve “Hayatımı tam olarak dinimin, kitabımın gerektirdiği gibi yaşamak istiyorum.” diyorsanız, şeriat sizin için tek yol oluyor. Halihazırda şeriat isteyen gruplar olduğunu biliyoruz. Böyle grupların varlığında ve laik bir sistemde iki tarafı da tatmin etmek mümkün olamaz. Ancak toplumun geneline baktığım zaman bu aşırı gruplar hariç olmak üzere laik ve demokratik bir sistemde orta bir yol bulunabilir diye düşünüyorum.

Safiye N. (47):

Elbette mümkündür. Bu düzeni oluşturmaya da dini inancı olmayan bireyleri “dinsiz” etiketinden kurtararak başlayabiliriz. Dinlerle ilgili soruda da bahsettiğim gibi dinler, etiketlemeyle beraber bir ayrımcılığa sebebiyet veriyor.

Meryem B. (25):

Mümkün, Müslüman kız kardeşim, ateist çocukluk arkadaşım ile birlikte yaşıyoruz. Bazen Ramazan'da iftarı biz hazırlıyoruz, kardeşim de gelirken pide ve bira alıyor.

Mahmut E. (53):

Mümkündür, yapan toplumlar var. Hatta 1980 öncesinde ülkemizde de benzer bir yaşam mozaïği vardı. Benim çocukluğumda bazı siyasi yobazlar haricinde kimse bir başkasının yaşam tarzına karışmıyordu.

Kemal T. (36):

Tabii ki mümkün. İsveç, Norveç, Kanada, Avustralya, Japonya... Bu düzeni oluşturmuşlar. Eğitim çok önemli bu noktada. Ama dinsel eğitim değil tabiki. Din dersi kadar gereksiz bir başka ders olamaz. Sanane milletin dininden?

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Mümkündür. Atatürk bunun için uğraştı. Laiklik prensibi bu yaşam biçimini özetler. Ancak bu, dinin doğasında olan despotizmin laiklikle törpülenmesiyle mümkündür. Somutlaştırsak, şariat canavarını laiklik zinciriyle devlete bağlayarak ve din baronlarının ekonomik ve sosyal karteller oluşturmasının önüne geçerek dindarlarla dinsizlerin bir arada yaşamaları mümkün olur. İslam dini, doğası gereği mezhepleşme, cemaatleşme ve tarikatlaşma eğilimlidir. Bu durum bir ya da daha çok tarikat ve cemaatin ekonomik, toplumsal ve askeri güç kazanarak ülkedeki diğer unsurların varlığını tehdit etmesine neden olur. Oysa deizm, bir inanç sistemi olmadığı için gruplaşma ve cemaatleşme gibi oluşumlara yönelmez. Dolayısıyla da ülkedeki diğer inanç sistemlerine karşı deizm tehdit oluşturmaz. Sonuç olarak laiklik bir arada yaşama garantörü olan ve asla ama asla vazgeçilemeyecek ilkedir.

Ayten Ç. (56):

Elbette. Bence dindar ve dinsiz insanlar birlikte yaşayabilir. Adaletli vergi dağılımı, eşit yurttaşlık insan hakları, kadın hakları... Sistem tam otursa ehliyet, liyakat vb. Neden olmasın, bal gibi olur.

Ayşe D. (22):

Elbette mümkündür, insanları dindar ya da dinsiz diye ayırtırmadığımız zaman.

Aylin M. (51):

Tabiiiki mümkün. Tam laik bir ülkede bu mümkün. Kimse birbirinin inancına, inançsızlığına müdahale etmez, dayatmada bulunmazsa gayet mümkün.

Ravza S. (17):

Elbette dindarlar ve dinsizler bir arada huzurlu bir şekilde yaşayabilir fakat bunun için toplumun belirli bir hoşgörü ve saygı seviyesine ihtiyacı vardır.

Nazife T. (22):

İnancın insanın kendi içinde olduğunu kabullenip başkalarına saygı duymayı kanıksayan bir toplumda mümkün olduğuna inanıyorum.

Katılımcıların bir kısmı bir arada yaşama ve toplumsal birlik konusunda olumlu bir bakış açısına sahip iken; bazı katılımcılar özellikle eğitimin yaygınlaştırılması, demokratikleşmenin gerçekleşmesi ve laiklik ilkesinin yerli yerince uygulanması şartlarıyla bunun mümkün olabileceğini savunmaktadır. Katılımcıların ekseriyeti bu konuda olumsuz bir bakış açısına sahiptir:

Ümit H. (45):

Çok zor. Nedeni, dindar yönetimlerin olduğu yerlerde dinsizlere hoşgörü ile bakılmaz, hatta öldürülür. Dinsiz yönetimlerin olduğu yerlerde de dindarlar o yönetimi ele geçirmek için ahlak dışı da olsa tüm imkanları kullanmak isterler. Darü'l-harp ilan ederek tüm hırsızlıklara göz yumulması, cihat ilan ederek terörist eylemlerde bulunmak gibi.

Nigtcall (28):

Normalde yaşanması gerekir. Ama zor. Çünkü anlattığım gibi sonradan benim gibi Müslümanlıktan çıkmışlara uygulanması gereken cezalar belli. Öldürülmesi lazım. Bana yaşam hakkı bile vermiyor aslında din. Ayrıca Kur'an'da inanmayanlara köpek, hayvan, pislik, maymun, eşek, domuz gibi ifadeler kullanılıyor. Bunu bilen bir Müslümanın inanmayanlara ne gözle bakacağı bellidir. O gözle de bakılıyor zaten çoğunlukla. Ha Müslümanların dinden hiç haberleri olmasa o zaman belki beraber yaşanabilir.

Turan Üçok (36):

Hayır. Dinin olduğu yerde başka bir düşünce ve ahlak anlayışının açık açık yaşanması mümkün değildir.

Sena E. (25):

Mümkün değil. Belki bir 50-100 yıl sonra toplum, belli bir eğitim seviyesine ulaşabilirse mümkün olabilir.

Selçuk B. (45):

Dindarlar, Rönesans geçiren Hristiyanlıkta diğer inanca sahip insanlarla huzur içinde yaşayabiliyor. Ancak İslam'da bu kesin olarak reddedilmiştir. Dolayısıyla mümkün görünmüyor.

Naci G. (39):

Günümüz şartlarında mümkün değil.

Musa C. (32):

Bu mümkün değil. Ne şimdi ne sonrasında.

Mert K. (38):

Kur'an buna müsaade etmiyor. Yorumlayanlar bu şekilde gördüğü sürece imkânsız. Bizim için kimin ne olduğunun önemi yok. Öküze bile tapsa insan insandır. İyi insan olsun gerisi teferruat.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Hayır, kesinlikle olmaz. Nedenini diğer cevaplarımda da kısaca ifade etmiştim.

Hüseyin D. (35):

Dindarların olduğu bir yerde huzurun olması mümkün değil.

Gizem R. (30):

Mümkün değil. Çünkü dindarlık yapanlar aslında saçmalıyor.

Fatma C. (32):

Avrupa’da bu standartı görebiliyoruz. Hristiyanlar bir şekilde bu dönüşümü sağlamış. Ama İslam’da bu mümkün değil. “Kâfir, öldürün, savaşın!” diyen bir anlayış var. Kâfirleri aileleriyle birlikte esir alabilirsiniz. Bunlar var dolayısıyla Müslümanlarla imkansız. Kur’an’da sürekli olarak diğer inanç mensupları lanetleniyor. Mesela, aklına estikçe İsrailoğullarına bir lanetleme var. İsrail’de Yahudi bir anne babadan dünyaya gelen masum, küçük bir çocuğu lanetleyebilir misin? Günahkar olarak görebilir misin? Çok tuhaf bir durum. Tevrat’ta da aynı tabi. O da Yahudi olmayan herkesi lanetliyor. Kitaplar sürekli olarak birbirlerini lanetleyip duruyor işte.

Ebru Y. (39):

Pek zannetmiyorum, aşırı dinciler varken bunu asla başaramayız. Elbette gelecek zamanlarda insanlar daha çok bilinçlenip teist düşüncelerden arınacaktır.

Davut K. (40):

Bence mümkün değil. Dindarlar her zaman diğerlerini kötü ve bir tehdit olarak görecektir.

Burak T. (33):

Din yüzünden mümkün değildir.

Bengü G. (29):

Kendi dinine inanmayan herkesi öldürmeyi emreden yüzlerce din ve bu dinlerin içinde her birinin kendi mezhebinden olmayana kafir diyenlerle dolu bir dünyada deistlerin ya da ateistlerin günyüzü görebileceğine inanmak, optimistlikten de öte hayalperest insan inancıdır.

Görüldüğü gibi, katılımcıların bir arada yaşama konusunda olumsuz bir bakış açısına sahip olmasında özellikle din ya da dinlerin diğer farklı inanç gruplarına karşı olan yaklaşımları gerekçe gösterilmektedir. Deizm kavramı, teistik veya dindar argümanları reddeden bir inanç olduğundan dolayıdır ki bu gerekçenin ağırlık kazanmasının deistler açısından anlamlı olabileceği düşünülmektedir. Katılımcıların bir arada yaşama konusundaki diğer bazı görüşleri ise şunlardır:

Caner A. (49):

Aslında ahlaklı insanlarla ahlaksız insanların bir arada yaşaması sorunu var. Din, ahlaksızlığa bir örtü olarak kullanılırsa deizm/ateizm sonucu kaçınılmaz olur.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Dindarların ve dinszilerin tavırlarına bağlı bir durum.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Bilmiyorum. Umarım başarınız bunu. İnancı bir köşeye bırakmamız lazım artık. Kova çağındayız, Uzay ve bilim önemli. Buna adapte olamayanların barınması çok zor artık.

K. Ender (36):

Dindarlar, ahlaklı dindarlar olurlarsa ve bizim de kedi falan kesmediğimize ikna olurlarsa mesela, benim bu soruya cevap verirken çekirdek yiyip kola içerek cevap verdiğime inanırlarsa sorun yok.

Mehmet D. (39):

Bizim gibi ülkelerde bu biraz daha kolay. Ancak Kur'an'ı anlayabilen toplumlar için zor ve sıkıntılı. Çünkü Kur'an'da kafirlerin öldürülmesiyle ilgili bir çok ayet var.

2. 1 . 3. 2. 2. Kimlik

Deist kimseleri ya da ladini kimliğe sahip kişileri doğru tanımlayabilmek için ilgili grupların zıddı ya da karşıtı olan gruplarla farkını ortaya koyabilecek kavram veya tanımlamaların, çalışmaya dahil olan deistlerin kimlik özelliklerini tespit edebileceği düşünülmektedir. Bu bakımdan deist kimliğin kendine öteki olan gruplara karşı kendilerini nasıl tanımladıklarını öğrenebilmek amacıyla katılımcılara, “Sizi bir teistten ya da dindardan farklı kılan özellikler nedir/nelerdir?” sorusu yöneltmiştir. Bu soruya verilen cevaplar aşağıdadır:

Ahmet E. (44):

Tanrının bir dinle kendisini ifade etmeye ihtiyacı yok. Nasıl ki bir çocuğa doğduğunda, memeyi emmesi gerektiğini öğretti ise veya bir taya doğar doğmaz yürümeyi öğretti ise daha fazla istediklerini de aynı şekilde öğretebilecek bir güce sahip olduğunu düşünüyorum, hiçbir şey eksik değildi, Tanrı işini yarım bırakıp buradan bir elçi seçerek işlerini ona yaptırarak kadar naçar hiç değildi. Bir hücrenin boşaltım sistemini dahi yapabilen veya aklımızın alamayacağı kadar sonsuzluğu dizayn eden bir gücün bizlere evlatlıklarımızın boşanmış eşleri ile evlenmeyi, elçi vasıtasıyla anlatmasına inanılması, Tanrının büyüklüğünün farkına varılmamasıdır.

Aslı Y. (29):

Teistlere göre Tanrı, sürekli evrenin işleyişine ve insanlara, sanki arada sırada arızalanıyormuşçasına, müdahale eder. Deizmde ise evren en başta mükemmel yaratılmıştır, işleyişinde bir sorun yoktur ve müdahaleye gerek duymaz, çünkü Tanrı kusursuzdur. En büyük farkımız budur.

Burak T. (33):

Dindarlara kıyasla ben insanlığımı kendimden alıyorum, onlar bir kitaptan alıyor. Onların doğruları o kitapla sınırlı, benimki değil.

Caner A. (49):

Kainatı yaratan bir güç olduğuna inanıyorum. Ancak insan eliyle yaratılan dinleri reddediyorum.

Eda Ş. (18):

Herhangi bir dine mensup olmamam.

Nigtcall (28):

Ben de onlar gibi bir yaratıcının var olduğunu düşünüyorum. Ancak bir kitap, bir elçi vs. gönderdiğini düşünmüyorum.

Ravza S. (17):

Teistler ve dindar insanlar, tanrılarına sürekli şükür edip ibadet ederler ben bunu yapmıyorum, yapmayı reddediyorum. Bunun dışında fazla fark görmüyorum.

Selçuk B. (45):

Bir teistle tek farkımız, bir yaratan var mı yok mu farkıdır. Dindardan ise çok fazla fark var, hiçbir Arap dogmasını kutsal addetmiyorum ve benimsemiyorum.

Vedat E. (41):

Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet olarak ele alalım. Ben, camiye gitmiyorum. Oruç tutmuyorum, namaz kılmıyorum. Veya Pazar günleri kiliseye gitmiyorum. Cumartesi günleri benim için kutsal değil. Dolayısıyla dindar insanlardan baya bir farkımız var. Onların kutsal gördüğü hiçbir şeyi kutsal görmüyorum. Saygı duyuyor muyum? Bir kısmına.

Görüldüğü gibi bazı katılımcılar teistler ve dindarlarla deistler arasında “Tanrı’nın evrenle ilişkisi” ve “din” olgusunun mahiyetinde yer alan akide ve

kutsalların en önemli fark olduğunu söylemişlerdir. Bu bakımdan teist ve dindarlarla deistler arasındaki ortak özelliğin “Bir yaratıcıya inanma” olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan dinlere dolayısıyla dini anlayışın getirdiği mükafat sistemine olan itirazlar ve karşıtlıklar da önemli bir diğer kimlik özelliği olarak dile getirilmektedir:

Sevilay G. (18):

Erdem sayılabilecek davranışlarımı Tanrısal güç ile aramdaki bağı güçlendirmek için değil sırf istediğim ve faydasını varlıklar üzerinde görmek istediğim için yapıyorum. Bu olabilir fark olarak. Sorgulamak ve körü körüne bağlı olmamak da diyeceğim ancak bu zaten neye inanırsak inanalım olması gereken bir durum.

Nazife T. (22):

Dinlere ve peygamberlere inanmıyorum. Özellikle kutsal kitapların değişmemiş olduğunu ve doğa üstü insanların varlığını gerçekçi bulmuyorum. Çünkü genelde gerçekleştiğine inanılan olayların geçtiği zamanlarda insanların her şeyi abartmaya eğilimli olduğu ve alkol/afyon gibi bilinci bulandırabilecek maddelerin yaygınlığından dolayı bana sadece hurafe gibi geliyorlar. En önemli farkıma gelirsek; cennet veya cehennem mantığı bana doğru gelmiyor. Hayatın Tanrı'nın kurallarına göre yaşanıp daha sonrasında onun yaptığı bir muhakeme ile ve bu konuda oldukça keyfi karar verme yetkisi olmasıyla ödül veya cezaya mahkum olunması fikrini doğru bulmuyorum. Reenkarnasyona inanıyorum.

Mert K. (38):

Dogmalara inanmıyorum. Vicdanımın sesini dinliyorum. Mantığımla hareket ediyorum. Cennette verilecek ödüller için veya cehennemden korktuğum için iyi insan olmak değil. İnsan olduğum için her şeye değer veriyorum.

Meryem B. (25):

İslam'ın dini ritüellerini zaman zaman yapsam dahi bunu bir gereklilik ve ödev niyeti ile yapmıyorum. Bu önemli bir ayrım. Bu ritüellerin vermiş olduğu huzurdan -belki de geçmişteki huzur alışkanlığımı hatırlamamdan-

ötürü yapıyorum. Kendimce inşa ettiğim ahlakım ile pazarlık yapmıyorum. Allah rızası için olduğu iddia edilse dahi rıza da alışverişe dahil. Muhammed'in iyi, utangaç ve içine dönük biri olduğunu ve o kadar inzivada ben de bulunsam içime bazı seslerin doğabileceğini düşünüyorum. Muhammed'in içine doğmuş olan doğrulardan insanlara bahsetmiş olması yanlış değil, yanlış olan bunları kitaplaştıırıp sözün mananın ötesine geçmesine sebebiyet vermiş olmak. Din kavramının yol olduğunu düşünür ve Muhammed'in kendi yolundan bahsetmesini herkesin yolu olarak kabul edersek, bireylerin kendi ahlakını inşa etmede tembelleşmesine vesile oluruz.

İzzet Y. (46):

Ahlaklı, yardımsever, merhametli olmam ve bunları cennette tomurcuk memeli huri beklentisi ile yapmıyor olmam.

Aylin M. (51):

İnsanlara iyi davranmayı, sokak hayvanlarını beslemeyi, maddi durumum el verdiğince bağış yapmayı cennet beklentim olduğu için yapmıyorum. Ya da ayda bir iki kez içki içtiğimde cehennemlik olacağım diye korkmuyorum. Yaşantımı, Allah'ın ceza ve mükafat sistemine göre düzenlemiyorum

Ayrıca, öne çıkan kimlik özelliklerinden biri de doğrudan dindar yaşam biçimine olan karşıtlık ve günlük hayattaki ahlaki eylem farklılığıdır:

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Yalan söylemem, dürüstüm, herkese güvenirim, doğaya, insanlara ve tüm varlıklara saygılıyım. Doğanın gelecek kuşaklara bırakmamız gereken bir kaynak olduğu bilincindeyim.

Bengü G. (29):

Allah inancım tam ve kesin bunun ismi Rab olur, Tanrı olur, yaratan olur, ilah olur, kosmos olur. Değişebilir belki ama ben ilahi bir güce inanıyorum. Dindarlar gibi o ilahi gücü arkama alarak enaniyetime koşmuyorum ve

Tanrıma iftira atmıyorum. Çirkinliklerime, kötülüğüme, vahşetime karşı dindarlık kılıfı uydurmuyorum. O hatalarımı düzeltmeye çalışıyorum.

Fatma C. (32):

Dindarların yaptıkları eylemler tamamen gösteriş. Allah’a kulluk iddiası taşısalar da insanlara dindarlıklarını ispatlama çabaları var. Benim böyle bir derdim yok.

Feride A. (47) :

Dindar tanıdıklarım sürekli kendi reklamlarını yapar. Ancak ne kadar ahlaksız ve samimiyetsiz olduklarını biliyorum.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Onlar egemenlik ve baskıcılık peşindeler, kendi düşüncelerinin yeryüzündeki yegane gerçek olduğunu düşünüp ve karşılarındakilere de gerekirse zorla da olsa dayatırlar.

Sena E. (25):

Çevremdeki dindar insanların kendilerini kutsallaştırdıklarına şahit oluyorum. Mesela, yurttan beraber kaldığım arkadaşım, Alevi kökenli olduğumuz için aşağılayıcı ifadelerde bulunuyordu. İşte, “Siz şöylesiniz, böylesiniz, dinsizsiniz!” gibi söylemleri vardı. Bu arkadaş güya dindar bir insandı. Ama dört yıl boyunca bir kez olsun namaz kıldığını görmedim. Fakat bizi aşağılayarak kendini kutsallaştırmayı bir marifet sanıyordu. Tesettürlü, o şekilde okula gelebiliyor ama mini etekle gelene kötü gözle bakıyordu. Yıllarca tesettürlü eğitim görebilmek için adeta savaş veriyorsun fakat başka bir kimsenin giyim hakkına saldırıyorsun. Bu, dindarların kendilerini kutsallaştırdıklarının bir göstergesi. Ben, kendimi kutsallaştırmıyorum. Olduğum gibiyim, herkese saygı duyuyorum.

Serdar F. (42):

Yani din temsilcisi sıfatını taşıyan imam, müezzîn vs. karşılaştığım ya da bir şekilde tartıştığım kimselerde yaşam içerisinde ortak noktalar bulmakta

zorlanıyorum. Eski bir ilahiyatçı, bir dönem CHP’de de siyaset yapmıştı, vefat etti. Yaşar Nuri Öztürk. Kendisiyle birkaç kez oturup konuşmuşluğum da vardır. Onun gibi birkaç kişi haricinde ortak noktalar bulabilmek güç oldu. Ben deist arkadaşlarımda şunu görüyorum: Müthiş çevrelerine saygılılar, temel adab-ı muaşeret kurallarına azami dikkat gösteriyorlar. Ancak gözlemliyorum, Camii’den vakit namazını kılıp çıkan amca, balgamını tükürüyor. Ya da parkta bahçede oturup çekirdek yiyen Müslümanlar, kabuklarını olduğu gibi yere atıyorlar. Bir deist bunları asla yapmaz. Bunları bir insanın yapmaması lazım zaten.

K. Ender (36):

Evet, güzel soru. Mesela, ben kimseyi deist olmaya ya da dinsizliğe davet etmem ama beni çok yoruyorlar. Tamam, dinlerinin gereği olarak tebliğ ediyorlar ama bunu ilerleten, baskı yapan çok. En komiği de kendilerine farz olduğu halde yapmadıkları ibadetleri falan övüyorlar. Benim de bunları yapmaya üşendiğimi düşünüyorlar. Oysaki kendilerine farz olduğu halde kendi işlerine gelmiyor, yapmıyorlar.

Ümit H. (45):

En önemli özellik, bir dindar hata yaptığında veya ahlak dışı bir davranışta bulunduğu, bu davranışının yaratıcı tarafından affedileceğini düşünerek yaşar ve bu bilinçle çok daha rahat bir şekilde bu davranışlarını devam ettirebilir. Bir nonteist ise tamamen vicdanıyla yaşar. Bir hatalı davranış nedeniyle birilerine zarar verdiğim mutlaka onu telafi edecek yönde hareket ederim. Ve mümkün olduğunca o davranışı tekrar etmemeye çalışırım.

Katılımcıların bir kısmının ise bir teist ve dindarla deist arasındaki farklar bakımından belirttikleri hususlar şunlardır:

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

En önemli farklardan birisi özgürlük, özgür düşünme. İnsan, özgür hissedebildiği sürece sorgulama ihtiyacı ortaya çıkıyor. Sormaktan ve sorgulamaktan çekinmiyor. Dolayısıyla da aklın ve bilimin ışığında hakikate ulaşabilme yolunda bir mücadele içerisinde olabiliyoruz.

Davut K. (40):

Kaderimin daha çok kendi seçimlerimde olduğunu ve doğru seçimler yaparak bunu şekillendirebileceğime inanıyorum. Mantıklı düşünce ve bilim hayatımı şekillendiriyor. Tanrı gibi bir güçten beklentim yok hayatta.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Sorguluyor ve yüzleşmekten korkmuyor olmam, kendim deneyimleyerek inanmalıyım. Hazır inanış biçimine konmam.

Kemal T. (36):

Şöyle diyebilirim: Ben özgürüm. Beynim ve bedenim özgür. Deist olmak çok saygı duyulacak bir şey. İnsanlığın en eski inancı deizm. Göbeklitepe'yi yapanlardan başlayın Afrodit uğruna Afrodiasias'ı yaratan insanlara kadar üst düzey bir medeniyeti temsil ediyor.

Mehmet D. (39):

Sorgulamaktan korkmuyorum.

Musa C. (32):

Kuşkucu olmak, araştırıp kıyaslamak. Önce araştırmayı sonra eleştirmeyi, körü körüne bir fikre bağlı kalmamayı öğrendim, farklı olarak.

Naci G. (39):

Sorgulama.

Safiye N. (47):

Diğerlerinin aksine ben, toplumumuzun dayattığı korkuya karşın sorgulama cesaretini buldum.

Selma H. (24):

Kendi dindar olduğum zamanlar ile şu anki kendimi karşılaştırabilirim. Şu anki halimde sorgulamaya daha açığım, belirli kurallara saplanıp kalmıyorum, daha açık görüşlüyüm, dünyaya dar bir pencereden bakmıyorum, insanlara karşı daha toleranslıyım.

Görüleceği üzere bazı katılımcıların da “sorgulama”, “özgür düşünme”, “özgürlük”, “akıl ve mantık yoluyla olaylara yaklaşım”, “bilime güven” gibi temel farklar üzerinde vurgu yaptıkları anlaşılmaktadır. Böylece, katılımcıların “Sizi bir teistten ya da dindardan farklı kılan en önemli özellikler nedir/nelerdir?” sorusuna verdikleri cevapların, özellikle “teistik ve din temelli argümanların reddi”, “dinlerdeki ödül-ceza sistemine olan itiraz”, “dindar yaşam biçimine ve dindarların temel ahlaki eylemlerine eleştiri” ve “sorgulama, özgürlük” gibi temalar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir ki katılımcılara göre deist kimliğin ayırt edici özellikleri bu şekilde özetlenebilecektir.

2. 1. 3. 2. 3. Ahlak

Hem toplumsal hem de bireysel açıdan “ahlak” olgusu, insanların hayata bakış açısını şekillendirmesi bakımından en önemli unsurların başında gelmektedir. Ayrıca, teist ve nonteistler arasındaki en temel tartışma alanlarından birisidir. Bu bakımdan katılımcıların, “Size göre ahlak ve ahlakın kaynağı nedir? Siz ahlaklı olduğunuzu düşünüyor musunuz? Deist olmanız ahlaki eylemlerinizi etkiledi mi?” sorusuna verdikleri cevapların bazıları şunlardır:

Ahmet E. (44):

Evet, tabii ki. Ahlakın kaynağı, yaratıcının vermiş olduğu bir nevi kodlamadır, yaratıcı zaten benden istediklerini benim içime kodlamış ve bunun yanında bu kodların işletimini denetleyen, kontrol eden mekanizmalar koymuş. Mesela; vicdan, merhamet, empati yapma, akıl, his, duygu ve daha birçok şekilde çoğaltılabilir. Bu mekanizmalar insanın kontrol mekanizmasıdır, zaten okuduğunuz ve inandıklarınız bu mekanizma tarafından onay görmediği için bu din inancını reddediyorsunuz. Daha ahlaklı ve daha iyi olabilmek için inancınızın ahlaki ölçülerine bakıp karar veriyorsunuz.

Ebru Y. (39):

Ahlak kişiye göre değişir. Ben kendime yapılmasını istemediğim bir şeyi karşı tarafa yapmam. Kendime göre ahlaklı olmaya çaba gösteriyorum, olabildiğince iyi insan olmaya çalışıyorum. Gerisi karşımda olana kalmış, onun ahlak anlayışına kalmış.

Meryem B. (25):

Günah, yaptığında pişmanlık duyduğun şeydir. Bu tanım çok toy gözükse dahi tüm diğer dinlerin verdiği huzurdan çok daha fazlasını vereceğini umduğum bir görüş. Kişi kendi ile kaldığında kendine çizdiği yolda, kendine ihanet etmeden dürüstçe yürümesi onun ahlaki bütünlüğünü sağlamasına sebep olabilir. Ahlaklı olmaya çalışıyorum. Kendime verdiğim sözde işlediğim sadece bir tane günah var. Kendimi affedebilmem için de yeterince tövbe etmeye çalışıyorum.

Selçuk B. (45):

Ahlak, kişinin bir ucunda bir ödül vaadi veya ceza korkusu olmadan, doğru, merhametli, adil ve insani olanı yapmasıdır. Ahlakın kaynağı da bu duygulardır. Ne meleğim ne şeytan, ben de kendimce bu düsturları korumaya çalışıyorum.

Vedat E. (41):

Kimisi dine bağlıyor, kimisi insanlığa bağlıyor. Bana göre ahlak, hiçbir canlıya fiziksel ve psikolojik bir zarar vermemektir. “İyilik yap, iyilik bul.” denir. Asya öğretilerinde de böyledir. Toplumun oluşturduğu binlerce yıllık kurallar vardır. İşte hırsızlık yapmak mesela. Hırsızlık bir ahlak suçudur. Ancak onda da şartlar önemlidir. Her hırsıza da kötülük yaptı diyemeyiz. Toplumun normlarına karşı yapılan ahlaki suçlar da vardır. Ama kime göre, neye göre? Benim bakış açım budur. Bu noktada ahlaklı olduğumu düşünüyorum. Çünkü hiçbir canlıya fiziksel ya da psikolojik bir zarar vermiyorum. Beslenme alışkanlıkları haricinde söylüyorum tabi. Biz memeliyiz ve en üst yırtıcıyız. Bu bilimsel olarak da böyledir zaten.

Deist olmalarının ahlaki değer ve eylemlerini olumlu yönde etkilediğini belirten katılımcıların görüşleri de deizm-ahlak ilişkisi açısından önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir:

Aslı Y. (29):

Ahlakın kaynağı, insanların ortak iyiliği ve çıkarlarıdır. Kısmen ahlaklı olduğumu ve deist olmamın bunu olumlu yönde etkilediğini düşünüyorum.

Davut K. (40):

Öncelikle insan olmak ve başkalarına zarar vermemek. Bence ahlak ve deist olmam bu amacıma ulaşmaya çalışmamı daha özgür bırakmış olabilir . Ahlaklı bir insan olduğumu düşünüyorum ya da bu amaca ulaşmaya çalışıyorum diyelim.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Ahlakın kaynağı kişisel haz ve çıkarlardır. Çağımın ahlak anlayışına göre ahlaklı bir birey olduğumu düşünüyorum. Deistlikten sonra daha ahlaklı olduğumu düşünüyorum.

Mahmut E. (53):

Ahlakın kaynağı insan ve doğa sevgisidir. Ben ahlaklı olduğumu düşünüyorum, deist olmamın ahlaki eylemlerimi olumlu yönde etkilediğini düşünüyorum.

Nazife T. (22):

Bana göre ahlak ve ahlakın kaynağı insan vicdanıdır. Elimden geldiğince vicdanım rahat yaşamaya çalıştığım için kendim ahlaklı olduğumu düşünüyorum. Açıkçası deizme bakış açımda da vicdan temelli yaklaştığım için deist olmamın ahlaki eylemlerimi etkilediğini düşünüyorum.

Serdar F. (42):

Evet, deist olduktan sonra eylemlerime daha çok dikkat ettiğimi söyleyebilirim. Ahlak meselesinin de toplumda olduğu gibi sadece “kadın” ya da “bacak arası” çerçevesinde değerlendirilmesine şiddetle karşı çıkıyorum. Çevreye, hayvanlara, insanlara saygı duyuyorum ve koruyorum.

Turan Üçok (36):

Bana göre ahlak, insanın aklı ve vicdanının birleşimidir. Bu yüzdendir ki ahlakın kaynağı da insanın kendisidir. Bazen aklımla veya vicdanımla çelişen davranışlarda bulunsam da ahlaklı olduğumu söyleyebilirim. Deist olmadan önce içimde bastırdığım bir takım vicdani duygular vardı. Gayrimüslimlere, komünistlere, eşcinsellere karşı nedeni açıklanamaz bir nefret ve önyargı besliyordum. Deist olduktan sonra insanlara karşı daha anlayışlı olduğumu düşünüyorum.

Ümit H. (45):

Ahlak göreceli bir kavramdır. Ama en genel tanımı topluma örnek olacak olumlu davranışlar sergilemek, topluma ve çevreye zarar verecek her türlü davranıştan kaçınmak demektir. Deist olmam ahlaki eylemlerimi olumlu yönde etkiledi.

Katılımcıların bir kısmı özellikle “ahlak” ve “ahlakın kaynağı” konusu üzerinde yoğunlaşarak görüşlerini belirtmişlerdir:

Ayşe D. (22):

Ahlakın kaynağı, insanın yaşadığı ve büyüdüğü çevre, gördüğü insanlardır. Ahlaklı olduğumu düşünüyorum. Deist olduktan sonra herhangi bir değişiklik olmadı sadece toplumun verdiği “Allah korkusu” baskısı üzerimden kalktı. Bu sayede de davranışlarımdan korku değil, ben sorumlu olmaya başladım.

Eda Ş. (18):

Ahlakın kaynağı insanın kendisidir. Dışarıdan hiç bir zorlama olmadan kendiliğinden mantıken uygulanır. Ahlaki ve vicdani değerlerimin olduğunu düşünüyorum ve bu şekilde belirliyorum doğru ve yanlışlarımı.

Gizem R. (30):

Ahlak, başkalarına saygılı olmak, empatili davranmak ve özgürlüğün sınırlarını bilmektir, ahlaklı olduğumu düşünüyorum.

Hüseyin D. (35):

Ahlakın kaynağı sadece vicdandır.

K. Ender (36):

Ahlak benim için dinden, paradan, her şeyden önce gelir. Ahlaksız bir insanın, iyi bir insan, iyi bir dindar ne bileyim iyi bir öğretmen olabileceğini düşünmüyorum. Ahlakın kaynağı, içten gelen bir şey bence. Mesela, ben yaşlı bir adam dövmem, bir kadına vurmam, bir çocuğa dokunmam. Onlar bana kötülük etmiş olsalar da ben onlara şiddet uygulamam.

Musa C. (32):

Ahlak, diğer insanlara her anlamda saygı duymaktır. Kaynağı bana göre, vicdan. Evet, ahlaklı olduğumu düşünüyorum. Deist olmamın bir etkisi yok.

Naci G. (39):

Ahlakın kaynağı ailedir. Aile kurumunun olduğu yerlerde ahlak da oluşur. Ahlak doğru zamanda doğru davranışı sergilemek demektir. Doğru davranış ise canlılara zarar vermemektir.

Nigtcall (28):

Ahlakın kaynağı insanların vicdanı ve içgüdüleri, toplumsal yaşam için gerekli olan kurallardır. Dinsiz birisi ahlaksız olacak diye bir şey yoktur. Burada ahlak tanımını bu farkı belirler.

Katılımcıların bir kısmı da ahlak savunusunu dini ahlak eleştirisi üzerine gerekçelendirmektedir. Ayrıca, dindarların ahlak anlayışının ahlaksızlık ürettiğini savunan görüşlerde öne çıkmaktadır:

Bengü G. (29):

Din ve ahlak birbirinden çok başka kavramlardır. İyi biri olmak her dinin ilk şartıdır fakat topluma baktığımızda korkunç bir ahlaksızlık almış başını gidiyor. Japon bir ev arkadaşım vardı. O kız kadar ahlaklı bir insan hiç tanımadım tanıyamam gibi de geliyor ve kız ateistti. Çalışkandı, dürüsttü, saygılıydı, ince düşünceliydi, hep haklıyı savunurdu, özür diler, teşekkür eder, takdir sunardı. Cömertti ama savurgan değildi, öfkeli hareketlerini hiç görmedim bile. Tek Müslüman tanımadım böyle. Diyelim ki insanlar yanlış, İslam kusursuz. Peki. Bir Müslüman olsaydım kendime on üzerinden dokuz verirdim. Enaniyet olmasın. Çünkü çocukluğumdaki yanlış eğitimimi en fazla bu kadar düzeltebildim. Bugüne kadar kimseyi bile isteye üzmedim üzülsem de. Kendi bedenime zarar veren hiç bir alışkanlığım yok. Hayvan dahi yemiyorum uzun süredir. Canlıların duyguları var ve damak tadına hizmet için doğmadıklarını düşünüyorum. Kimseyi giyinişine göre yargılamıyorum. Dini görüşüme sırtımı dayayıp bahanelerle, torpillerle hiçbir şey elde etmedim. Bir hemcinsimi kıskanıp onu “Tanrı, seni sevmiyor!” silahıyla vurmuyorum. Karşı cinslerimi kölem zannetmiyorum. Tembelliklerime “din kadını böyle istiyor.” diye kılıf uydurup tanrıma iftira atmıyorum. Ahlak nedir bilmiyorum ama utanılacak şeyler yapmıyorum. Çünkü huzurla uyumak istiyorum. Deizm, ahlak anlayışımı düzene soktu evet ama ben zaten hep toplumdaki bu çirkinliklerin farkında olan ve bunlardan rahatsız olan bir insandım.

Burak T. (33):

Ben zaten ahlaklı olduğum için deist oldum. Kaynağı da insanın kendisidir. Düşünebilmek, duyarlı olmak vs. Ben de bir zamanlar “Allah’a inanmayan veya dine inanmayan neden kötülük yapmasın?” diye sorardım. Bugün anladım ki inanmak korkutuyor ama insanın korkuyu yendiği veya umursamadığı durumlar olabiliyor. Fakat iyilik veya kötülüğü evrensel

düşünmek, görev olarak görüp benimsediğinde kötülük yapma ihtimali çok azdır dine nazaran.

Fatma C. (32):

Evet, ahlaklı biri olduğumu düşünüyorum. Ahlakın kaynağı da din değil bence. Bir insan Allah'tan -ben Allah kelimesini de kullanırım-, Tanrı'dan ya da bir yaratandan korktuğu için kötülük yapmıyorsa o insan zaten kötüdür. Sırf korktuğu için yapmıyorsa burada ahlaki bir sorun vardır. Bence ahlak, vicdandan gelir. "Kitapta bu yasak, Kur'an'da bu yasak!" diyerek oluşmaz. Yani yapıp yapmaman gereken şeyleri vicdanın belirliyor.

İzzet Y. (46):

Ahlaklı olmak için dine ihtiyacım yok. Dindar olanların yediği naneleri herkes de biliyor. Ahlakın kaynağı, toplum ve binlerce yılda geliştirdiğimiz değerler.

Mehmet D. (39):

Dini inançla ahlakın kazanıldığına inanmıyorum. Bunun en güzel örneği Japonlar. Victor Hugo'nun dediği gibi Tanrı, insanın içindeki vicdandır. Vicdan kişiyi doğru olana yönlendirir. Beş vakit namaz kılıp ahlaki çöküntüde olan etrafımda bir çok insan var.

Nurten İ. (32):

Bana göre, ahlaki-insani erdemler "altın kurallar" içeriyor. Bunu dine bağlamıyorum, gerekli görmüyorum.

Ravza S. (17):

Ahlak insanın içindedir, dinde değildir. Bir insan kutsal kitaba inandığı zaman o kitabın ahlak tanımına göre hareket etmeye çalışır fakat kutsal kitaplara inanmayan insanlar kendi ahlak tanımlarına göre hareket ederler. Ben ise inanan birçok insandan çok daha ahlaklı olduğumu biliyorum ve deist olmamın ahlak anlayışımı değiştirdiğini söyleyebilirim. Eskiden ahlaklı olmayı erkeklerin yanında oturup kalkmasına dikkat etmek, sessiz ve hanım

hanımcık olmak olarak tanımlayabilirdim fakat şimdi ahlak anlayışım belirli kurallardan sıyrılıp kendi kurallarına göre şekillendi.

Safiye N. (47):

Dinsiz toplum olur ancak ahlaksız toplum olmaz. Buna en iyi örnek yüzde 90'ı ateist olan Japonya'dır. Dini inancın ahlak pusulamızı iyi ya da kötü etkilediğini düşünmüyorum.

Sena E. (25):

Ahlakın kaynağı bence, insanların içindeki iyiliklerdir. Vicdandır. Din ile ahlakı birbirinden ayırıyorum. Bir çok ahlaksız dindar gördük. Ahlak bir yaşam biçimidir. Yolda bir hayvana zarar vermemek, herhangi bir insana zarar vermemek, şiddete maruz bırakmamak ahlaklı bir insanın yapacağı davranışlardır. Ben de bu yüzden ahlaklı olduğumu düşünüyorum.

İlahiyatçı olmayan katılımcılar gibi ilahiyatçı deistlerin de dini ahlak eleştirileri oldukça dikkat çekicidir:

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Bence ahlakın yegane kaynağı, içgüdülerimizdir. Ancak maalesef şuan insanların çoğunun uyduğu ahlaki kurallar bizim içgüdülerimize zıt olan bir takım dini söylentilerdir. Ve bu zıtlıklar bize ciddi anlamda psikolojik rahatsızlıklar veriyor özellikle cinsel konulardaki baskılar, tecavüz ve sapkınlığa itilmenin en büyük nedenidir. Kendi ahlak tanımına göre ahlaklı birisiyim yani iç güdülerime uyarım, çünkü o bizim doğamızdır. Deist olmam ahlaki eylemlerimi etkilemedi.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Ahlak dinin tekeline değildir. Ahlak yaratılışla alakalı bir kavram ve kelime manası zaten yaratım demek.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52), dini ahlakın ortaya koyduğu dindarlık anlayışının ahlakı olumsuz etkilediğini belirterek dini ahlak eleştirisini sürdürmektedir:

Ahlakın kaynağı, kişinin toplumsal sözleşmelerden, yaşadığı kültür ikliminden, edindiği bilgi ve deneyimlerden elde ettikleridir. Kısaca ahlakın kaynağı, kişinin kendisidir. Ancak kişiyi var eden toplumsal sözleşmeler ve kültürü oluşturan unsurlara doğru indiğimizde içinde dini de buluruz. “Ahlaksızlık” olarak nitelediğimiz davranışların temelinde yatan fiziksel ve sosyal olguları besleyen bir bütünlük bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin, tecavüz ve enest olaylarının daha çok içe kapanık ve sıkı dindar ve muhafazakar topluluklarda görülmesi. Kızla erkeğin bir arada bulunmasına, el ele tutuşup gezmesine asla tahammül etmeyen ve yasaklayan dini kurallar sonucu ergen erkek ve kızların bastırılan cinselliklerinin kapalı kapılar ardında anormal biçimlere bürünerek ortaya çıkarmasıyla sonuçlanmaktadır. “Dinimizde tecavüz ve enest büyük günahlardandır.” mottosu söylem olmaktan öteye gitmez. Ya da mesela, çevre kirliliğinin, görsel çirkinliğin en çok olduğu yerleşim alanlarının kendisini “dindar” olarak sınıflandıran insanların yaşadığı yerler olması gözleminden bahsedelim. Teorimi destekleyecek çok sayıda örnek bulunabilir. “Temizlik imanın yarısıdır.” gibi ezberlenmiş bir sloganla halledilemeyecek kadar derin bir yaradır, dindar mahallelerin kirliliği.

Öte yandan, katılımcılar arasında bulunan Kemal T. (36), dinlerin ve ahlakın kaynağının ortak olduğunu iddia etmektedir:

Ahlakın kaynağı, insanın adalet içgüdüdür. Onurlu duruşudur. Esasen dinlerin kaynağı da budur. Mısırlılar, halka devasa piramitlerin yapımı için bu kadar baskı yapmasaydı yani aileleri dağıtıp eşleri ayırıp çocukları öldürüp kendilerine mezar inşa ettirmek için toplumu köleleştirmeseydi Tevrat ortaya çıkmazdı. Bu kadar acının mutlaka bir isyanı ve destanı olur. Bir hikayesi olur. Gerçekte öldürmek istediği Firavun’u hiç değilse hikayesinde öldürür. Hak etmiştir de. Benim Tanrı inancım çok yüksektir. Ahlaklı ve erdemli olmak benim için ibadettir. Belli ritüeller tarihsel mirastır, nesilden nesile geçer. Mutasyona uğrar ama özü aynı kalır.

Bazı katılımcılar ise, ahlakın “evrensel değerler ve ilkeler” üzerine dayandırılması gerektiğini vurgulamakta ve tanımlarını bu çerçevede yapmaktadırlar:

Aylin M. (51):

Bana göre ahlak, evrensel doğru ve yanlışlar ile etik değerlerin bütünüdür. Evet ahlaklı bir insan olduğumu düşünüyorum. Örneğin öğrenciyken bir kez bile kopya çekmedim. Hayatım boyunca hırsızlık yapmadım. Torpil isteyip bir yerlere gelmedim. Kimseye bilerek ve isteyerek kötülük yapmadım. Deist olmam ahlaki eylemlerimi hiçbir şekilde etkilemedi. Eskiden neysem şimdi de oyum.

Ayten Ç. (56):

Kesinlikle ahlaklı bir insanım. Doğaya, insana, hayvana saygılıyım. Lgbt'lilere saygım sonsuz. Dejenere yaşamıyorum. İnsan haklarına inanıyorum. Vergimi veriyorum, adaletliyim.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43), dini ahlakı eleştirerek evrensel ahlaktan bahsetmektedir:

Ahlakın kaynağının din olduğunu düşünmüyorum. Ahlaklı olabilmek için dinlerin normlarından uzaklaşmak gerekiyor. Zaten bizim ülkemizde ahlak denilince genellikle cinsel konularla ilgili hususlar ön plana çıkıyor. Oysaki bu doğru bir yaklaşım değil. İnsanın içinde varoluşundan itibaren doğal bir ahlak bulunur. Bugün, evrensel değerler, normlar olarak tanımladığımız başka bir canlıya zarar vermemek, hak-hukuk sınırlarını tanımak gibi. Ahlak akıldır, vicdandır. Bu doğrultuda davranışlarına yön veren insanlar, ahlak olgusunu yaşatmaya devam ediyorlar.

Selma H. (24) ise, ahlakın göreceli olduğunu vurgulamakta ve evrensel ahlaka atıf yapmaktadır:

Ahlakın kaynağı insanların geçmişten beri süregelen, birbirleri arasında koydukları hayali kurallardır. Bu hayali kuralların bütününe kültür diyebiliriz. Yani ahlakın kaynağı aslında kültürümüzdür. Tam da bu sebepten dolayı ahlak normları kültürden kültüre değişkenlik gösterir.

Mesela bir Afrika kabilesinde çıplak olmak ahlaklı ve normal bir davranış olarak görülebiliyorken bizim toplumumuzda ahlaksız bir davranış olarak görülür. Bu şekilde toplumlar arasında makro düzeyde değişkenlik gösteren ahlak normları, kişiden kişiye de mikro ölçülerde değişkenlik gösterebilir. Yine çıplaklık üzerinden gidersek mesela bir kişinin diz seviyesinde etek giymesi ve daha kısa giymek istememesi, başka bir kişinin ise daha kısa giymeyi normal görmesi gibi. Bu bakımdan kişileri ahlaklı veya ahlaksız olarak nitelendirmek zor. Evet çıplaklık dışında kendimize koyduğumuz başka kurallarımız da var. Daha evrensel olanlar. Mesela sanıyorum ki çoğu toplumda yalan söylemek ahlaksızca kabul edilir. Bu bakımdan ahlaklı olduğumu düşünüyorum, çoğu evrensel ahlak kuralına uymaya çalışıyorum elimden geldiğince.

Türkiye’de yaşayan deistlerin ahlak anlayışlarını daha iyi anlayabilmek için katılımcılara, “LGBT+ gibi oluşumlar ve eşcinsel evlilikler hakkında ne düşünüyorsunuz?” sorusu yöneltilmiştir. Bilineceği üzere, özellikle semavi dinler, eşcinsel ilişkileri büyük bir ahlaksızlık olarak tanımlamakta ve bu ilişki türünü lanetlemektedir. Katılımcıların 4’ü eşcinsel ilişkilere doğrudan karşı olduğunu belirtirken, 24 katılımcı kesin olarak desteklediğini ifade etmektedir. 1 katılımcı da yalnızca eşcinsel evlilikleri reddettiğini açıklamıştır. Diğer katılımcılar, eşcinsel ilişkilere saygı duyduklarını ve karşıt olmadıklarını söylemekle birlikte bazı çekincelerini dile getirmekte ya da nötr kaldıklarını söylemektedirler. Özetlenecek olursa, 4 katılımcı hariç diğer katılımcılar LGBT+ gibi oluşumlara ve eşcinsel evliliklere saygı duydukları yönünde cevap vermişlerdir. Eşcinsel ilişkileri onaylamayan katılımcıların açıklamaları şu şekildedir:

Davut K. (40):

Homofobik olmadığuma inanmak istiyorum ama ben biraz mantıksal olarak düşündüğüm için doğal düzene aykırı buluyorum. Tabiki bu bireylere saygım sonsuz ama bu doğru bir şey olduğu anlamına gelmiyor. Normalleştirilmesine karşıyım. Bireysel orak bu kişiler ile sorunum yok ama bir toplumsal hareket olarak karşıyım.

Kemal T. (36):

Homoseksüellik inanç gruplarında çok daha yaygın bir sapkınlık. Oransal olarak inançsız ya da deistler arasında bence daha azdır. Homoseksüel imamlar ya da cemaat yurtlarında olanlar belli. Ancak bu konuda yaşadığım tecrübeler de olduğu için bu konuda çok muhafazakarım. Homoseksüellik meselesini din bağlamında değerlendirmek dinlere de hakaret olur. İnanmıyor olabilirim ama saygısızlık yapmam.

Nigtcall (28):

Normal olmayan şeyleri normalleştirmeye çalışmayacağım. LGBT bence normal değildir. Ne kadar nonteistler arasında bu görüşlerimden ötürü dışlandığım olsa da LGBT'nin topluma zararlı olduğunu ve olacağını düşünüyorum. Konu hakkında daha çok fazla şey söylenebilir ama bu kadarı yeterli bence. Tabii ki bunlar benim kişisel görüşlerimdir. Herhangi bir topluluğu temsil etmiyorum.

Vedat E. (41):

LGBT konusunda evrimden örnek vereyim, biyolojiden örnek vereyim. Biyoloji bilimi bize şunu öğretir: İki cins vardır. Evrime göre de böyledir. Yani erkek ve dişi. Hatta bakterilerde bile iki cins vardır. LGBT'nin yaptığı olay, bana göre çok ters, onu söylemek istiyorum. LGBT, toplumu cinsiyetsizleştirme çabasıdır. Yani bu dinden çok bağımsız. Bilimle açıklamak istiyorum. Bilime göre şöyle bir şey var: DNA kalıtsal bozukluk ve davranış bozukluğu. Yani eşcinselliğin temelinde bunlar yatıyor. Ama şöyle de bir durum var: Yaratılma sürecinde ya da evrim sürecinde diyelim. İnananlar yaratılma diyor, diğerleri evrim diyor, ikisini de kabul edebiliriz. Ben bu noktada mikroorganizmaların göç ile geldiğine inanıyorum. LGBT bana göre, bir dayatma. Hani dindarlar, radikaller nasıl dini dayatıyorlarsa LGBT de dayatıyor ve ben buna karşıyım. Çünkü hiçbir çocuğun ergenlik çağına kadar cinsel bir eğilimi olamaz. Ben kendimden biliyorum, siz kendinizden biliyorsunuz. Ama toplumda sürekli bir lgbt dayatması var, bunu görüyoruz. Mesela örnek veriyorlar, iki erkek maymun eşcinsel ilişki yaşıyorlar. Bilim bunları tamamen davranış bozukluğu olarak açıklıyor zaten. Bu, memelilerde de var, diğer canlılarda da var. Davranışsal bozukluk, DNA kalıtsal bozukluk. Hatta Vikingler, onların soyluları neden

mesela iyidir? Anglosaksonların, Vikinglerin. Vikingler, sakat doğan çocukları bile öldürüyormuş. Hani bu ahlaki değerlere uymuyor. Eşcinselleri de aynı şekilde öldürüyorlarmış. Ve herkes diyor ya “Avrupa’da eşcinsellik çok yaygın.” diye. Viking Kuzey Avrupa bölgesinde eşcinsellik çok az. Eşcinselliğin temeli yine Doğu’dan çıkmadır. Doğu temellidir. Yani ordaki insanlar şöyle görüyordu: Zayıf halkayı yok ediyorlardı ki genlerine sirayet etmesin, sonraki toplumlarının genlerine sirayet etmesin gibi. Açıkçası bu konuda ben, LGBT’ye karşıyım.

Zerrin Ö. (33), eşcinselliğe karşı olmamakla beraber eşcinsel evlilikleri onaylamadığını ifade etmektedir:

Saygı duyuyorum, nefret beslemiyorum. Ancak dünyanın ve insan neslinin devamı açısından eşcinsel evlilikleri tehlikeli buluyorum.

Bazı katılımcıların eşcinsel ilişkiler konusunda daha nötr düşüncelere sahip oldukları görülmektedir:

Ahmet E. (44):

Kendi tercihleri beni çok ilgilendirmiyor açıkçası. Bana zarar vermiyorlar, benim de onlara bir zararım dokunmaz.

Canan M. (48):

Karşı değilim ama mantığım da almıyor. Kadın-erkek varken aynı cinse yönelmek nasıl mantıklı gelebilir ki?

Hüseyin D. (35):

İsteyen istediği gibi yaşamalı. Duygulara yasak koymak bir dinin yasak koymasından farksızdır. Duygular dinler üstüdür.

Mehmet D. (39):

Benim tarzım ya da onayladığım bir şey değil. Ama insanların bireysel seçimlerine fazla müdahale edilmesi taraftarı değilim.

Mert K. (38):

İnsanların kendi tercihleri, kimseyi ilgilendirmez. Nasıl ki kimsenin özel hayatına müdahale edilmemesi gerekir, bahsi geçen konu da buna dahildir.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Öncelikle eşcinselliğin bir hastalık olmadığını, doğal yapının bir parçası olduğunu düşünüyorum. Bu düşünceye biyoloji, evrim ve genetik konusundaki okumalarla ulaştım. Bireyin bedeni kendisine aittir ve istediği cinsel yönelimi yaşayabilir. Bu beni ve diğerlerini ilgilendirmez.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Doğal anlamda yani doğaya baktığımızda canlılar arasındaki döngüde - üreme döngüsünü kastediyorum- bir eşcinsellik durumunu genelde görmeyiz. Ama elbette insanların cinsel eğilimleri değişebilir. Bu bazen canlılar dünyasında da olur. Biz bu durumda, bu insanlara sapkın diyemeyiz, onları anlayışla karşılamalıyız.

İzzet Y. (46):

Benim dışımda bir olay, bir fikrim yok.

Üç katılımcı karşı olmadıklarını belirtmekle beraber bazı çekincelerini de ifade etmişlerdir:

K. Ender (36):

Onlarla bir derdim yok. Kim ne istiyorsa onu yaşasın, herkes kendinden sorumlu sonuçta. Şöyle düşünmek lazım: Benim oğlum, eşcinsel olsaydı reddedebilir miydim, edemezdim. Biraz kızardım sonra yine sevmeye devam, çocuğun sonuçta. Nasıl yok sayacaksın? LGBT+ bireylerin sevmediğim yönü, sürekli “Biz burdayız, bizi görün hey!” halindeler. Zaten varınız, görüyoruz ama bunu özendirmeyin. Burada biraz dengesiz davranıyorlar bence.

Naci G. (39):

Beni ilgilendirmiyor, teröre destek verilmediği ve gözüme sokulmadığı sürece.

Serdar F. (42):

Sosyal medyada aktif bir kullanıcı olduğum için birkaç gün önce DM'den bu konuyla ilgili bir mesaj da almıştım hatta. Bir transseksüel ve bir erkek. Evlenmek istediklerini, Türkiye'de yasak olduğu için Twitter'dan bu konuyu dile getirip yardımcı olmamı istemişlerdi. İnsanların hür iradeleri, kendi kararları. Bir başkasının hayatını olumsuz etkilemedikleri sürece insanların yaşam biçimlerine saygı göstermek durumundayız. Dini inanç ya da cinsel yönelim fark etmez. Saygı duymalıyız. Ancak bu tartışmayı 18 yaşından küçük çocuklara yansıtmayı doğru bulmuyorum.

Katılımcıların çoğu eşcinsel oluşumları ve evlilikleri desteklediğini ve eşcinsel hakların savunulması gerektiğini belirtmektedirler:

Ayşe D. (22):

İnsanların dini inançları, cinsel yönelimleri beni hiçbir zaman ilgilendirmedir. Ailemden öğrendiğim bir şey. İyi bir insan olup olmamaları çok daha önemli benim için. Bu yüzden herkes kendi olabildiği ve mutlu olduğu bir hayatı yaşamalı diye düşünüyorum. İsteyen istediğiyle evlensin.

Bengü G. (29):

Yetişkin insanların özgür iradeleriyle yaşadıkları ilişkilerin başka birisini rahatsız etmesi bir hastalıktır. Çünkü rahatsızlık pasif öfkedir ve her öfke mutlak korkudan beslenir. Korkunun kaynağı da cehalettir. Eğitimle aşılabileceğine eminim.

Berfin H. (20):

İnsanların özgür iradeleriyle yapmış oldukları tercihlere saygı duyulması ve desteklenmesi gerekiyor. Evrensel ve en temel insan hakları ve özgürlükler açısından da bunun bu şekilde kabul edilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Burak T. (33):

Kişi başkasına zarar vermediği müddetçe özgürdür. Yataktaki zevklerine beğenilik yapmak kimsenin haddine değil.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Çok temel insani bir hak söz konusu. Kendim de bir SpodLgbti üyesi olarak bu insani, en temel hakkımızın mücadelesini veriyoruz. Bu bir sapkınlık ya da ahlaksızlık olamaz.

Ebru Y. (39):

LGBT destekçisiyimdir, çünkü insanlar kendi hayatlarını yaşar. Eşcinsel evlilikler olabilir bence sakıncası yok, kişiler ne yaşamak istiyorlarsa rahat bırakılmalı. Elbette saygılı olunmalı. Kısaca insanlar vicdanı doğrultusunda yaşasın, rahat ve samimi olsun herkes.

Elvin K. (16):

Sonuna kadar yanlarındayım. Aşk sadece iki cinsiyetin, kadın ve erkeğin arasında olan bir şey değil. Kendim de bir LGBTQ+ bireyi olarak bunların olmasını istiyorum.

Fatma C. (32):

Toplum baskısı olduğu için örgütlenmeler oluyor. Sayımız bilinsin, görünürlüğümüz artsın amacıyla biraraya geliniyor. Ben bu insanları kesinlikle ahlaksız, lanetlenmiş olarak görmüyorum. İnsani özelliklerine bakıyorum. Çünkü bu tür şeyler tamamen hormonal, biyolojik. Dolayısıyla saygı duyuyorum ve eşcinsel evliliklerin yasal olmasında da herhangi bir sakınca görmüyorum.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Kişisel hak ve hürriyetler çerçevesinde tercih veya değil, kişiler rızaları dahilinde bu konuda istediklerini yapabilir. Onları destekliyorum.

Meryem B. (25):

Haklarıdır, evlensinler. Herkes içinden geldiği gibi rolsüz yaşasın.

Ravza S. (17):

Ülkemde LGBTİ+ bireylerin yok sayılmasını istemiyorum. İnsanların birlikteliklerini tanımayıp evliliklerine mücade edilmemesinin kabul edilebilir bir yanı yoktur. Yakın gelecekte bu tarz problemlerin çok daha az problem olacağını biliyorum.

Selçuk B. (45):

Bildiğim kadarıyla eşcinselliğin kişisel bir tercih olmadığı, çok yüksek oranda beyin ürettiği bazı hormonların dengesiz çalışması sonucunda oluştuğu bilimsel olarak ispat edildi. Eğer bu yaratılıştan gelen bir hataysa ya yaratan yaptığı hatayı lanetliyor ya da bu lanetlemede bir hata var demektir. Osmanlı'da oğlancılık müessesesini görmezden gelip bugün LGBT'ye lanet yağdıranları da samimi bulmuyorum. Herkes istediği gibi yaşayabilir, benim özgürlük sınırlarıma müdahale edilmediği sürece benim karışma gibi bir küstahlığım yok. Ama organize ihale, yolsuzluk, Ali Dibo gibi örgütlere çokça karşıyım.

Selma H. (24):

Her düşünceye hoşgörü ile bakıyorum. Onlar da haklarını koruyabilmeli, fikirlerini özgürce ifade edebilmeli ve hayatlarını istedikleri gibi yaşayabilmeliler diye düşünüyorum.

Sena E. (25):

Bu insanların şeytanlaştırılmasını doğru bulmuyorum. Oldukları gibi kabul edilmesi gerekiyor. Biyolojik olduğunu düşünüyorum. Bu yüzden insanları suçlayamayız. Onların da bir aile kurması gayet normal, yasal olması gerekiyor.

Sevilay G. (18):

İnanılmaz doğal karşılıyorum, canlı doğasına aykırı bir durum söz konusu değilken insanlar bunu kabullenmeyip toplumda ahlaka aykırılık doğuruyor.

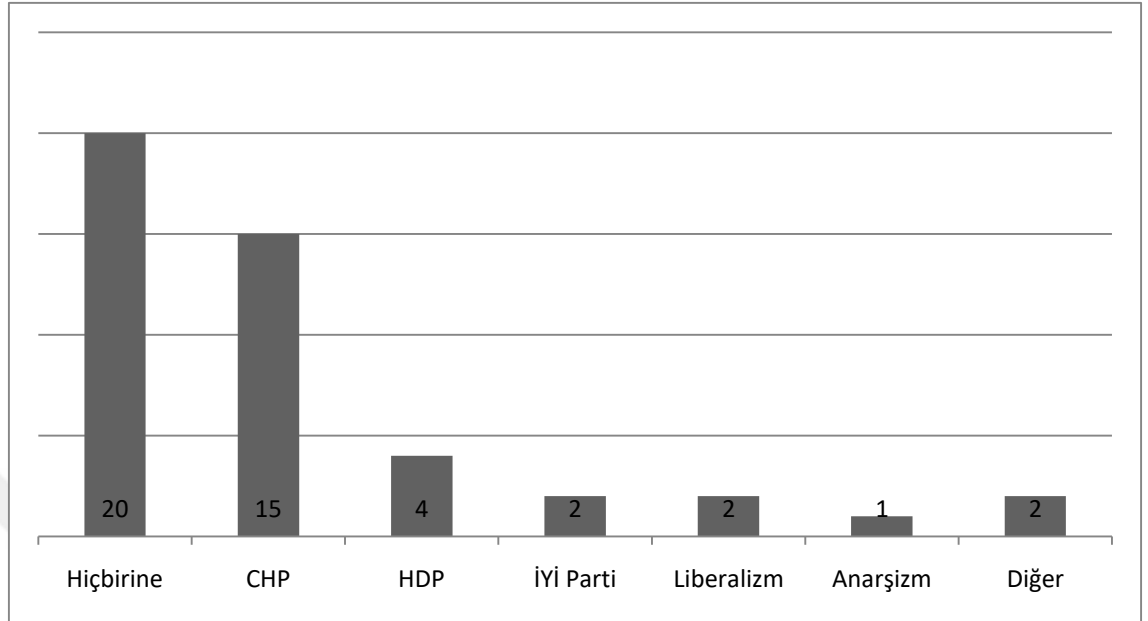
Kadınların yüzyıllar yılı erkeklerden aşağıda görülmesi ve bunun devam ediyor olduğu acı gerçeğiyle aynı şey bu da. İnsanlar kendilerinin ve yine kendi inanışlarının egemen olduğu bir dünya istiyor ya da egemen olmak için inanışları da ona göre evriliyorlar.

Turan Üçok (36):

İnsanlar özgür iradeleriyle istedikleri kimselerle beraber olabilir, evlenebilirler.

Katılımcıların görüşlerinden deist ahlakın öne çıkardığı genel sonuçlar hakkında özetle şunlar söylenebilir: (1) Ahlak, dini öğretilerin ya da inançların salık verdikleri doğrular ve yanlışlar kümesinden bağımsızdır. Bu açıdan ahlak, kültürel ve toplumsal etkilerle oluşan bir olgudur. Dini inançların da ahlakın oluşmasında ve yerleşmesinde katkısı olsa da yalnızca ve kesinlikle din kaynaklı değildir. (2) Ahlak, kaynağını özellikle “vicdan” olgusundan ve “evrensel değerler”den almaktadır. Bir başka canlıya zarar vermeme, temel hakları koruma ve savunma gibi ilkeler evrensel ahlakı temellendirmektedir. Bu açıdan ahlak olgusu, tüm insanlar için evrensel bir hüviyete sahiptir. (3) Öte yandan ahlak olgusunun göreceli olduğunu savunanlara göre, ahlak sistemini oluşturan unsurlar bir toplumun kendine has kültürü, normları ve yaşayış biçimleriyle doğrudan ilgilidir. Herhangi bir toplumda ahlaki olarak kabul edilen bir davranışın başka bir toplum için ahlaksızlık örneği olabileceği dolayısıyla ahlak kavramının toplumdan topluma değişkenlik gösterebileceği düşünülmektedir. (4) Ahlak konusundaki görüşlerini dini ahlak eleştirisi üzerine yapan katılımcılara göre, dini ahlakın ortaya koyduğu mükafat-ceza sistemine göre yapılan davranışlar, kişisel menfaat temelli olduğu için bir ahlaki problem olarak görülmektedir. (5) Ahlak sistemini din ile refere eden dindar davranışlarının iddia edildiğinin aksine birer ahlaksızlık örneği olduğu vurgulanmaktadır.

2. 1. 3. 2. 4. Siyaset

Grafik 17: Siyasi Görüş ve Parti (n)

Katılımcıların verdikleri cevaplara göre, özellikle Siyasal İslam veya dindar kökenli siyasi görüş ve partiye ilgi duyulmamaktadır. Ayrıca, hiçbir siyasi görüş veya partiye ilgi duymadığını belirten katılımcıların oranı dikkat çekicidir. Katılımcılar arasında, kendisini solcu veya Atatürkçü olarak tanımlayanlardan bazıları siyasi parti olarak CHP'yi desteklediklerini ifade etmektedir:

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Bu soruya cevap vermem gerekiyor. Çünkü ülkemizde gerçek Aydınlanma'yı istiyor, seküler bir toplum yapısı arzu ediyorsak her ne kadar eleştirdiğimiz, eksik kalan noktaları olsa da bizi bu yöne götürecek bir parti var. Mustafa Kemal Atatürk'ün partisi.

Fatma C. (32):

Sosyalist birisiyim ben. Atatürk'ü ve ilkelerini çok önemişiyorum. Bu yüzden CHP diyebiliriz.

“Hangi siyasi görüş ya da partiye kendinizi daha yakın hissediyorsunuz?” sorusuna verilen bazı cevaplar da şunlardır:

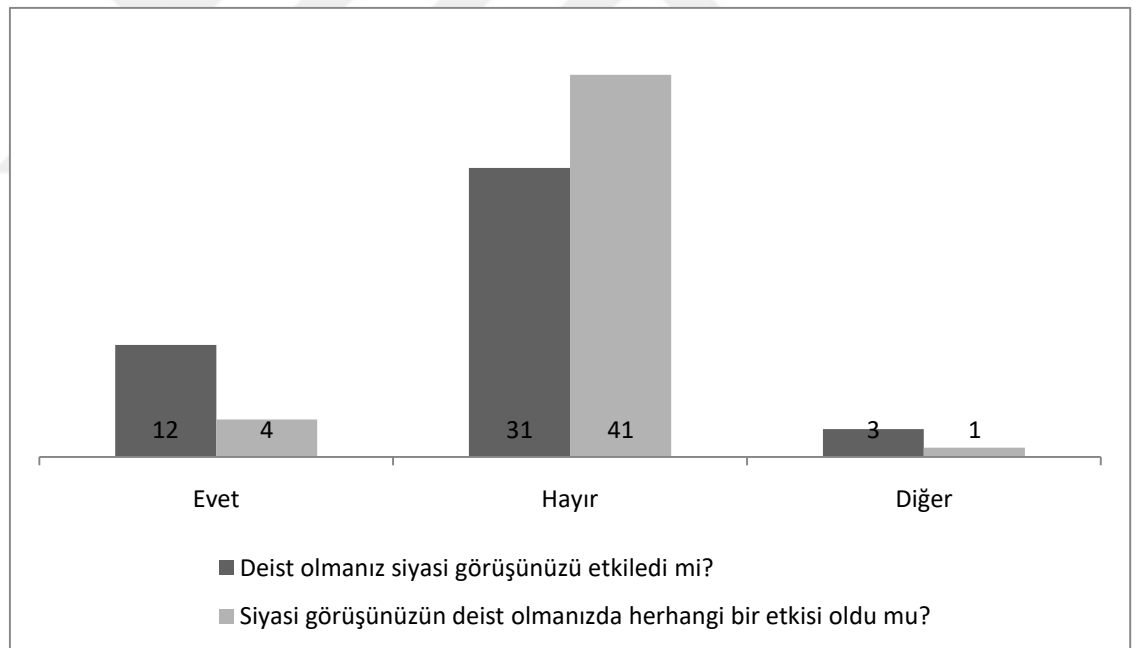
Eda Ş. (18):

Şu an desteklediğim birkaç siyasetçi var. Belirli bir parti görüşüm yok ama desteklediğim kişi CHP milletvekili olduğundan ona daha yakınım.

İzzet Y. (46):

Türk milliyetçisiyim ama MHP’li değilim.

Ayrıca, deizm-siyaset ilişkisini anlayabilmek adına katılımcılara, “Deist olmanız siyasi görüşünüzü etkiledi mi?” ve “Siyasi görüşünüzün deist olmanızda herhangi bir etkisi oldu mu?” şeklinde iki soru daha yöneltilmiştir:

Grafik 18: Deizm-Siyasi Görüş İlişkisi (n)

Ayten Ç. (56):

Hayır, siyasi görüşüm değişmedi. Kendimi sola daha yakın görüyorum. Kadın hakları için mücadele eden, kadını eşitleyen bir görüşe sahibim.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Hayır, Hristiyan olduğum dönemde de bizim haklarımızı savunan tek partiydi zaten CHP.

Fatma C. (32):

Hayır, siyasi görüşüm değişmedi. Sosyalist açıdan baktığım için etkilemedi. Ancak deist olduktan sonra sağ partilere antipatimin daha çok arttığını söyleyebilirim.

Mehmet D. (39):

Dini kullanan partilere karşıtlığım arttı.

Davut K. (40):

Emin değilim, derin düşünmedim hiç.

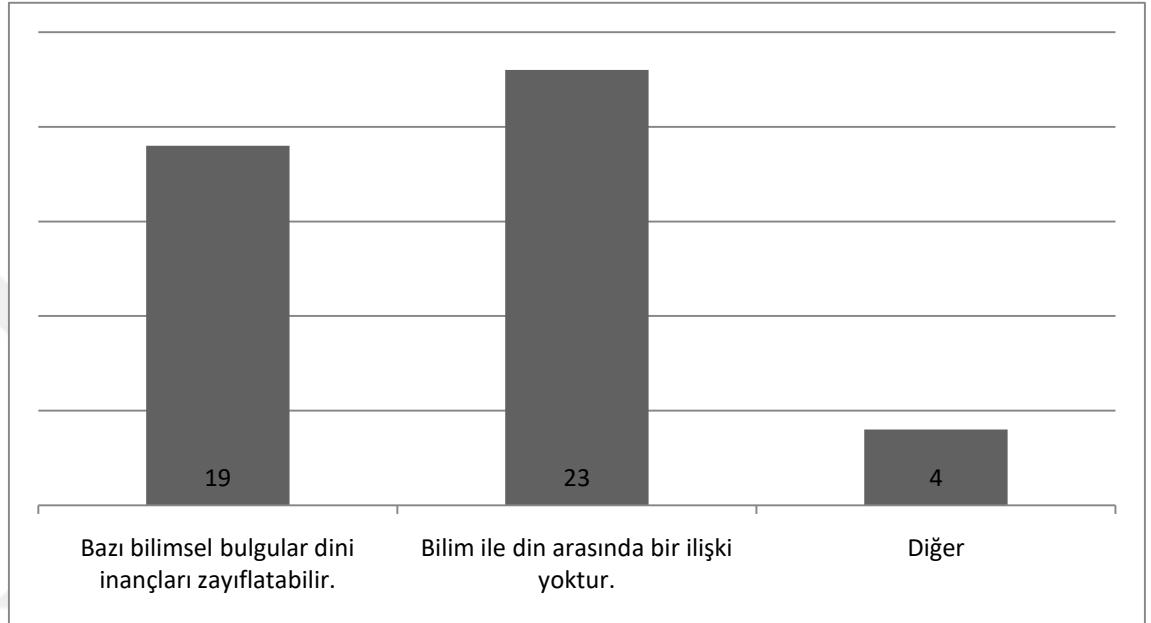
Berfin H. (20), siyasi görüşünün deist olmasında etkili olduğunu ifade etmektedir:

Zaten siyasi görüşüm, dünya görüşüm bu olduğu için deizme adım atabildim. Geçirdiğim süreçte katkısı olan en önemli dayanak noktalarından birisi düşüncelerimdi. Zor bir süreçti ama aşabildim.

Katılımcıların 3'te 2'si deist olmalarının siyasi görüşlerini etkilemediğini belirtirken, yaklaşık 3'te 1'i deist olmaları ile siyasi görüşlerinin değişime uğradığını ifade etmektedir. Öte yandan katılımcıların tamamına yakını siyasi görüşleri ile deist olmaları arasında herhangi bir ilişki olmadığını söylemektedir. Sonuç olarak, deist ve siyasi görüşleri arasında bir neden-sonuç ilişkisi olmadığını söyleyen katılımcıların oranı oldukça fazladır. Ancak katılımcıların deist olma süreçlerini ele aldığımız “deizmin psikolojisi” adlı bölümde de muhafazakar/dindar siyasi politika ve uygulamaları önemli bir etken/neden olarak görenlerin deist olmaları ile siyasi görüşleri arasında bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

2. 1. 3. 2. 5. Bilim

Tartışma alanlarının başında gelen ve halen yoğun bir şekilde tartışılmaya devam eden bir diğer konu da din-bilim ilişkisi üzerinedir. Bu bakımdan, katılımcıların din-bilim ilişkisi hakkındaki görüşleri sorulmuştur:

Grafik 19: Din-Bilim İlişkisi Hakkında Ne Düşünüyorsunuz? (n)

Grafik 19’da görüleceği üzere, katılımcıların yarısı bilim ile din arasında bir ilişki olmadığını belirtmiş; 5 kişi ise bu konuda farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bakımdan, bazı bilimsel bulguların dini inançları zayıflatabileceğini belirtenlerin görüşleri şu şekildedir:

Ahmet E. (44):

Bilim çağlar geçse de artarak devam edecek, bilinmeyenler anlaşıncaya kadar çözülünce daha da kuvvetlenecek ve din azalacaktır diye düşünüyorum.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Bilim tamamen akla ve mantığa dayalı, kendi içinde yöntemleri ve sistemi olan bir alan. Din ise tamamen dogmalara ve bazı ön kabullere dayanan bir

inanç. Bilim, daima ilerler ve gelişir. Din ise, gericedir ve bilimin önündeki en büyük engeldir. Sürekli bir çatışma halindedirler. Tarih sahnesi sürekli olarak din-bilim çatışmasına sahne olmuştur. O yüzden dinler, bilimi kendileri için en büyük tehdit olarak görürler.

Fatma C. (32):

Din, bilimin düşmanıdır. Din hiçbir şekilde bilime kaynaklık edemez. Belki psikoloji kitaplarına konu olabilir. Düşünsenize, Musa'nın denizi ikiye yarıdığı anlatılıyor. Bilimsel herhangi bir ispat var mı? Yok!

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Din ve bilim birbirlerinden beslenebilirler, ama din bilimi desteklemez çoğu zaman ve asıl olan bilimdir, deneydir, gözlemdir, bulgulardır.

Ravza S. (17):

Din ve bilimin taban tabana zıt olduğunu düşünmüyorum. Bilim, Tanrı'nın var ettiğini çözümlemekle uğraşıyor da olabilir fakat elbette bazı bilimsel bulguların dini inançları zayıflattığını düşünüyorum.

Turan Üçok (36):

Bilim, din için en büyük tehdittir. Bunun tam tersi de söylenebilir. Hangisi zihinlere daha önce yerleşirse diğerinin onu kovması veya ondan yer kapması zorlaşır.

K. Ender (36):

Bu biraz karışık bir konu ama ben, bu dönemde bile Dünya'nın yuvarlak olmadığını iddia eden dindarlar gördüm. Bilim biraz daha ilerlerse bu dinler için pek de iyi olmaz gibi görünüyor.

Bilim ile din arasında bir ilişki olmadığını belirten katılımcılardan bazılarının belirttikleri görüşler aşağıdadır:

Caner A. (49):

Din bir doktrindir, folklör olarak başlamış ve misyonerlik ile yayılmıştır. Yüzlerce yıl önce yazılmış kaideler günümüz bilim koşulları ve buluşları ile ilişkilendirilemez.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Din ve bilim ayrı disiplinlerdir. Birlikte yürümeleri imkansızdır.

Mehmet D. (39):

Din yeniliğe, reforma kapalıdır, sorgulayamazsın. Bilimin ana teması sorgulamadır.

Meryem B. (25):

Dinin daha mistik bir tarafı olduğu veya en azından benim onu o tarafından ele aldığımı düşünürsem, fiziki dünya üzerine çalışan bilim ile dinin yerini biraz ayrı tutuyorum. Bu herkes için böyledir diye de düşünmüyorum. Öte dünyaya inanmak, Bir'in içinde ayrıştırıcı ve birleştirici safta olmak hoşuma gidiyor. Kendimi daha ait hissediyorum varolmaya karşın.

Musa C. (32):

Dinin kalıplaşmış cevapları vardır. Dogmatiktir. Bilimin ise merakı vardır. Kesinleşmiş yargıları yoktur ve değişir.

Naci G. (39):

Bilim ile dini bir araya getirme düşüncesi eziklikten kaynaklıdır. Farabi, İbn-i Sina gibi Türk bilim insanları bizzat Gazali tarafından dinsiz ilan edilmişken, ülkemizin dindarlarının İslam ile bilim güzellemesi yapması saçmalıktır. Takiyüddin'in rasathanesini "Meleklerin bacaklarına bakıyorlar." diye yıktıranların takipçileri, bilim ve din hakkında yorum yapınca komik oluyor.

Selçuk B. (45):

Eskiden din ve bilimi ortak bilen uzmanlar varmış. Her ikisini de bildikleri için İslam, uzun bir süre bilimle paralel yürümüş. Ama artık, özellikle İslam'ın bilimle hiçbir ilişkisi kalmış gibi görünmüyor.

Sena E. (25):

Ortaçağ'da din, bilimin önündeki en büyük engel. Ancak İslam filozofları arasında da İbn-i Sina gibi bilginler, bilimin gelişmesine katkı sunmuşlar. Bugün geldiğimiz noktada artık aralarında bir ilişki olmadığını düşünüyorum.

Vedat E. (41):

Din ve bilim birbirlerine oldukça ters olgular. Hem Müslüman hem bilim adamı olabilir misin? Olabilirsin. Ama en nihayetinde din ve bilim çarpışır. Çünkü bilim, hiçbir zaman durmaz ama dinler bir kitaba sığar, kitabın sınırlarının dışına çıkmaz. Daha öncede çarpıştı. Hani Katolik din adamlarının bilim adamlarını cadı olarak nitelendirdikleri dönemler de vardı, öldürdüğü dönemler de vardı. Bugün, baktığımız zaman dindar olmayan ülkeleri, bilim devleri olarak görüyoruz. Kore'ye bakarsak, Japonya'ya bakarsak işte ne bileyim İskandinav ülkelerine bakarsak hepsinin teknolojisi, sanayisi çok gelişmiş durumda ve bunlarda din oldukça az. Yani kimse dini hayatının merkezine koymuyor. Ama sen koyu bir Hristiyan veya koyu bir Müslümansan din, hayatının merkezinde olmak zorunda.

Öte yandan din-bilim ilişkisi hakkında ayrıca görüş belirten iki katılımcı şunları söylemektedir:

Hüseyin D. (35):

Din ile bilim bağdaşamaz. Dinin olduğu yerde bilimin her zaman eli kelepçelidir.

Mert K. (38):

Dinlerin tamamı, Sümer tabletlerinden kopyala-yapıştır ve ekleme-çıkarmalar üzerine ortaya çıkmıştır. Din yoktur, bilim herşeydir.

İki katılımcı ise din-bilim ilişkisi hakkında her iki görüşe de katılmakla beraber ayrıca görüş belirtmiştir:

Selma H. (24):

Her iki şıkka da katılıyorum. Ek olarak din ile bilim arasında şöyle bir ilişkiden bahsedebiliriz. Daha önce belirtmiştim. İnsanlar çok eski zamanlarda bilim yapamıyorlardı. Bu eksiği bir şeylere inanarak kapatıyorlardı. Yani aslında din ve bilim arasında böyle bir ilişki var. Bilimin cevap veremediği sorulara din cevap veriyor. Tabii ki zamanla bilim geliştikçe dinin alanı daralıyor. Ve daraldıkça bir noktada yok olmaya mahkum gibi görünüyor. Bir kitapta mesela, mikropların keşfinden önce insanları cinlerin hasta ettiğine inanıldığını okumuştum. Çünkü o insan her gün aynı şeyleri yapıyor ama bir gün bir bakıyorsunuz ki yatağa düşüyor. Görünürde hiçbir şey yok. Bunu açıklayacak bilim de olmayınca insanlar bununla ilgili bir inanç geliştiriyorlar ve “Cinler yapıyor.” diyorlar. Mikropların keşfi ile hastalığı cinlerin yapmadığı ortaya çıkıyor. Ya da kuşların uçuşması mesela. İnsanlar aerodinamik ile ilgili bilgileri yokken her bir kuşu bir melek uçuruyor sanıyorlarmış. Bilim gelişince kuşu uçurmanın melek değil aerodinamik olduğu ortaya çıkmış. Böyle böyle meleklerin görevleri giderek azalıyor.

Ümit H. (45):

Bilim, “Benim bulduğum bir sonuca ilelebet inanma, her daim gözlem yaparak sorgula” der. Din ise “Benim söylediklerim kesin doğrudur, en ufak bir şüpheye kapılma ve kesinlikle sorgulama” der.

Görüldüğü üzere, katılımcıların yarısı din ile bilim arasında bir ilişkiden bahsedilemeyeceğini belirtse de katılımcıların önemli bir bölümünün din ve bilim arasındaki ilişki konusundaki ortak düşüncesi, bahsi geçen iki alanın arasında çatışmalı bir ilişki olduğu ve bu iki alanın da zıt karakterlere sahip olduğu yönündedir.

2. 1. 3. 2. 6. Boş Zamanlar

Katılımcılara yöneltilen “Boş zamanlarınızda en çok ne yaparsınız?” sorusuna verilen cevaplar şu şekildedir:

Ahmet E. (44):

Tarih okurum, belgesel seyrederim ve tabii ki çocuğumla vakit geçiriyorum.

Aslı Y. (29):

Alanımda araştırma yaparım.

Aylin M. (51):

Kitap okurum.

Ayşe D. (22):

Yürüyüş yapıp kendimi ve olayları sorgulamak en sık yaptığım aktivite. Ders çalışmak, dizi-film izlemek, kitap okumak, ailemle ve arkadaşlarımla vakit geçirmek, ukulele çalmak gibi herkesin yaptığı şeyler.

Ayten Ç. (56):

Boş zaman diye bir kavramım yok. Yaşam tarzım, resim yapmak, üretmek, okumak, yazmak, araştırmak.

Bengü G. (29):

Dinlerim, düşünürüm, yazarım. Doğayla iç içe zaman geçiririm.

Berfin H. (20):

Gezmeyi çok severim.

Burak T. (33):

Ekonomiyi takip etmek için Youtuber dinliyorum. Twitter’a giriyorum. Kitap okuyorum.

Caner A. (49):

Kitap okumak, araştırma yapmak.

Davut K. (40):

Dizi ya da film izliyorum, arkadaşlarla podcast yapıyorum.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Yoğunluğumdan fırsat buldukça yapmayı en çok sevdiğim şey okumaktır.
Bol bol kitap okuyorum.

Eda Ş. (18):

Boş zamanlarımı sosyal medyadan gündemi takip etmekle ve kitap okumakla geçiriyorum.

Elvin K. (16):

Piyano ve keman çalarım.

Feride A. (47):

Kitap okurum.

Gizem R. (30):

Güncel konular, terapi vs. ile ilgilenirim.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Kitap okur, film izler ve daha önceden planladığım biçimde gezilere çıkarım.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Kızım Beritan ile dolaşırım, köpeğim lion ile oynarım ve kitap okurum.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Sosyal medyada vakit geçiriyorum, kitap okuyorum. Kişisel araştırmalar yapıyorum. Film, dizi izliyorum.

Kemal T. (36):

Tarih okumaları yaparım, bilardo oynarım ve dağ sporları yaparım.

Nigtcall (28):

Film, dizi izlerim, video oyunu oynarım, forumlarda dini, siyasi, felsefi tartışmalar yapmayı severim.

Nurten İ. (32):

Kitap okuma, sinema, arkeolojik buluşlar ile ilgili haberleri takip etmek ve eski medeniyetleri araştırmak.

Selma H. (24):

Kitap okurum.

Serdar F. (42):

Kitap okurum. Yeni şeyler öğrenmeye ve bir şeyler araştırmaya vakit ayırıyorum.

Zerrin Ö. (33):

Kitap okurum.

Deist katılımcıların boş zaman etkinlikleri, Türkiye’de yaşayan diğer insanların boş zaman etkinliklerinden çok farklı görünmemektedir. Bu bağlamda, en çok öne çıkan aktivitelerin kitap okuma, araştırma ve spor yapma veya gezi etkinlikleri olduğu görülmektedir.

2. 1. 4. Türkiye’de Deizm ve Deist Olmak: Görünüm ve Sorunlar

Bilindiği üzere, Türkiye kamuoyunda başlayan ve devam eden deizm tartışmalarının nedenlerinden birisi de özellikle muhafazakar/dindar çevrelerce

sürdürülen ve mahiyeti genellikle “Liselerde özellikle imam-hatip liselerinde, üniversitelerde ve özellikle ilahiyatlarda deizm artıyor.” iddiasıdır. Bahsi geçen iddiaya paralel olarak yine bazı çevrelerce deizmin artmadığı aksine yalnızca propagandasının yapıldığı yönünde itirazlar yükselmektedir. Bu bakımdan, Türkiye’deki deizm görünümünün hangi boyutlarda olduğu hakkında fikir sahibi olabilmek adına yukarıda değerlendirilen iddialar Türkiye’de yaşayan deistlere de yöneltilmiştir. Bu bağlamda, katılımcıların, “Dindarların iddia ettiği gibi Türkiye’de deizm düşüncesi ciddi oranda yaygınlaşıyor mu? Ya da özellikle bir ‘deizm propagandası’ yapıldığı iddiasına katılıyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevaplar şu şekildedir:

Ahmet E. (44):

Evet yaygınlaştığını görüyorum, fakat kimsenin bir “deizm propagandası yapayım.” diye bir telaş içerisinde olduğunu görmedim, çünkü biliyorum ki bizler belki göremeyeceğiz ama dinler misyonlarını tamamlamış gibi görünüyor. Bu aşamada şunu söyleyebiliriz; Müslümanlar ve Yahudilerin biraz daha şansları azalacak gibi geliyor çünkü değişime ve reforma kapalılar. Hristiyanlar biraz erken davranıp o reform olayını önceden yapmışlar ama bu da onları ne kadar uzun taşır bilemiyorum. Yani teknoloji, bilim ve bilgi geliştikçe klasik dinlerin şansı azalıp yeni dini anlayışların, deizmin, ateizmin daha da artacağına inanıyorum.

Aslı Y. (29):

Deizmin yaygınlaştığını biliyorum ama özellikle bir propaganda yapıldığını görmedim. Genelde insanlar kendileri keşfediyor, inançlarının deizm olduğunu.

Aylin M. (51):

Türkiye’de deizmin yaygınlaştığına inanıyorum ancak ülkede “deizm propagandası” yapıldığı iddiasına katılmıyorum. 21. yüzyılda bilgiye ulaşmak bu kadar kolayken ve özellikle gençler dindar değil ama “dincilerin” eylemlerini/söylemlerini sorgulayabilecek kapasiteye sahipken propagandaya hiç ihtiyaç yok.

Caner A. (49):

Hızla ve bireysel olarak yayılmaktadır. Bir deist, zaten din propagandasından kaçtığı için deist olmuştur. Propaganda yapmaz.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali:

Türkiye’de deizm tabiiki yaygınlaşıyor. Dinleri araştırdıkça ve sorguladıkça mantıksızlıklar artıyor ve insanlar imanlarından kurtuluyorlar. Bizler, dünyaya zaten dinsiz olarak geliyoruz. Aslında doğaya, doğal olana uygun olan gerçekleşiyor da diyebiliriz. Gelelim propaganda meselesine. Propaganda deyince sanki kötü bir şey yapılmış gibi anlaşıyor. Halbuki siyaset açısından son derece normal, kullanılan bir unsur. Zaten anayasal bir hak. Düşüncelerimizi, inançlarımızı ve hatta inanmadıklarımızı özgürce, istediğimiz gibi, istediğimiz şekilde anlatabiliriz, paylaşabiliriz. Elbette deizmi anlatmak, deizmi, yaptığımız faaliyetlerle insanlara tanıtmak bizim için önemli. Bu da son derece normal. İnsanlığın başına bela olan dinlerden ve sahte inançlardan insanları deizmle gerçek özgürlüğe ulaştırabilmek için çaba harcamalıyız. Deizm derneği fikri de bu misyon doğrultusunda ortaya çıktı zaten.

Ebru Y. (39):

Deizm propagandası iddiasına katılmıyorum ancak elbette deizm yaygınlaşmaktadır. Zaman geçtikçe insanlar dinden uzaklaşıyorlar çünkü her şeyin ilacı zaman. Bilim ne kadar ileri giderse din bir o kadar gerilemeye mahkumdur.

Feride A. (47):

Deizm yaygınlaşıyor. “Dindarım.” diyenlerin yaptıklarını görünce herkes dinini sorguluyor.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Deizm propagandası yapıldığını düşünmüyorum tam tersine, tüm televizyon kanallarında din propagandaları görüyoruz hatta sadece dini anlatan bir sürü kanal var. Ama Türkiye’de deizmin yaygınlaştığı bir gerçek.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Sadece Türkiye’de değil tüm dünyada ciddi bir şekilde arttığını düşünüyorum. Propaganda da illaki vardır.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Deizmin propagandaya ihtiyacı yok. Deizm yayılıyor mu? Evet, ama gizlilik çerçevesinde. İtiraf etmek kolay değil.

Kemal T. (36):

Türkiye’de dindar dediğiniz kitle toplumun sülüşü. Son 20 yılda yaşadıklarımız ortadadır. Hiçbiri dine, “Dindarım.” diyenler kadar zarar vermemiştir. Ancak hakikaten samimi, kalbi dindarları istisna tutuyorum. Deistlerin dışlandığı ya da ötekileştirildiği bir Türkiye yok artık. Bilakis ben “Selamünaleyküm” diye işe başlayanlarla iş yapmıyorum. Deist insanların sayısı düşündüğünüzün çok üzerinde. Özellikle tarih ve arkeoloji incelemeleri yapan insanlar arasında.

Mahmut E. (53):

Deizm, tahmin edilenin üstünde geliyor. Toplum baskısı ve ayrımcılık çekincesi olmasa bunu çok daha açık görürüz.

Mehmet D. (39):

Deizmin propagandasının yapıldığına inanmıyorum. İnsanların deist olması için asıl propagandayı Müslümanlar yapıyor. İnsanlar, Kur’an kursundan, ilkokul din derslerinden beri “Müslüman dürüsttür, iyidir vs.” söylemlerle eğitildiği için şu anki tarikat liderlerinin ya da bazı inandığı pozisyonlardaki insanların yanlışlarında “Eğer bunlar da böyleyse” deyip dini sorgulamaya başlıyorlar. Sonuç olarak deizmin son yıllarda hızlı bir şekilde arttığına tanık oluyorum.

Musa C. (32):

Deizm yaygınlaşıyor fakat bir propaganda yapıldığını düşünmüyorum.

Naci G. (39):

Ben hiçbir yerde yapmıyorum ve yapana rastlamadım. Ateist ya da dinsiz olduğunu söylemek, bunu savunmak propaganda değildir. Tarikat dindarlarının esas meselesi neye karşı olduklarını bilmemeleri. Ben misyoner değilim. Kendi inancımı kendim buldum ve herkes bu konuda özgürdür. Esas propaganda beş vakit gümbür gümbür ezanla, İslam adına yapılıyor. İmam Hatipler bunun için açıldı.

Ravza S. (17):

Evet, deizm ülkemizde yaygınlaşıyor ama bunu olumsuzluk olarak görmüyorum. İnsanlar bilgiye daha kolay ulaştıkları için fikirleri hızlı değişebiliyor. Tabi bu durumun bilgi kirliliğine neden olduğu da doğru, bu bilgiler ışığında fikirlerini oluşturup deizme yönelen insanların da varlığını yok sayamayız. Bunlara rağmen deizm propagandası yapıldığını düşünmüyorum. İnsanlar fikirlerini söyleme ve yayma özgürlüklerini kullanarak düşüncelerini insanlarla paylaşıyorlar, burada olumsuz bir durum görmüyorum.

Safiye N. (47):

Propagandaya katılmıyorum ancak deizmin yaygınlaştığına inanıyorum.

Selçuk B. (45):

Evet, deizm çok büyük bir hızla yayılıyor ama bunun herhangi bir propaganda ile ilgisi yok. Dindar görünümlü sahtekarların yaptıkları kandırmacalar, dinle ilgisi olmadığı halde dinin bir parçası gibi empoze edilen zırvalar (kutlu doğum haftası, kandiller vb.), her gün hesapta bir din uzmanının yaptığı akıl dışı açıklamalar, bilgi akışının çok hızlı olduğu dünyada artık komik duruma düşürüyor dini. Mesela, AKP hiç iktidara gelmeseydi ve bu siyasi merkezden beslenen bir takım zırdeli insanların

neredeyse her gün yaptığı deli saçması açıklamalar olmasa -Merhaba demek peygambere hakarettir gibi- bugün Türkiye’de çok daha az deist olurdu. Bir devlet kurumu olan Diyanet’in hırsızlık, yolsuzluk, sapıklık, kadın hakları ve bunun gibi konuları hiç görmeden sadece Arapça diye direktmesi, hükümete destek verir türde anlamsız açıklamalar yapması vs. insanlarda ağır tepkiler uyandırıyor.

Selma H. (24):

Yaygınlaştığını düşünüyorum. Sadece deizm değil ateizmin de giderek arttığını düşünüyorum. Propagandasının yapıldığını düşünmüyorum. Propagandasının yapılmasını geçtim, tanıtımının bile yapılması çok sınırlıdır herhalde. Çünkü mesela, Turan Dursun bu sebeple öldürülmüş.

Sena E. (25):

Evet, deizm artıyor. Özellikle “Z kuşağı” denilen genç insanların bilgiye ulaşabilecekleri, ellerinin altında bulunan bir çok imkan söz konusu. Araştırıyorlar, sorguluyorlar. Sanırım biraz da mevcut dindar iktidarın yapmış oldukları haksızlıklar, insanları “Bunlar Müslümansa ben değilim.” noktasına getiriyor. Deizm, bu noktada yaygınlaşıyor gibi görünmektedir. İnsanlar, özellikle kendisini dindar, muhafazakar olarak tanımlayan Ak Parti iktidarının yaptığı haksızlıklar ve zulümler dolayısıyla dine karşı mesafeli bir tutum alıyor olabilirler. O yüzden bir propagandaya zaten gerek kalmıyor.

Serdar F. (42):

Herhangi bir propaganda yapıldığını düşünmüyorum. Bunun bir karşılığının olacağını da düşünmem. Ama evet, Türkiye’de bu anlamda bir eksen kayması var. Kesinlikle yaygınlaşıyor.

Ümit H. (45):

Ciddi oranda yaygınlaştığına katılıyorum. Hiç olmaz dediğimiz yerlerde artık nonteist ile karşılaşma olabiliyor. Bir propaganda yapıldığına katılmıyorum.

Turan Üçok (36) ise, mevcut iddiaya karşılık hızlı bir artış olmadığını görüşündedir:

Evet, deizm yaygınlaşıyor. Ben dindarların iddia ettiği kadar hızlı şekilde olduğunu sanmıyorum. Ayrıca, günde en az beş vakit devlet eliyle İslam propagandası yapılan bir ülkede deizm propagandası yapılıyor demek zor.

Bazı katılımcılar, Türkiye’de bazı çevrelerce deizm artışı gibi görünen durumu, doğrudan ve sadece deizm ile ilişkilendirmemekte aynı zamanda dindar davranış biçimine verilen bir refleks veya itiraz olarak görmektedirler. Ayrıca katılımcılardan bazıları, toplumdaki değişimi; bilgiye kolay ulaşım, kapitalizm, bilimsel ve teknolojik gelişmeler gibi faktörleri de kapsayan bir sekülerizasyon süreci olarak okumaktadırlar:

Ayşe D. (22):

Yaşıtlarım ve benden küçükler artık daha bilinçli bir şekilde yetişiyor, kendini yetiştiriyor. Propaganda değil de daha çok insanlar, aile ve okullardaki baskı yüzünden kendilerine bir şekilde dışavurum olarak bu inancı benimsiyorlar. Bazıları sadece aileye muhalefet olarak yaparken bazıları da arkadaş özentiliğinden kaynaklı olarak bunu seçiyorlar. Elbette araştıranlar da vardır. İmam hatiplerin artmasının ve ailelerin “İyi bir dini eğitim” alması umuduyla çocukları istemedikleri yerlere göndererek dinden daha da uzaklaştırdığını ve böylece deizm, ateizm gibi inançların daha da arttığını düşünüyorum.

Ayten Ç. (56):

Deizm propagandası yok ama deist sayısı artıyor. Özellikle çevremde türbanlı hatta AKP seçmenlerinde epeyce var, şaşkınlım. Sanırım nedeni kapitalizm. AKP'nin geçmişte mücadele ettiği ne varsa gençlerine geçmedi. Aleviler ise AKP'den sonra kültürel aleviliğe geçiş yaptı. Çoğu kişi ibadethaneye gitmiyor ama bu sünniler için de geçerli. Onlarda da namaz, oruç vs. yok. Sebebi, kapitalizm, teknoloji ve lüks yaşam isteği olabilir.

Bengü G. (29):

İnsanlar, inandıkları şeyin bir din olmadığını anladı. Dahası bir din adına yapıldığı söylenen şeyleri yapanların herhangi bir ilahi güce hizmet edemeyecek kadar korkunç ve kötü şeyler yaptıklarını gördüler. Bu da insanlara, nihayetinde hizmet ettikleri şeyin bir ilahi Tanrı değil de iktidar otoritesine sahip şahısların pisliklerine alet olmak olduğunu farkettti. İnsanları tüm bunlar sorgulamaya itmeye başladı, son birkaç yıldır. Daha önce yüzde doksanının mealinden bile habersiz olduğu ve çocukluk masallarıyla inandıkları dinlerini araştırıp acı gerçekleri görmeye itti. Her şerde bir hayır vardır, belki de. Propaganda deizm amaçlı değil bana göre. Farkındalık kazandırma ve uyandırma amaçlı. Zira bir insandan neye inandığını araştırmasını istemek, o insana iyiliktir.

Burak T. (33):

Benim gibi sonradan deist olan iki kişi biliyorum, akraba çevremde. Propagandayı da bizzat dindarlar yapıyor, din yaptırıyor.

Fatma C. (32):

Söylemeye bile çekinilen bir ortam var zaten. Ne propagandası yani. Benim yakın zamana kadar Instagram hesabımda da yazıyordu. Şimdi, sadece Twitter hesabımda yazılı. Neden? Çünkü Twitter'da akrabalarım yok. Sadece belli ortamlarda konuşuyorum ve o mevzu orada kalıyor. Bir propaganda falan yok. Akli başında olan insanlar okuyor, sorguluyor ve bir karar veriyor. Zaten Müslüman olabilmek için hiç sorgulamamak lazım. Kitabın kendisi de "Sorgulama." diyor zaten. Deizm yaygınlaşıyor mu? Sanmıyorum. Yani dinden uzaklaşan, soğuyan insanlar epeyce var ama deizm başlığı altında değerlendirebilmek zor. Deizm ciddi oranda artsa bile insanların bunu dile getirebilmesi oldukça zor. Yani deist olsalar da adını koyamıyorlar.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Matbaanın Hristiyanlığa yaptığını, internetin İslam'a yaptığı olarak görüyorum olayı. Matbaa, Hristiyan dünyasında reform hareketlerine neden olup Katolik engizisyona nasıl son verdiyse internet de İslam despotizmine

aynı tepkiyi daha sert olarak veriyor. Reform hareketleri, Hristiyanları dinden çıkarmadı ama internet, Müslümanları dinden çıkarıyor. Çünkü internet, yakın zamana kadar din baronlarının (hoca, şeyh, şih, gavs vb.) egemenliği altındaki dinin, sıradan insanın birinci elden anlayıp yorumlamasına olanak verdi. Yaşadıklarıyla okuyarak anladığı din arasında ilişki kurmaya çalışanlar, önce din adamlarından sonra dinden soğuyorlar. Bu durum bireyi deistleştiriyor.

İzzet Y. (46):

Deizmin en büyük propogandasını farkında olmadan kendileri yapıyorlar. Adım başı imam hatip, ilahiyat açıp Diyanet'e bir trilyonluk Mercedes verip resmen kendi ayaklarına sıkıyorlar.

Sevilay G. (18):

Bilemiyorum ancak deizm yaygınlaşıyor olsa da bunu, propagandalara değil de çağımızda, insanların sorgulamak için çok daha uygun koşullarda yaşamlarını sürdürmelerine bağlayabiliriz bence. Ekstra bir deizm propagandası olabilir ama zaten her inanış için geçerli bir şey, toplumda propaganda yapılması.

İki katılımcı, Türkiye toplumunun önemli bir kısmının halihazırda deist olarak yaşadığını belirtmektedir:

Eda Ş. (18):

Yaygınlaşıyor olabilir ancak zaten insanlar adını koymasalar bile deizmle yaşıyorlar. Bir Tanrı'ya inanıyorlar, kendilerince Müslümanlar ama ibadet etmiyor, dinin emirlerini yerine getirmiyorlar. Bence inanmıyorlar da içten içe Kur'an'da yazanlara aslında. Ama toplum baskısı ve çocukluktan beyne yerleştirilen Tanrısal korkular yüzünden rol yapıyorlar. Özellikle bir deizm propagandasının yapıldığına inanmıyorum. Aksine insanlar duyduğunda ilk başta şaşkınlıkla karşılıyor, sonrasında mantıklı gelmeye başlıyor ve deizmi araştırmaya başlıyor. Şu an deizmle ilgili pek tanınan kitap yok. Hatta bu konuda yazma fikrim de var aslında. İnsanlar sadece web sitelerinde

okuduklarıyla yetinmemeli bence. Deizm inancını tamamen tüm objektifliğiyle bir kitapta da görmeliyiz.

Mert K. (38):

Zaten deist bir ülkede yaşıyoruz. Cesareti olan bireyler bunu kabul ediyor. Cesaret gösteremeyenler ise deist gibi yaşayıp Müslüman olduğunu iddia ediyor.

Öte yandan, katılımcıların bir kısmı konu hakkında bilgi sahibi olmadıklarını belirtirken, bazı katılımcılar ise Türkiye’de özel olarak deizmin yaygınlaştığı iddiasına katılmadıklarını ve genel olarak nonteizmin arttığını düşünmektedirler:

Nazife T. (22):

Genç neslin gittikçe özellikle Müslümanlıktan uzaklaştığının farkındayım. Bunun temel sebebinin de toplumun yapmış olduğu baskıdan kaynaklandığını düşünüyorum. Ancak bu konuda deizm özelinde değil de çoğunlukla ateizm, agnostisizm ve deizm şeklinde bir artış olduğunu düşünüyorum. Eskiye oranla deizm artmış olsa da bu sadece deizm bazında değil bana göre. Diğer düşünceler artarken deizm de nasibini aldı bence.

Nigtcall (28):

Propaganda yapıldığını düşünmüyorum. Eskiden bir köyü bir imam idare edebiliyordu. O imamın söylediklerini, insanların tasdik edecek veya eleştirecek kaynağı yoktu ve kaynaklara erişim zordu. Artık bilgiye erişim çok kolaylaştı. Bir kişinin “Depremi bizim şeyhimiz durdurdu, şu uçağı düşürdü bastonuyla.” falan gibi söylemlerinden, dünyanın bir ucundaki bir insanın bile anında haberi olabiliyor. Bu yüzden artık insanları o kadar kolay kontrol etmek mümkün değil. Artık herkes açıp istediği ayete, hadise bakabiliyor. İsteddiği surenin çevirisine, kim nasıl çevirmiş, bunlar bunu neden farklı çevirmiş, sözlükte nasıl çevrilmiş, bu kelime Kur'an'da başka nerelerde hangi anlamlarda kullanılmış vs. diye hiç uğraşmadan iki dokunmayla inceleyebiliyor. Bu çağda Kur'an'da geçtiği gibi artık köle ve cariye'nin olamayacağını, dört eş almanın mantıksız olacağını, kadınların şahitliğinin erkeklerin yarısı kadar güvenilirmez sayılmasının haksızlık

olacağını ve diğer onlarca mantıksızlığı anlayabiliyor. Doğal olarak illaki karşısına mantığa uymayan birkaç ayet, hadis, tefsir vs. çıkıyor. Bunlara "Bir açıklaması vardır." deyip geçmektense kendisi anında açıklamalara bakıp kendisi karar verebiliyor, mantıklı olup olmadığına. Sadece deizmin değil genel olarak nonteistlerin arttığını düşünüyorum. Artacak da. Ancak bu kadar ivmeli bir şekilde artmasının nedeninin sadece yukarıdaki açıkladığım nedenler olduğunu düşünmüyorum. Siyasi partilerin politikalarının da etkisinin olduğunu düşünüyorum.

Vedat E. (41):

Evet, ateizm, deizm, agnostisizm. Bunların hepsi toplumumuzda artıyor. Bunun sebebi de bilgi. Bilgi çağındayız, teknoloji çağındayız. Kimse on beş yüzyıl önceki öğretilerle yaşamak istemiyor. Bu da çok doğal. Zaten şöyle söyleyeyim size: Bakın, dinler gelmeden önce Yunan mitolojisi vardı, Mısır mitolojisi vardı. İşte İskandinav mitolojisi vardı, Mayaların, Azteklerin, İnkaların mitolojileri vardı, bunları din olarak görüyorduk. Ama onlar çağını kapadı, işte ondan sonra tek tanrılı semavi dinler ortaya çıktı. Şimdi yavaş yavaş onlar da çağını kapatıyor. Şu anda bilim, dini yeniyor gibi geliyor bana. Evet, hepsi yaygınlaşıyor.

Görüleceği üzere, katılımcıların önemli bir bölümü, hem sosyal çevrelerinde gözlemledikleri hem de bir bütün olarak toplumdaki değişimlerden hareketle Türkiye’de deizmin yaygınlaştığı kanaatindedirler. Katılımcılara göre, Türkiye’de deizmin artmasının nedenleri şu şekilde özetlenebilecektir: (1) Bilgi kaynaklarına erişebilirliğin artması, (2) Müslümanların tutum ve davranışları, (3) Siyaset anlayışının din anlayışı üzerindeki etkisi, (4) Dini tarikat ve cemaatlerin, din adamlarının olumsuz tutum ve davranışları ve (5) Din(ler)in toplumsal güç ve prestijini kaybetmeye başlaması. Ayrıca, Türkiye’de yaşanıldığı düşünülen inanç değişimlerinin yalnızca deizmle sınırlı olmadığını genel olarak ladini inançların arttığını düşünen katılımcılar da bulunmaktadır. Öte yandan, katılımcıların bazıları “deizm propagandası” iddiasının doğal ve makul olduğunu düşünürken, büyük bir kısmı ise herhangi bir propagandanın söz konusu olamayacağını düşünmektedirler. Dolayısıyla, 21. yüzyıl Türkiye’sinde özellikle dindar kesimlerce iddia edilen “deizm

görünümü”, 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistler tarafından da aynı şekilde karşılık bulmakta ve yaygınlaştığı düşünülmektedir. Katılımcılara özel olarak Türkiye’de deizmin konumu ve yaşanan zorlukları ele alan sorular da sorulmuştur. Katılımcıların, “Türkiye’de deist düşüncenin geldiği konumu nasıl değerlendiriyorsunuz? Türkiye’de deizmin problemleri nelerdir?” sorusuna verdikleri cevaplar ise şunlardır:

Ahmet E. (44):

Aslında Türk insanı bir nevi deizmi yaşıyor. Esas şok yaşadıkları kısım şu: İnsanlar İslam’ı tanıyıp araştırmaya başladıkları zaman ortaya çıkıyor. Geçmişte deizm bu kadar popüler değildi. Çünkü kişilerin hayatında din bugünkü kadar yoğun bir şekilde gözönünde değildi, bilinmiyordu ve bilinmediğinden herkes kafasında dinini belli bir kalıba, güzel bir şekle sokup, o şekilde ibadet ediyorlardı. Malum, dinin bu kadar çok topluma empoze edilmesi, dinin araştırılmasına ve Türk insan yapısına olan uyumsuzlukların daha da ön plana çıkmasına neden oldu ve sonuçta insanlar dine daha tepkili olarak yaklaştı. Örneğin bir Türk kadınına çok eşliliği kabullendirmek veya yaşı ufak kız çocukları ile evlenmeyi kabullendirmek keza cariyeyi anlatabilmek Arap kadınına anlatmaktan daha zor olacaktır. İslam ile bizim aramızda kültürel bir uyumsuzluk var.

Aylin M. (51):

En azından Twitter’da gizli kimlikle ya da yakın arkadaş çevresinde, güvenebilecekleri aile üyeleriyle fikirlerini paylaşabiliyor artık deistler yada ateistler. Hadi, bunu mesela Tv’de bir tartışma programında yapın ya da benim durumumda olduğu gibi kolaysa yaşlı anne babanıza söyleyin. Çok zor. Bu ülkede baskı altında olan dindarlar değil. Ki bana göre, hiçbir zaman onlar değildi. Kim orucunu tutamadı? Kimin kurban kesmesine, namaz kılmasına izin verilmedi bu ülkede? Ezanın Türkçe okunmasını, askeri tesislere başörtüsüyle girilememesini zulüm olarak gören zihniyetin uyguladığı bir baskı var bence deist ve ateistler üzerinde. Konuyu dağıtmak istemem ancak birisinin Twitter’da yazdığı bir söz hiç aklımdan çıkmıyor.

“Laiklik, dinsizi de dindarı da hem kendilerinin şerrinden hem de birbirlerine karşı olabilecek şerlerinden korur.”

Bengü G. (29):

Her konuda olduğu gibi deizmde de ülkemizde ciddi bir bilgi eksikliği ve eğitimsizlik var. Eğitim çok önemli. Ne Müslümanlar inandığını söylediği gibi yaşıyor ne de deistler kitapları okuyarak din yalanlıyor. Eskiden kaliteli ve eğitilmiş bir deist kitle vardı. Günümüzde bir dine inansa da nefesine ağır geldiği için “Deistim, ateistim.” diyen, sıkışınca değişen bir deist kesim oluştu, özellikle Z kuşağında. Eğitim, eğitim, eğitim.

Burak T. (33):

Kolektif açıdan durum nedir bilmiyorum, ilgilenmedim. Bireysel olarak baskı altında hissediyoruz. Bence en az yüzde doksan dokuzu özellikle ailesinden saklıyordur. Saklamak zorundadır, baskı görmemek için.

Canan M. (48):

Hala gizli yaşıyoruz. Kur'an'a göre, dinden çıkmış ve kafası kesilmeli denilen durumdayız.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Türkiye’de geldiği konumu çok olumlu buluyorum. İfade ettiğim gibi insanlar, dinlerin dogmalarından kurtuldukça özgürleşmenin huzuruna erişiyorlar. Çünkü deizm, zaten bunu amaçlıyor. Tabii 2000’li yıllar sonrası internetin gelişmesi ve Türkiye’de aktif olarak kullanılan bir bilgi kaynağı olması, bu değişimi hızlandırdı. Yine 2000’li yıllar itibarıyla Siyasal İslam hareketi olan AKP’nin de iş başına gelmesinin şüphesiz katkısı var. Bu açıdan, 2000’li yıllar başında internetin gelişmesiyle muhafazakar/dindar bir hükümet döneminde deizmin artmasını oldukça manidar buluyorum.

Eda Ş. (18):

Türkiye’de deizmin ilerlediğini görüyorum. İnsanlar ilk başta deizme ateistlik gözüyle baktıkları için ürküyorlar. Konunun üstüne giden ve

kuşkularını gideren kişiler deizmi benimsiyor. Problem ise bence bir topluluk öncüsü ya da fikir savunucumuz yok. O yüzden her kafadan bir ses çıkabiliyor.

Elvin K. (16):

Bazı insanlar sırf hava atmak için bile deist olabiliyor, inandığı için değil sadece insanların gözünde havalı görünebilmek için ve bu son zamanlarda iyice yaygınlaşıyor. İyice araştırmayıp “A, bu böyleymiş tamam o zaman geçeyim.” diyen bir sürü insan da gördüm. Bunlar, en büyük problem.

Fatma C. (32):

Deistler topluma kendilerini kabul ettiremiyorlar. Türkiye’de geldiği konum işte insanlar kendi içlerinde deist olarak yaşıyorlar. Zaten bir deist, herkesin dinini, inancını kendi içinde, özelinde yaşamasını ister. Bir örgütlenme belki iyi olabilir. Ancak bir de şu var: Mesela ateistler her şeyi reddediyorlar. Ama deistlerin sorguladıkları hala bir şeyler, arayışları var yani. Örneğin, ölümden sonrası. Ateist için evren tesadüfler üzerine oluşmuştur sonra yok olup gidecektir. Ama bir deist, sonuçta bir yaratıcı var dolayısıyla “Ölümden sonrası ne?” gibi bir arayışa girebiliyor. Bir yaratıcının olması iyi mi kötü mü? Veya bir varsayım, diyelim ki iki Tanrı var. Acaba biri iyi diğeri kötü mü? Ateistlerin netlikleri var. Müslümanların da dinlerin de netlikleri var. Bunlar örgütlenebilir ve örgütleniyorlar da zaten. Yine ateistler mesela, deistliği ateizme bir geçiş süreci olarak görüyorlar. “E, sen ileride zaten ateist olacaksın.” şeklinde bir söylem de var. Dolayısıyla deistlerin örgütlenebilmesi zor. Netlik yok, arayış var. Deistten deiste göre varsayımlar değişebiliyor.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

İç göçlerle gün geçtikçe kentlileşen Türk toplumu kentlerde daha özgür bireyler haline geliyor. Bireyleşmenin sağladığı kendini gerçekleştirme aşamaları sırasında karşısına çıkan dini, internetin sağladığı olanaklarla araştıran insanlar dinden uzaklaşıyor. İlk zamanlarda etrafındakilere bundan bahsetmese de ilerleyen zaman dilimlerinde davranış ve söylemlerinde dini

hayatından çıkardığını gözlemleyebiliriz. Namaz kılmama, oruç tutmama vb. gibi. İstatistiklerde ateist ve deist oranının % 10 düzeyinde olduğu görülse de iktidarda İslamcı partinin olması ve çevresel tepki nedeniyle insanların gerçek düşüncelerini anketlere yansıtmadıklarını söylemek mümkün. Örnek bir olaydan bahsedelim: Ankara’da üst düzey diyebileceğimiz bürokrat tanıdığım, bir sohbetimiz sırasında deist olduğunu, İslam’ın da “Yaşayıp yaşamadığı bile belli olmayan Muhammed’in uydurması” olduğunu söyledi. Cuma günü diğer arkadaşlarıyla Cuma’ya gitti. “Niye?” soruma, “Bulduğum konumu korumak için bunu yapmam gerekiyor.” diye cevapladı. Bu bürokratin durumunda olan çok sayıda insan olduğunu düşünüyorum. Deizmin gün geçtikçe artacağına kuşku yok. Özellikle, parmakları internet kullanmaktan mutasyon geçirmiş yeni kuşağı (Z kuşağı), bilindik din baronlarının klasik metotlarla ikna etmesi oldukça güç. Bu kuşağın büyük kısmının dinle bağının yaşı ilerledikçe kopacağını söylemek akıl dışı bir iddia değil. Deizmin artması Türk toplumu için tehdit oluşturmuyor. Deizme yönelen insanların kendi içlerinde oluşturdukları ahlaki normalar daha sağlam görünüyor. Çevremdeki deist ve ateistlerin davranışlarında bunu net olarak görüyorum. Aksine deizmin, Türk toplumunu dinin getirdiği bedensel ve zihinsel miskinlikten arındırarak daha huzurlu ve üretken bir yapıya taşıyacağını düşünüyorum.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Türkiye’de maalesef toplumsal olarak farklı inançlara pek saygılı ve açık değiliz. Bu da devamlı Türkiye’deki deistleri korkutuyor ve bu da deizm düşüncesinin devamlı gizli kalmasına neden olup yaygınlaşmasına engel oluyor. Geçmişte Aziz Nesin ve Turan Dursun gibi insanların katledilmesi bunun en açık örneği.

Mahmut E. (53):

Deizm, gelişen bir akım. Matbaa Hristiyanlığı bitirdi, internette İslam’ın sonunu getirecek. Yalnızca okumayan, sorgulamayan toplumlar dindar kalacak, baskılar azaldıkça deizm daha da çoğalacaktır diye düşünüyorum. Türkiye’de deizmin en büyük problemi toplumun hazır olmaması, Müslüman olmayanların ahlaksız olarak görülmesinden dolayı ayrımcılık,

baskı, tehdit gibi durumlardır. Özellikle siyasi erk bu konuda çok tehditkar bir tutumda.

Mehmet D. (39):

Türkiye’de deizm, azımsanmayacak oranlara gelmiş durumda. 2007 senesinde ben deistim dediğimde insanlara bunu açıklamakta zorlanıyordum. Şimdi etrafımdaki beni sorgulayanların yarısı deist. Deistlikten Müslümanlığa dönen pek görmedim ama ateist olan epey gördüm. Deizm, ateizm için bir yol olmamalıdır. Tabii öteki dünya inancı olmayan deist, Afrika’daki açlığı, dünyadaki adaletsizlikleri görünce Tanrı’nın bu müdahalesizliği karşısında ateizme yol almış oluyor. Ben kısmen böyle düşünmediğim için deistim.

Mert K. (38):

Çoğu kişi deizm ve ateizm konusunda bilgi sahibi olmadan yorum yapıyor. Ön yargıları yıkmak çok zor bu ülkede. Kısaca mahalle baskısı.

Musa C. (32):

Deizm ilk basamak ve kaçınılmaz son. Siyasi iktidarın baskısı, bu sonu hızlandırıyor. Bir toplumda tavandan tabana baskı yapılırsa o toplum, tabandan tavana dinsizleşir. Deizm açısından en büyük problem, ötekileştirilmek ve baskı.

Nazife T. (22):

Genellikle ateist veya dindar olma eğilimindeki kişiler diğer tarafa yönelmemiz gerektiğini belirtiyor. Çünkü çoğunlukla “arada kalınmış” bir statü olarak kabul ediliyor. Ancak kendi adıma ikisi de değilim. Toplumumuzdaki “insana saygı” anlayışı oldukça az olduğu için kendi düşüncesinden olmayan her türlü inancı hor görme eğilimi epeyce yüksek.

Safiye N. (47):

Bizim ülkemizde toplumsal baskıdan ötürü bir çok insanın kendi fikirlerinden özgürce bahsedemediğini düşünüyorum.

Selçuk B. (45):

Henüz çok yeni bir durum, hepimiz bu yeni vardığımız düşünce sistemine alışmaya çalışıyoruz. Hava atmak için deist-ateist olduğunu söyleyen ergenler haricinde çok yüksek oranda ateist ve deistler yüksek eğitilmiş, kafası çalışan ve zeki insanlardır. Dolayısıyla pek problem yaşamazlar. Deist ve ateistlerin önemli bir kısmı eskiden inançlı ve mutlaka ama mutlaka Kur'an'ı ve bazı diğer kitapları okumuş, din adamlarıyla tartışmış ve tatmin olmamış insanlardan oluşur. Aramızda o kadar çok imam hatip mezunu deist ve ateist var ki çok şaşırsınız!

Selma H. (24):

Deist düşüncenin herhangi bir yere gelebildiğini veya kendine herhangi bir yer edinebildiğini sanmıyorum. Bu sadece sosyal medyada, daha özelinde Twitter'da bazı hesaplar arkasına sığınarak yapabileceğimiz bir şey değil. Bunu ne zaman Türkiye'de açık açık konuşmaya başlayabilirsek o zaman Türkiye'de deist düşüncenin varlığından bahsedebiliriz. Henüz öyle bir özgürlük ortamı yok. Deizmin problemi de bu bence. Açık açık ifade edilememesi, konuşulamaması. Çünkü din, toplumda geniş bir kesimin çok çok önem atfettiği ve kutsal saydığı bir olgu. Doğal olarak bunun altını boşaltma ihtimali olan görüşlere kesinlikle tahammül yok.

Sevilay G. (18):

Deizm sürekli ya kuşku içindeki teizm ya da ateizme geçiş evresi olarak görülüyor. Ben bunu problem olarak görüyorum diyebilirim, deizm diğer inanışlardan bağımsız bir inanç bence. Tabi bu bağımsızlık da insanın ortaya koyduğu diğer kavramlardan kopuk sayılmaz tam anlamıyla. Nihayetinde inançlar veya inançsızlıklar da birbirini besler. Türkiye'de de deizm geliyor, bu söylediğimin de zamanla rayına oturacağına inanıyorum.

Turan Üçok (36):

Deizm artık daha çok gündeme geliyor. Televizyonlarda, internet ortamında daha fazla karşımıza geliyor. Deizmin yaygınlaşması için bu durumu olumlu

buluyorum. Türkiye’de deizmin önündeki en büyük engel, eğitim sistemi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’dır.

K. Ender (36):

Şimdi, bizim ülkede insanların çoğu Müslüman ve bu Müslüman halk, kendi dinine sonsuz saygı bekliyor. Ancak dinsiz ya da başka dinden birileri konu olunca ağza alınmayacak hakaretlere kadar gidiyorlar. Bu çok sinir bozucu. Ben mesela hiçbir zaman dine, kitaba küfür etmedim. Sonuçta ailem Müslüman, annem evde Kur’an okur; bir dedem 95, diğeri 103 yaşında öldüler, ikisi de yatağa düşene kadar namaz kıldılar. Yani ben kendi milletimin inandığı dini arada eleştiririm ama saygısızlık yapmam. Eleştiri sınırını kaçırarak hale geldiysem ve bunun farkına varamadıysam farkına vardığımda özür dilerim.

Ümit H. (45):

Deizm giderek yaygınlaşacak. Bunu diğer ülkelerde de görebiliyoruz. Bir süre sonra bugünün dinleri de geçmişin mitolojileri arasına girecek. Ama toplumlar yeni bir din ortaya çıkarır mı, onu da zaman gösterecek. Deizmin en temel problemi, insanların kendini gizleme zorunluluğu hissetmeleri. Bunda da en büyük etken İslam’da dinden dönenlerin öldürülmeleridir. Ve ayrıca, toplumda deizm düşüncesinde olan kişilerin dışlanmasıdır.

Vedat E. (41):

Türkiye’de deizm, ateizm aslında iç içe geçmiş kavramlar. Din bile iç içe geçmiş durumda Türkiye’de. Ben, Türkiye’de böyle uç görüşlerin hiçbir zaman belli bir seviyeye geleceğini düşünmüyorum, en azından şu an için. Benim bir çok görüşüm ateizme ya da agnostisizme de uyabilir. Bir çok ateist ya da agnostiğin görüşü de deizme uyabilir. Yani burada bir karmaşa var. Mesela Türkiye’de Cadılar Bayramı kutlanıyor. Bu bayram, bir pagan ritüelidir. Eski pagan inancı işte İrlanda kentlilerinden çıkmadır, bu cadılar bayramı. Sonra Hristiyanlığa geçmiştir. Roma’yla, Roma’nın Britanya’ya gitmesiyle. Zaten Roma’nın eski kent inançları Hristiyanlığı çok etkilemiştir. Türkiye’de kendisini non-teist olarak tanımlayan bir çok insan

Kurban Bayramı'nı yerden yere vururken Cadılar Bayramı kutlayabiliyor mesela. Ben, deist bir insan olarak bunu doğal bulmuyorum. Bir dinin bayramını aşağılarken başka bir dinin bayramını kutluyorsun. Bu bana çok samimiyezsiz ve saçma geliyor. Böyle karmaşalar var yani.

Katılımcılara göre, Türkiye'de deizm önemli oranda görünürlük kazanmaya başlasa da önemli bir etki alanına henüz sahip değildir. Türkiye'de deizm açısından, (1) kimlik sorunu, (2) dışlanma, ötekileştirilme, (3) deizm hakkında bilgi yeterliliğinin eksikliği ve (4) ateizm gibi diğer komşu kavramlar açısından bir "geçiş aşaması" olarak tanımlanmak gibi problemler öne çıkmaktadır.

İki katılımcı, deizm açısından bu "geçiş" durumunu olağan karşılamaktadır:

Ravza S. (17):

Deist olan insanların sayısının gün geçtikçe fazlaştığını düşünüyorum. Kutsal kitaplarda bir sorun olduğunu düşünen bir bireyin direkt olarak "Tanrı yoktur." demesini bekleyemeyiz. Deizmin sorgulama sürecinde büyük çoğunlukla teizmden ateizme geçiş aşamasında bulunduğunu düşünüyorum.

Sena E. (25):

Galiba Türkiye'de deizm, biraz daha yumuşak, ılımlı bir geçiş gibi algılanıyor. Ben de o açıdan ateizme geçişten önceki bir durak gibi görüyorum. İnsanlar gittikçe Tanrı'nın varlığını da sorgulamaya başlıyor. Dolayısıyla deistler, ılımlı ateistler gibi görünüyor.

Nigtcall (28) ise, nonteistler açısından tartışma konusu olan bu mesele hakkında daha şamil bir değerlendirme yapmaktadır:

Sosyal medyada gördüğüme göre sadece deistler değil genel olarak nonteistlerin sayısı artıyor. Problem olarak gördüğüm ise genelde ateistler tarafından deistlerin bir geçiş aşaması olarak görülmesi. Bir nebze doğru bu. Dinden çıkıp deist olanların bir bölümü sonradan ateist olur evet. Tabi bu demek değildir ki her deist, ateist olacak. Bu demek değildir ki deist, deist kalamaz. Ama bu geçişin temel nedeni insanların dinlerinden kalan "Yaratıcı

iyidir, merhametlidir." varsayımı. Ben bir yaratıcının varlığı ve yokluğu konusunda çok fazla ateistle tartıştım. Abartmadan söylüyorum şöyle bir yüzde 70'inin "Yaratıcı yoktur" varsayımına ulaşma yolu, kötülük problemi. Evet bu kötülük problemi var ve de bu problem, öyle teistlerin söylediği gibi açıklanacak bir şey değil. Şöyle düşünüyor o ateistlerin çoğu: "Bunca kötülük var. 3 yaşında kız çocuklarına tecavüz ediliyor sonra acılar içinde öldürülüyor, açlıktan insanlar ölüyor. İşkence görüyorlar. Doğuştan hep acı çekmek zorunda kalacak insanlar dünyaya geliyor, bazıları çok yaşayamıyor acılar içinde ölüyor. Bunlara neden yardım etmiyor yaratıcı? Demek ki bir yaratıcı yok." Böyle düşünüyorlar. Buradan o sonuç çıkmaz. Buradan mesela yaratıcının mutlak iyi olmayabileceği, kötülük barındırıyor da olabileceği çıkabilir, yaratıcının bizi hiç dikkate almıyor olabileceği çıkabilir, mesela, deney fareleri bile olabiliriz, ama "Yaratıcı yoktur." sadece bu soruları kullanarak çıkmaz. Gerek ve yeter koşul değildir yani. Bahsettiğim bu ateistlerin öyle akıl yürütmelerinin nedeni bence inanırken yaratıcıyı yani dinlerindeki Allah'ı çok iyi, merhametli, duaları duyan, dinleyen, kabul eden vb. olarak görmeleri. Onun başka bir şekil yaratıcı olabileceği üzerine oturup düşünmemiş olmaları. Buna ihtimal vermemeleri. Eğer zaten daha önceden hiç inanmamışsa bu ateistler de, kafalarında sadece Türkiye'de büyük bir kesimin inandığı dine göre bir yaratıcı tasvir ettiklerinden, aksinin "Başka bir şekil yaratıcı" fikrine değil de direkt olarak "Yaratıcı yoktur." fikrine gelmesi gerektiğini düşünecek kadar, yaratıcı fikrini "dindeki yaratıcı" tanımına indirgediklerinden "Yaratıcı yoktur." diyorlar. Dediğim gibi, ateistlerin büyük çoğunluğu böyle. En azından benim karşılaştıklarımın, tartıştıklarımın büyük çoğunluğu diyeyim. Kalan grubun aşağı yukarı yarısı da "Bilim kanıtlamadı o zaman yaratıcı yok diye düşünüyorum." diyorlar. Bu grup da yaratıcıyı illa bilimin kanıtlaması gerektiğini, herhangi birinin bu konuda akıl yürütmemesi gerektiğini söylüyor. Böyle yaratıcının bulutlardan falan kafasını uzatıp "Ce ee, ben buradayım buldunuz benii" demesi gibi bir şey istiyorlar sanki, kesin net bir kanıt isteyerek. Daha önce insanlığın hiç ayak basmadığı bir gezegene ayak basıp yerde bir saat, telefon benzeri bir alet -filmlerdeki gibi- görsek "Buradan bilinçli bir canlı geçmiş." deriz. İlla o canlıyı görmemize gerek yok. Etkilerini görsek yeter. Bilim mi kanıtladı oradan bilinçli bir canlı geçtiğini? Dahası bunu diyebilmek için illa bilimin

mi kanıtlaması lazım? İşte, basit bir akıl yürütme. Bu tarz akıl yürütmeleri bilim de yapıyor hem. Mesela karanlık madde. Karanlık maddeyi gözlemleyebildik mi biz? Hayır. Ama varlığını biliyoruz. Evrenin büyük bir bölümü gözlemleyemediğimiz bu maddeden oluşur. Gözlemlenemediği için karanlık madde ismini vermişler. Karanlık madde, enerji veya ışık yaymaz. Dolayısıyla onu gözlemleyemeyiz bir şekilde. O zaman hepsi yanılıyor mu? “Karanlık madde vardır.” diyemezler öyle mi? Diyorlar işte. Kısaca anlatayım, büyük gök cisimlerinin kütlelerini hesaplamak için yörüngeleri ve dönüş hızları vs. kullanılarak hesaplama yapılır. Bazı yerlerde bu hesap şaşıyor ve görünenden daha fazla madde olması gerektiği çıkıyor ama yok o madde bakınca. Sonra da göremedikleri bir madde çıkarımı yapıyor. Kısaca, o maddeyi değil etkilerini görüyorlar. İşte bu tarz akıl yürütmeleri biz de yapabiliriz. Bahsettiğim bu grup ateistler ise burada yanılıyor, “İlla bilimin kanıtlaması lazım.” diyerek. Geriye kalan ateist grup ise, fikirlerine katılmasam da en makul gördüğüm, neyi savunduğunu tam anlamıyla bilen, o felsefeyi yapabilen grup. Onlarla da fikirlerimizin neden ayrıldığına girmeyeyim şimdi, çok uzun sürmesin. Onlar zaten ateistler arasında benim gördüğüm küçük bir kısım. Sonuç olarak şunu söylüyorum yani; ateistlerin büyük çoğunluğu neyi savunduğundan habersiz. Dinin yanlış olduğunu görüp ya da herhangi bir nedenden ötürü dindeki yaratıcıya kızan - neden başıma bunlar geldi vs.- sonrasında direkt olarak kendisini ateist olarak tanımlayan ve ne savunduğunu bilmeyen bir grup da var mesela. Nonteistler arasında deizmin bir geçiş aşaması gibi görülmesi, her deistin bir gün mutlaka ateist olacağını düşünmeleri yanlış bir düşünce. Hep görüyorum caps falan yapıyorlar, böyle kendileri en ileri seviyede, agnostikler biraz daha geride, deistler biraz daha geride falan. Kendi gruplarındaki çoğu kişinin neyi savunduğunu doğru dürüst bilmediği kesimin böyle kendisini her şeyi çözmüş, başka bir şey düşünenlere direkt "Düşünememişler, daha olgunlaşamamışlar, korktuklarından böyle" gözüyle bakmaları, bunu bütün deistlere genellemeleri ve diğer kesimleri aşağılamaları bence bir problem. Hep eleştirdikleri kafa yapısından bir farkları kalmıyor böylece. Bence Türkiye'de deizm açısından nonteistler arasında böyle bir problem var.

Öte yandan, 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin yaşadıkları kimlik sorunlarını anlayabilmek için katılımcılara, “Deist olduğunuz anlaşıldığında nasıl tepkiler alıyorsunuz?” sorusu da yöneltilmiştir. Bu soruya verilen cevaplar şunlardır:

Ahmet E. (44):

Öğrenen kişinin eğitimine, inancının şiddetine veya bu konularda olan bilgisine göre değişebiliyor. Tabii bunu anlayamayacak veya katlimin vacib olduğunu düşünecek birisi için de bu kadar açık sözlü olmanın bir manası olduğunu düşünmüyorum.

Aylin M. (51):

Çok yakın arkadaşlarım sessiz kalmayı tercih ediyorlar. Eşim hiç karışmıyor, arada bana sinirlenince “dinsiz, imansız” diyor. Annemle babam bilmiyorlar yoksa yıkılırlar. 80'lerindeki iki yaşlı güzel insanı bu saatten sonra üzmem. Erkek kardeşim ve eşi inançlılar. Onlar da bir kaç sefer din konusu açıldığında deist olduğumu bildikleri için konuyu kapatmaya çalıştılar. Tartışmaya bile açık değiller. Bir tek kuzenim, dayımın kızıyla çok rahat konuşabiliyorum. Çünkü o da benim gibi deist.

Burak T. (33):

Mümkün olduğunca çok az kişiye söylüyorum. Ailemden, eşimden ölene kadar saklamak zorundayım. Zira öğrenirse İslam’a göre nikah düşüyor diye biliyorum. Bir arkadaşım ısrarla “Hayır, sen inanıyorsun.” diyor. İlginç.

Canan M. (48):

“Çarpılacaksın!” deniliyor. İnsanlar uzaklaşıyor.

Davut K. (40):

İnsanlar genelde merak edip soruyorlar ve anlamakta güçlük çekiyorlar. Ateizmi anlatmak deizmi anlatmaktan daha kolay. İnsanlar kavramları bilmedikleri için anlamakta da zorlanıyorlar. Müslümanlar hemen İslam’a

davet ediyorlar ya da sert tepkiler veriyorlar. Askerde neredeyse dövülecektim.

Ebru Y. (39):

İnsanlar genel olarak deizm hakkında bilgi sahibi değiller ateist veya satanist zannediyorlar beni. Anlatmak istesen dahi onların da algısı belli: “Peygamberi inkar ediyorsan bizden değilsin.”

Eda Ş. (18):

Deist olduğumu ailem biliyor zaten. İlk anneme söylemiştim. Ailemle din tartışmayı seviyordum. Benim Müslüman olmadığımı onlar benden önce biliyordu. Çevremdeki bir çok kişi de deist zaten. İlk defa tanıştığım insanlar da gayet normal karşılıyor çünkü çok olağan bir durum. Ama bir Müslüman arkadaşım, beni sırf deist olduğum için yargılamıştı. Bu oldukça ırkçı bir davranış bence. Oysa ben, arkadaşımın daha açık görüşlü olduğunu düşünüyordum.

Fatma C. (32):

Deist olduğumu herkese söylemiyorum. Yakın olduğum ya da aklına, mantığına güvendiğim insanlarla paylaşıyorum. Bir de benim bir kolum Ege, diğer kolum İç Anadolu. İkisi arasında da dağlar kadar fark var. Ama tabi söylediğim bazı insanların bakış açıları değişiyor. İçten içe bir yargılama içerisine de giriyorlar. Tartışmaya çalışıyorlar. Karşımdakine “Sen, Kur’an’ı hiç okudun mu?” diyorum, hiç okumamış. Sen inanıyorsun ve okumuyorsun. Ben okumuşum da inanmaktan vazgeçmişim. Genellikle okumayan insanlar tartışmaya giriyorlar. Bir de şu argümanı sıklıkla dile getiriyorlar: “Ya hangi çeviriyi okudun, o çeviri yanlıştır. Tam anlamı o değildir.” Ya, bu kitap evrensel değil mi? Evrensel ise bütün dillere uygun olması lazım. Dünya’nın her döneminde ve her yerinde geçerli olması lazım. Demek ki evrensel değil. Ne oldu? Kendi tezini kendin çürüttün. Bir kitap, Türkçe’ye çevrilmeyecekse veya Türkçe okunmayacaksa bu kitap, bu din benim değil. Arabın dini. Tabii anlamaya çalışanlar da oluyor. İyi bir insan olduğumu düşünüyorum. Beni seven insanlar saygı gösteriyorlar. Ama bir yandan da şaşıyorlar. Hem

ahlaklı hem deist! Hani böyle ateistleri, deistleri ahlaksız olarak kodlayan bir düşünce dünyası da var. Ona çok şaşıyorlar tabi. Nadiren de olsa düşüncelerimden etkilenen, sorgulamaya başlayan insanlar da oluyor. Açıkçası yani deist olduğunu söylemek kolay değil. İç Anadolu’da iş bulamazsınız! Her yerde söyleyemezsin. Neticede kâfirsın!

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Kürtçe’de “Gawur Kurê Gawure” yani, “Gavur oğlu Gavur” gibi aşağılayıcı tepkiler alıyorum.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Fiziksel olarak görüştüğüm kimse tarafından bilinmiyor bu durum. Sosyal medyada da Müslümanlar tarafından tehdit ve hakaret, nonteistler tarafından da olumlu tepkiler alıyorum. Teistlerin sandığının aksine dini terketme sürecinin çok zorlu ve sancılı bir süreç olduğunu belirtmek isterim.

Musa C. (32):

Gizli tutuyorum. Aşırı tepki alacağımı biliyorum.

Naci G. (39):

Saklamak zorundayım, eşim bile bilmiyor.

Nazife T. (22):

Ailem ve sosyal çevrem oldukça ılımlı bireyler oldukları için sert tepkilere maruz kalmadım. Çoğunlukla sebebi soruluyor. Ancak kendi sosyal çevrem dışındaki kişiler tarafından başka inançlara yönelmem gerektiği belirtiliyor. Ateist bireyler “tatlı su Müslümanı” olarak niteliyor, dindarlar “dinsiz” olarak niteliyor, agnostikler de kendi inançlarının daha doğru olduğunu iddia ediyorlar.

Nurten İ. (32):

İnsanlarla din, inanç konularında konuşmamayı tercih ediyorum. Karşımda aynı seviyede, aynı donanımda biri ile sohbet etmek veya tartışmak hem geliyor hem de boş, ölü zaman benim açımdan.

K. Ender (36):

Üff, anneme ilk dediğimde ağladı kadın ve bu, çok canımı sıktı. Anne dedim, “Adam mı öldürdüm, birine tecavüz mü ettim? Ki bak anlattım sana, ben de inanıyorum yaradana, sadece yolumuz farklı.” dedim. Bir de en sevmediğim tepki, “Allah ıslah etsin.” oluyor. Pardon da sanki şeytanız, sanki azılı tecavüzcü katiliz, niye ıslah oluyoruz?

Meryem B. (25):

Arkadaş çevrem nötr, ailem bilse üzülür.

Nigtcall (28):

Gerçek hayatta kimse deist olduğumu bilmiyor. Sanal dünyada ise, sadece ayeti dümdüz mealıyla hiç ekleme yapmadan yazdığım için ölüm tehditi almışlığım vardır.

Zerrin Ö. (33):

Bunu küçük yaşlarda söyleyemezdim, çekinirdim. Özellikle baba otoritesinden çok korkardım. Benim babam, aşırı sağcı bir insandı. Ona göre, bir kız çocuğunun 7 yaşına girdiği zaman tesettüre girmesi gerekiyordu. Erkeklerle aynı okulda, aynı sınıfta olmaması gerekiyordu. Zaten mahallede oyun oynamama, erkek bir arkadaşım olmasına asla izin vermedi. Ona göre kız çocukları, erkeklerle oyun oynayamazdı, çocuk olsalar bile. Hatta sokakta durmaları bile doğru değildi. Öyle de oldu, öğrenim hayatıma devam edemedim. 20’li yaşlarımdan itibaren dile getirmeye başladığımda babamdan çok sert tepkiler almıştım. Bir süre benimle hiç konuşmadı, “dinsiz” gibi şeyler söyledi ama sonrasında hallettik, alıştı bu duruma. Annem duyduğunda “Tövbe, tövbe estağfirullah” falan çekiyordu ama babam kadar sert bir tepki göstermedi. Galiba, “En azından ateist olmadı.” gibi bir tesellileri var. Çalıştığım iş yerinde dindar arkadaşlarım önceleri

benimle konuşmuyorlardı, uzak duruyorlardı. Sanki ben onları dinden çıkaracaktım, aksi yönde teşvik edecekmişim gibi ön yargılı bakıyorlardı. Sonra problemleri aştık, bir sorun kalmadı.

Katılımcılardan bazıları, deist kimlikleri nedeniyle genel olarak olumsuz bir durumla karşılaşmadıklarını belirtmektedirler:

Ayşe D. (22):

Adımın bir Arap adı olmasından ve ailemin uzun yıllardır Konya’da yaşamasından dolayı insanlar çok şaşırıyor. Yaşadığım çevreden kaynaklı olarak kötü ya da büyük diyebileceğim bir tepkiyle karşılaşmadım hiç. İnsanlar genelde anlayışla karşılıyor ve aldırış etmiyorlar bu duruma. Çünkü ben hep tanıdıkları insanım, bir değişiklik olmuyor.

Ayten Ç. (56):

“Deist gibi değilsin.” diyorlar. Özellikle çevremde Müslüman çok fazla dostum var. “Keşke Müslüman olsan.” derler. Çünkü iyilik, adalet, sorgulama, hakkaniyet, temizlik olarak takdir edilirim. Çoğu Müslümandan daha çok sözüme itibar edilir.

Bengü G. (29):

“Hepimizden çok daha temiz, iyi, dürüst bir insansın. Tütünle, alkolle işin olmaz. Her hayvana, her varlığa merhametlisin. Zina etmiyorsun sana yasak bile değil! Niye cehenneme gidiyorsun boşu boşuna?” gibi cümleler genelde. Çünkü inanamıyorlar. Çünkü bu, onlara göre, bana konduramayacakları kadar kötü bir etiket.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Alevi mahallesinde oturuyorum, yetiştiğim aile yapısı da Alevi kültüründen geliyor. Sosyal çevremde olumsuz tepki gösteren hiç kimse olmadı bugüne kadar.

İzzet Y. (46):

Bir tepki almadım açıkçası. Beklenen bir şey olduğunu söylediler, bu kadar okumanın sonunda.

Selçuk B. (45):

Herkesle konuştuğum bir konu değil bu ama kendi çevremde son derece normal karşılanıyor.

Sena E. (25):

Dine geri döndürmeyi teklif edenler oluyor. “Kelime-i şهادet getirir misin?” falan diyorlar. İşte, bana kanıtlar sunmaya çalışıyorlar. Ailem de biliyor. “Hadi, Cem’e gidelim.” dedikleri zaman “Ben, inançsızım.” diyebiliyorum. O konuda bir baskı görmedim. Açıkçası insanlarla uğraşmamak için çok fazla bu konulara da girmiyorum.

Vedat E. (41):

Kötü bir tepkiyle karşılaşmadım. Toplumda da deist olduğumu öyle çok söylemem. Ben insanların inancına da çok karışmak istemem, bana karışılın da istemem. Çevremdeki arkadaşlar genelde ateist, deist ya da sadece Cuma’ya giden inanan ama içkisini de içen “soft Müslüman” olarak nitelendirebileceğimiz kimseler. O yüzden çok ön yargıyla karşılaşmadım. Ama sosyal mecralarda küfürler, hakaretler oluyor. Ben bunlara hiçbir zaman kırlmam. Sonuçta insanlar bazı şeyleri kabul edemiyor ya da sana kabul ettirmeye çalışıyor. Bu doğal bir süreç. Aslında bakarsanız Ortaçağ’da bilim adamları en çok Hristiyanlık’ta problemler yaşadı. Yani bilim karşısında kilise öyle bir durdu ki yani biz onu yaşamıyoruz. Yani Katolik mezhebinin yaklaşımlarının yanında biz hiçbir şey yaşamıyoruz. Zaten sayımız da gitgide artıyor.

Üç katılımcı, deist kimlikleri ile “başörtülü” ya da “ilahiyatçı” kimlikleri arasında baskıya maruz kaldıklarını ve her iki kimliği taşımak zorunda olmanın zorluklarından bahsetmektedirler:

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Çok yoruldum bir ilahiyatçı olarak. Küçüklükten beri din üzerine yetiştirildim, ailem ve çevrem cemaatçıydı. Ben Kur'an kursu hocasıydım. Diyanet'te hocalık yapıyordum. Eskişehir'de cezaevinde görevliydim. Hatta 2019'du sanırım, Adnan Oktar'ın "kedicikleri" de orada kalıyordu, onlara ders veriyordum, tesettürü falan anlatıyordum. Onlar hadislere inanmıyorlar da Kur'an'dan ya da başka kaynaklardan örnekler getirmeye çalışıyordum. Tarihi açıdan kapanmanın yerine baktım bu vesileyle. Sümerlerden geldiğini gördüm. Fahişe rahibelerle diğer rahibelerin ayırt edilmesi için takılıyormuş, başörtüsü. Sonra bu, Araplarda nasıl olmuş? Çöl sıcağında erkekler zaten kapalı. Kadınlar da taciz edilmesin diye ayrıca emir geliyor. Ama yalnızca bir ayetin olması, ayette geçen kelimenin bile ihtilaflı olması beni düşündürmüştü. Yani başörtüsü mü, göğüs örtüsü mü, farklı anlamlar barındırıyor. Dolayısıyla bir kültür olduğunu düşünüyorum. Sıcaktan ya da soğuktan korunmak için. Eski Türklerde de olabilir. Saça zarar gelmemesi için, temizlik açısından kullanılıyor olabilir. Ya da mesela, tarlada çalışıyor insanlar, kullanabilirler. Tahrik ile ilgili değil yani. Arap kadınları epey açık, göğüsler meydanda. Belki de tamamen göğüslerin kapanması için bu emir ortaya çıktı. Sonra da tamamen kapanmaya yönelik uyguladılar. Sonuçta İslam da Emeviler tarafından tahrike uğradı. Ataerkillik hakim olunca kadınları baskılama aracı olarak kullanılmış olabilir. Her neyse, yani kediciklere Kur'an, Arapça öğretirken kendim yeni şeyler okudum, yeni şeyler öğrenmiş oldum. Tabi hemen açılmadım. Baya bir düşündüm çünkü çevrem biliyorsun, tarikatçı. İlahiyat okuyorum, bu pek hoş karşılanmıyor. Açık arkadaşlarla konuştum, ilahiyatta beş kişiyiz, benle beraber. Diğerleri tepki almamış ama bazı hocalar vaaz veriyor yani bu konuda ve ön yargıyla bakıyorlar, saçı açık insanlara. Pandemi başlar başlamaz açıldım artık. Böyle depresyona girmiştım. Aile ne tepki gösterecek diye düşünüyordum. Onlarla bir kavgamız oldu tabi, 1 ay küstüler bana. Sonra barıştık. Ben daha önceden de istiyordum ama dini konularda sorgulama yapmam bunu öne çekti. Henüz aşırı tepkilerle karşılaşmadım, zaten okullar da kapalı. Okul açılınca ne tepki alacağım bilmiyorum. Hocalar bir tepki göstermediler henüz ama benimle konuşmak isteyenler oldu. Cemaatten babama laf gelmiş ama takmıyorum yani. Bunlar sinek vızıltısı gibi, ilgilenmiyorum bu tür söylentilerle. Ama Instagram'dan yazanlar oldu. Neden açıldığımı merak edenler oldu. Anlam

veremiyorlar. Alıştığın bir şeyi yıkıyorsun, kolay değil. Hatta bazıları kendileri yapamadıkları için seni de geri çekmeye çalışıyorlar ve eleştiriyorlar tabi. Kendi yapamadığı şeyi başkası yapınca sabote ediyor, bazıları için söylüyorum tabi bunu. Sonuç olarak özgün ilahiyata başlayınca ve felsefi kitaplar okumam ve bazı cemiyetlere katılmam sonucunda dindar çevremden uzaklaştım ve bende uyanış gerçekleşti. Geçen sene bunalımdaydım ama hala yaşıyorum, dipten yeni çıktım. İnanç boşluğu, insanı sarhoş yapıyor. Freud'un dediği gibi, "Babayı öldürmek gibi bir şey Tanrı'yı öldürmek." Dayanaksız kalıyorsun. Freud'dan bahsettim, severim kendisini ve Nietzsche tabiki, ikisini harmanladım. Aileyi özellikle babayı karşıya almak çok zor. O yüzden herkes Müslüman kalmakta hala. Kimse bu riskleri göze alamaz kolay kolay ama ben aldım. Neyime güvendim bilmiyorum, Tanrı'ya baş kaldırdım. Şeytanı tanımak istedim, kötülüğü, gerçeği öğrenmek istedim. Bana anlatılanlar gerçek değildi. Kimsenin piyonu olamazdım, Tanrı'nın bile. Beni cehennemle korkutamaz, benim yaşadığım zaten cehennem başka cehenneme gerek yok. Tanrı kimsenin tekelinde olmamalı ahlak da. Şu an bunların bir önemi yok ya. Şu an geçti gitti. Bu aşamada insanların görüşleri, tepkileri bir vızıltı bana göre.

Ravza S. (17):

Deist olduğum anlaşılmıyor, ben anlatırsam öğreniliyor. Bu durumu anlattığım arkadaşlarım, hem böyle düşünüp hem başörtülü olmak zorunda olduğumu duyunca üzülüyorlar. Ailemden ise ablama bahsettiğim zaman benimle konuşup kendisinin de bu yoldan geçtiğini, araştırdıkça doğru yolu bulacağımı savunuyor.

Selma H. (24):

Çevremde çok çok az kişi biliyor, deist olduğumu. Yakın bir arkadaşıma söylediğimde görüşmeyi kesmişti mesela. Hala da görüşmüyoruz. Ondan sonra bunu pek paylaşmamaya çalıştım. Ailem öğrenirse böyle bir şeyi kaldıramayacaklarını düşündüğüm için onlara hiç açmadım zaten. Ben 14 yaşında ailemin teşviki ve kendi isteğimle örtündüm. Dinden ayrılana kadar da örtünme ile ilgili bir problemim olmadı. Fakat tabiki dinimi terketmem sonucunda açılma isteğim oldu. Özellikle Twitter'a ilk katıldığım

zamanlarda benim gibi açılmak isteyip açılan kişileri görünce baya heveslendim. Onların birçoğuyla Twitter'dan konuştum, dertleştim. Hala görüştüklerim var. O sıralar ben de açılmak için aileme bu konuyu açtım. Tabii ki dini görüşümün değiştiğinden hiç bahsetmedim. Sadece örtünmek istemediğimi söyledim. Ailemden büyük tepki aldım. Beni teyzemin yanına gönderdiler bir süre ve okulda yarım dönemim yandı. Ondan sonra bu açılma konusunu aileme tekrar açamadım. Şu anda da okulumu bitirdikten sonra bir iş bulup ekonomik özgürlüğüme kavuşmayı bekliyorum açılmak için. Dolayısıyla çevremde bilenlerin sayısı bir elin parmağını geçmez. Twitter üzerinde ise, diğer deist ve ateist arkadaşlarla paylaşıyorum ve doğal olarak kutlama dışında bir tepki almıyorum.

Görüldüğü üzere, katılımcıların önemli bir kısmı deist kimliklerini gizlediklerini ya da çok az kimseyle paylaştıklarını belirtmektedirler. Deist kimlikleri anlaşıldığında olumsuz tepkilere maruz kaldıklarını belirten katılımcıların genel sorunları şu şekilde özetlenebilecektir: (1) deist kimliği gizleme mecburiyeti, (2) ötekileştirme, (3) aile, sosyal çevre ve arkadaşlık ilişkilerinin bozulması, (4) toplumsal baskılar.

“Deizmin Psiko-Sosyolojisi” adlı çalışmamızın bu bölümünde 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin sorunlarına temas edilmiştir. Şimdi ise “Din ve İslam Eleştirisi” başlığı altında katılımcıların dinlere ve özel olarak İslam’a yönelik düşünce ve eleştirileri anlaşılmasına çalışılacaktır. Bilindiği üzere deizm, terminolojik olarak da kendisini “din eleştirisi” etrafında konumlandırmaktadır. Ampirik çerçeve başlığı altında ele aldığımız deizm kavramının anlamı tartışmalarında da katılımcıların neredeyse tamamı, deizm tanımlamalarını din karşıtlığı ya da dinlerin reddi üzerine şekillendirmişlerdir. Bu açıdan, hem gerçek “dinsizlik” tanımlamasının bir anlamda deizmle örtüştüğü doğrulanmakta hem de bu bölümde analiz edeceğimiz “din eleştirisi” başlığının da önemli bir gerekçeye dayandığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, katılımcıların neredeyse tamamının deist olmadan önceki inancının İslam olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin, hem Türkiye’de yaygın ve kurumsal bir din olan hem de “din eleştirisi” bağlamında özel

olarak İslam’a olan eleştiri ve düşünceleri, araştırma konusunun ilgi alanına girmektedir.

2. 2. Din ve İslam Eleştirisi

2. 2. 1. Din Eleştirisi

Katılımcıların, “Sizce din niçin kötüdür/tehlikelidir? Dinlerin insanlık için zararları nelerdir? Dinlerin yok olması insanlık için iyi olur muydu?” sorusuna verdikleri cevaplar şunlardır:

Ahmet E. (44):

Benim yanımda bir dindar yaşayabilir, ibadetini yapabilir, benimle tartışabilir. Benim inancım buna müsaade eder fakat ben, “Bir dindarın yanında yaşayabilir miyim?” burası soru işareti. Bir din diğer dinin kendisinden kötü olduğunu ve kendi haricinde olanların kötü muamele göreceği fikrini taşıyorsa veya diğer dine karşı sayısal anlamda üstünlüğü arttırma çabası içerisinde olduğu sürece kendi sayısını arttırmak, diğer tarafın sayısını azaltmak için uğraşacaktır. Kullanacağı yöntemler bazen karşı taraftakinin hoşlanmadığı fakat dinin olur verdiği kurallar şeklinde olması, evet bunlar dini tehlikeli yapabilir.

Bengü G. (29):

Her din öncelikle öteki dinden olanı öldürmeyi ve ona zulmetmeyi emrediyor. Çirkinliğinin tartışmaya kapalı kalmasını sağlayan nokta da bu. Çünkü hiçbir ilahi güç, böyle bir sapkınlığın kendisine atfedilmesini istemez. Ganimet, toprak, güç, iktidar hırsı olanlara hizmet için var, günümüzde dinler. Eskiden güzel bir amaçla ortaya çıkan bir olgu vardiysa bile günümüze gelene dek korkunç tahribe uğradığı açıktır.

Davut K. (40):

İnsanların çoğu her zaman daha yüksek seviye bir varlığa inanmaya ihtiyaç duyacaklar ve dinler bu ihtiyacı insanları radikalleştirmek ve insanları birbirine düşman etmek için kullanıyorlar. Tüm dinler bütünleştirici

olduklarını iddia ederler ama aksine kutuplaştırıcı ve ayrıştırıcıdırlar. Sadece belli bir kesimi överler ve diğer kesimleri kötülerler. Dinlerin yok olacağını sanmıyorum. Gücü elinde bulunduran kişiler bunu istemezler. Sadece şekil değiştireceklerdir.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Dinler, tutsaklıktır. “İman” dediğimiz olgudan kurtulunca insan bunun daha çok farkına varıyor. Deizmin çıkış noktası da Aydınlanma’nın başlangıcı da aynı gerekçeyle olmuştur. İnsanlar kilisenin dayattığı akla ve mantığa aykırı din anlayışını terkederek bir özgürlük girişimine koyulmuşlardır. Dinler, kendi kural ve kaideleriyle insanları baskı altında tutar. Düşünce üretmenin, sormanın ve sorgulamanın karşısındadır. Tarih boyunca böyle olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Ayrıca, insanlık tarihi boyunca çıkan savaşların, dökülen kanların ve öldürülen insanların birçoğu dinler yüzünden olmuştur. Aslında bu bile, her şeyi özetliyor.

Ebru Y. (39):

Kendi içlerinde her zaman savaş var. Neden herkes, kendi dininin doğru olduğunu acımasızca savunur? Bunun için toplu katliam yaparlar, Tanrı adına sayısı bilinmeyen milyarlar katledildi veya etnik köken farklı diye. Örnek olarak Müslümanlar Alevileri sevmez. Kendi aralarında bunca parçalanma varken elbette tehlikelidirler.

Fatma C. (32):

Öncelikle dinler olmasaydı kesinlikle çok daha iyi olurdu. Çünkü dinler dogmatiktir, sorgulanmadan direkt kabul edilir. Bir teoriyi ele alalım. Sorgulanır, sorgulanır, test edilir ve bütün bu aşamalardan sonra bilimsel bir bilgi olur. Ama din, dogmatik. O kadar ayrıntıya girme, sorgulama. İddia ettiğiniz şekilde Kur’an’ı ya da İncil’i gönderen Allah, insana akıl vermedi mi? Akıl verdiyse zaten sorgulama gerekir. Eğer sorgulamıyorsan O’nun verdiği akla hakaret etmiş oluyorsun. Dediğim gibi buna bir de ecel, kader vs. saçmalıklar eklenince dinler gelişmeye doğrudan engel oluyor. Din diye bir şey olmamalı.

Feride A. (47):

Din, insanları köle yapmak için iktidar sahiplerinin kullandıkları bir araçtır.

Gizem R. (30):

Din, insanların çıkarları doğrultusunda uydurulduğu için birşey ifade etmez. Din adı altında saçma sapan şeyler yapıyorlar, hepsi palavra. İnsan olmak için bir dine mensup olmak gerekmez. Din saçmalığı adı altında insanlar köreltiliyor, dine gerek yok.

Hüseyin D. (35):

Yeryüzünde hiçbir din yoktur ki var olduğu toplumu baskı altına almasın. Dinler savaşacak, güçlü olmak isteyen kişiler için en uygun araçtır. Din yoksa uğruna savaşacak bir kesim yaratamazsınız. Çünkü karşılığı dünyevi değil uhrevidir. Hiçbir din insanın ya da insanlığın iyiliği için kullanılmaz. İçinde kötülüğü ve savaşı barındırır.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Dinler, -özelde İslam- doğaları gereği despottur. Bireyi yalnız bırakmaz. Kendisini gerçekleştirmesine izin vermez. Neredeyse 24 saatini tasallut altına alır. Abdest ve namaz ritüellerinden tutun da yemekte kaşığı hangi eliyle tutacağı, evden çıkarken ve girerken hangi duaları okuyacağı, yatakta eşiyle hangi pozisyonlarda sevişeceğine kadar kişi kontrol altındadır. Bu kontrol, kişiye sorumluluklarını yerine getirme iç huzuru verse de bireyin üretkenliğini ortadan kaldırır. Birey olmaktan çıkıp bir din adamının ya da din şeyhinin kullanışlı kölesi durumuna gelen insanın doğaya ve yaşadığı topluma, din adamının verdiği izin kadar katkısı olabilir. Çoğu kez bu katkıyı din adamı kendisine alacaktır zaten. Temelde dinden veya dinlerden kişisel beklentim, kendisine inanan insanları “iyi insanlar” olmaya yönlendirmesidir. Günümüze ve dinler tarihine bakınca bu durumun neredeyse hiç gerçekleşmediğini söylemek hata olmaz. Yahudilik ve Hristiyanlığın zaman içinde budanmış despotlukları onları İslam karşısında üstün kılmıyor, ve beraberinde kimi Hristiyan ve Yahudi cemaat ve tarikatların bilimsel gelişmelere katkıda bulunmuş olmaları onları yaptıkları

kötülüklerden arındırmaya yetmiyor. Sonuç olarak iyi bir birey ve iyi bir toplum yaşamı için dine ihtiyaç yoktur.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Dinlerin en büyük zararı ayrıştırıcı olmalarıdır. Bu ayrışım çoğu zaman ölümlere, kavgalara neden olur bugünkü Ortadoğu gibi. Ayrıca birçok psikolojik rahatsızlıklara da neden olur örneğin; devanlı cehennem korkusu insanın canını oldukça sıkar ve insanın daha çok hataya girmesine dahi neden olur. Ayrıca dinlerdeki cin, şeytan gibi figürler özellikle başta çocuklarda olmak üzere birçok insanda büyük korkulara ve nevrozlara neden olmaktadır. Hatta büyük beyinsel travmalara neden olur ve bu bazen intihara kadar gidebilir. Bütün bu zararlar göz önünde bulundurulduğunda elbette dinlerin olmaması büyük iyilik olurdu.

İzzet Y. (46):

Çok iyi olurdu. İnsanlar, Ortadoğu cehaletinden kurtulurdu, çocuklara Allah adına hallenen olmazdı. Allah diye diye soyan hırsızlar olmazdı. Dinle arası olmayan toplumlar örneğin, Norveç, İsveç, Finlandiya ortada; Afganistan, Sudan da ortada.

Mahmut E. (53):

Dinler kendi gibi düşünülmesini, kendi kurallarına göre yaşamın düzenlenmesini istiyor ve yaşamın her alanına kendi dogmalarına göre müdahale etmek istiyor. Dinlerin yok olması, insanlığın gelişmesine ve çıkar çatışmalarının azalmasını sağlayacaktır.

Naci G. (39):

Kendi doğrularını insana dayatan her oluşum faşisttir ve kötüdür. Savaşların temeli dinlere dayandırıldığı ve bu savaşlar kutsandığı için din, can alma yöntemini meşrulaştırma aracı olmuştur. Dünya tarihine baktığımızda neredeyse bütün savaşlarda başrol hep, din.

Safiye N. (47):

Dinler, sadece bizim ülkemizde değil her yerde ayrımcılığa sebebiyet veriyor. Amerika’da Müslümanlar genellikle “tehlikeli” kabul ediliyor. Bizim ülkemizde her Ramazan ayında hiç şaşmayacak şekilde “Neden oruç tutmuyorsun?” bahanesiyle dayak yiyen gençlerin haberlerini görüyoruz. Daha bir sürü örneği de bulunmakta. Yani evet, dinlerin benim nazarımda yarardan çok zararı var ve yok olsa daha rahat olacağımızı düşünüyorum.

Selma H. (24):

Bence din insanlığın bugünlere gelebilmesi için gerekli bir olguydu. Ama bir yandan da “Din olmasaydı, başka olgularla da bu noktaya gelemey miydik?” diye de soruyorum kendime. Bence din olmasaydı, onun yerini başka şeyler doldurabilirdi. Ama olaylar bu şekilde gelişmiş. Bana göre din, insanların ileri bir adım atması için gerekli bir şeydi, bu amaca hizmet etti ve misyonunu tamamladı. Artık bu noktadan sonra bu kadar bilim gelişmişken böyle ilkel olgulara ihtiyacımız olmadığını düşünüyorum. İnsanların artık daha aydın olması ve neyin ne olduğunu öğrenmesi gerekiyor. Dinin şuan için bize zararı, bizi binlerce yıl öncesinin kural ve kanunlarıyla yönetmeye çalışması. Bu insanlık için hiç iyi bir şey değil. Artık bu kanunların o zamanki insanların hayal gücü olduğunun farkına varmalıyız ve bugün için çok daha iyi kanunları kendi hayal gücümüzle ortaya koymalıyız. Din, bunu engelliyor bir noktada.

Turan Üçok (36):

Dinler emredici olmaları ve kayıtsız şartsız inanma ve kabul etme –iman denilen şey- üzerine inşa edildikleri için tehlikelidir. Akılla ve bilimle çelişirler. İnsanları yönetmek ve sömürmek için kullanılırlar. Dinlerin ortadan kalkmasının insanlık için bir devrim olacağını ve insanlığın çağ atlayacağını düşünüyorum.

Öte yandan, dinlerin doğrudan kötü ve tehlikeli olmadığını ancak bazı etkenlerle zararlı hale gelebileceğini söyleyen katılımcılar din eleştirilerini sürdürmüşlerdir:

Aslı Y. (29):

Din adamları dahi birçok konuda hemfikir değil. Bu nedenle din, niyete göre her yöne çekilebilir. Din temelli terörist örgütler çok fazla, manipülasyona açıklar. Ama özünde kötü insanların da kötülük yapmasını engelleyebiliyor. Şu an için dinlerin tamamen yok olması iyi olmazdı sanırım.

Aylin M. (51):

Din, ancak laik bir sistem olmazsa kötüdür. Yoksa insanların Tanrı'ya ve bir dine inanmalarında kötülük olduğunu düşünmüyorum. Laik sistemin olmadığı Orta Çağ Avrupa'sını ya da günümüzde Afganistan, Arabistan gibi şeriatla yönetilen ülkeleri düşününce ne demek istediğimin anlaşılacağını düşünüyorum.

Ayşe D. (22):

“Din, kötüdür.” diyemeyiz ama din, insanların, inançlıların zayıf noktasıdır ve kullanılmaya çok açık bir şeydir. Dilenciler bile Allah rızası için cümlesiyle dileniyorlar, insanların merhamet ve zayıf noktasını kullanıyorlar. Bunu, siyaset ve toplumun önde gelen insanları da yapıyor. Bu da dini tehlikeli kılıyor. Yok olması gibi bir şeyin söz konusu olabileceğini düşünmüyorum.

Berfin H. (20):

“Dinler, tamamen kötüdür.” diyemem. İnsanlar, diledikleri gibi inanmakta özgür olmalılar. Ancak dinler ve bir dine inanan insanlar da inanmayan kimseler üzerinde bir baskı kurmamalı veya en azından dinler, baskı aracı olarak kendisinden olmayanlara karşı kullanılmamalı.

Elvin K. (16):

Bana göre din kötü değil, kimseye karışmaya hakkım yok fakat insanlık için olan zararları tarihe baktığımız zaman çok fazla. Reform sürecinde bazı şeyler düzeltilmeye çalışılmış lakin hala dinler üzerinden insanları kandırıyorlar.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Dinleri revize etmek gerekiyor, şu an yok olmaları mümkün değil kaos çıkar ki zaten çıkmasına ramak kaldı. Koronadan ders almayan insanlık dinin zararlarını nasıl sorgulasın? Kafalar, M.Ö.'den kalma.

Kemal T. (36):

Din olgusu tamamen kötü ve zararlı değildir. Dolayısıyla dinlerin varlığı insanlığa zarar vermez. Ama dini inancını kişinin içinde, kendi iç dünyasında yaşaması gerekir. Özellikle topluma baskı, çıkar, yönetim ve iktidar aracı olarak kullanılmamalı.

Mehmet D. (39):

Din hem iyi hem kötüdür. Aslında iyi yönü, sorgulamayan büyük kitleyi çimento gibi domine eder. Bu şekilde şükretmeyi ve başkaldırışı önler. Bu devlet için iyi olabilir, birey için aynısını söyleyemem. Dinlerin insan eliyle çıkarıldığını düşünüyorum. Genelde de savaşlar hep din ve mezhepler üzerinden çıkar. Bu da dünyanın büyük güçlerinin lehine olur. Geçmişten beri böyledir. Haçlı savaşları ve öncesi yani bana büyük güçlerin büyük coğrafyalara hükmetmesi için kullandığı afyondur, din.

Meryem B. (25):

Dinler insanı tembelleştirir, otomatikleştirip tek tipleştirir. Yapay iyilikler ile kişiyi, kendinin iyi biri olduğuna inandırır. İstemediği halde iyilik yapmaya zorlayabilir. İyi davranmayı öğretir fakat genelde iyi olmak üzerine yoğunlaşmaz. Evrensel değillerdir, kutuplaşmaya ve kavgaya meyilli insan için fanatikleşilecek bir taraf olmaktan öteye geçemiyor çoğu zaman. Dinlerin yok olması insanlık için iyi olmazdı. Bazı kişilere altın tepsiler ile iyi ve kötünün ne olduğunu, sonda ne beklediğini sunmak gerekir.

Nazife T. (22):

Özellikle Orta Doğu'da şu an yaşanan veya Orta Çağ'da Hristiyan toplumun sergilemiş olduğu tavırlar gözetilirse, kötüden ziyade tehlikelidir diyebilirim.

Çünkü insanlar dinin sorgulanamaz olduğu düşüncesinden hareketle din adamlarına veya onu yorumlayan kişi ve kurumlara oldukça inanma eğiliminde oluyor ve bunun sonucunda da toplumdaki başka bireylere saygı duymayı bırakıp dinlerine göre yanlış diye nitelenen eylemlerde bulunan kişilere cezalandırmada bulunma, bilimden uzaklaşma gibi durumlara yöneliyorlar. Bunun sonucunda tarihin de gösterdiği gibi toplumlar geri kalmışlığa mahkum oluyor. Holigan gibi inanç duyulmadığı sürece ne tehlikeli ne de zararlıdır kişisel fikrime göre.

Nigtcall (28):

Din her zaman kötü değildir. Kontrolü zor olan bazı insanları dizginleyebilir. İçinde kötülük olan, başına buyruk, bencil, toplumun bir arada kalabilmesi için ortaya koyduğu veya koyacak olduğu kurallara normalde uymayacak kişileri “Burada bir kötülük yaparsan öteki tarafta bunun cezasını çekersin, iyilik yaparsan da ödülünü alırsın.” diyerek kontrol altına alabilir. Ancak aynı din, normalde toplumsal kurallara uymaya meyilli, makul ve mantıklı kişileri de mantıksız ve kötü hale getirebilir, onları öyle davranmaya zorlayabilir. Öteki tarafta bunun ödülünü alacağına inanırsa bu kişi, bir kişiyi öldürebilir de, köle, cariye olarak alabilir de, baskı uygulayabilir de. Kötü bir örnek olacak belki ama inanan insanların ne denli kullanılabileceği ve aklını, mantığını bir kenara bırakabileceğini gösteren örnek, badeçi şeyh diye bilinen olaydır. Örnekler baya baya bir çoğaltılabilir. Sonuç olarak, dinlerin ve dindar ülkelerin tarihine baktığımız zaman dinin kötü tarafının iyi tarafından neden çok daha baskın olduğu görülebilir. Tabii ki hangi Müslümana sorsak taraflardan birine “O, gerçek İslam değil.” der, ama tarihe bakarsak öldürenin de “Allahuekber” dediği, ölenin de ölürken “Allahuekber” dediği bir çok örnek mevcut. Bunlar haricinde savaşların büyük kaynağı ya din oluyor ya da din kullanılıyor rahatça. Bir örnek daha vermek istiyorum: Ben iyi bir insan olduğumu düşünüyorum, kimsenin ırzına göz dikmedim, kimsenin canına kast etmedim, hiç hırsızlık yapmadım, insanlara iyi davranmaya çalıştım. Ancak, önceden Müslüman olduğum ve artık olmadığım için mürtedim ve İslam'a göre öldürülmem gerekiyor. Çoğu İslam devleti de bunu uyguluyor şu an. Ben dinden çıkmadan çok önceleri hadisleri araştırmaya karar vermiştim ve okuyordum hadisleri. Ancak

hadislerde kafama yatmayan şeyler vardı. Kur'an'a inanıyordum onunla alakalı bir sıkıntı yoktu. Dini bilen biraz katı bir müslüman arkadaşım ile oturup sohbet ediyorduk, o güne kadar aramızda hiçbir sıkıntı yoktu. Konu buralara geldi ve ben de bazı hadislerin, örneğin, iki recm ayetini keçinin yediğini ve Kur'an'da olmadığını söyleyen ama hükmünün devam ettiğini belirten hadisin; Azrail, Musa'nın canını almaya geldiğinde Musa'nın ölmek istemeyip Azrail'e tokat atıp gözünü çıkarması hadisin; işte peygamberin kanı vs. hakkındaki hadislerin mantığıma yatmadığını söylemişim. Bunları konuşurken herhangi bir hakaret etmedim, sövmedim, sesim bile yükselmedi. Dediğim şey en fazla “Bu pek tutarlı değil, bana mantıksız geliyor.” olmuştur. Bu tarz konuşurken o arkadaşım birden yerinden kalktı ve oradaki diğer bir arkadaşına “Bu mürted olmuş, bu artık kafir, bunun öldürülmesi lazım.” dedi. En az sekiz sene olmuştur, hala konuşmuyoruz o olaydan sonra. Beni öldürmek istedi. Şeriat devleti yok Türkiye’de şu an. “Bu öldürme işini devletin yapması gerekiyor.” diye bir şey yapmadı tabii ki. Dinin bir insanı nasıl kötü yapabileceğine dair kendi hayatımdan bir örnek. Eski zamanlarda toplumu kontrol etmek çok zordu, ne kamera vardı ne de parmak izi. Çoğu şey şahitlik üzerinden ilerlemeye çalışıyordu. Bu yüzden de insanların yalan söylenmesinin engellenmesi için ve kimse görmüyorken de onları kontrol altında tutabilmek için “Bakın, biz sizi her zaman göremiyoruz ama gören var.” fikri işe yarıyordu. Artık öyle değil. Hem de dediğim gibi bu zamana kadar olan kan ve savaşın, ölümlerin büyük çoğunluğu da dinler yüzünden. Hala dinler yüzünden çoğu insan öldürülüyor veya baskı altında. Artık dinler ortadan kalksa insanlık için çok çok daha iyi olacağını düşünüyorum.

Ravza S. (17):

Bir toplumda dinin olmadığını hayal etmek zor, güzel olabilmesi ihtimaline inancım tam fakat bu büyük çoğunlukla topluma bağlıdır. Toplumlar düzen için devlete ve dine ihtiyaç duyarlar ama bu geleceğimizde çok daha farklı olabilir, düzen ve mutluluk için dine ihtiyaç olmadığı öğrenilebilir. En azından dileğim bu yönde. Dinler olmasaydı savaşlar, katliamlar hiç olmazdı diye düşünen birçok insan olmasına rağmen ben böyle düşünmüyorum.

Çünkü savaşlar için her zaman bir sebep bulunmuştur. Yine de birçok şey insanlar için çok daha güzel ve tutkulu olurdu.

Selçuk B. (45):

Dinin eğitimsiz, düşük eğitimli toplumlarda toplumsal düzeni sağlamada ciddi faydaları olmasına rağmen bu avantaj neredeyse tüm dinler tarihi boyunca uyanık yöneticiler tarafından suistimal edilmiştir. Rönesansa kadar Hristiyanlıkta ve bugüne kadar İslam ülkelerinde tarih boyunca hep aynı şey yaşanmıştır. Ayrıca din, sizin sorgulama yeteneğinizi ve beyninizin çalışma özgürlüğünü çeşitli bahanelerle kısıtlamak için kullanılmıştır ve kullanılmaya devam edilmektedir. Dinlerin yok olması değil ama esaslı bir Rönesans geçirmesi insanlık için çok faydalı olabilir.

Sena E. (25):

Dinlerin ya da dindar insanların tamamen kötü ve tehlikeli olduklarını söylemek yanlış olur. Ama şöyle bir durum var: Dini kullanarak toplumu yöneten kimselerin gideceği nokta, radikalliktir. İŞİD gibi düşünün. Onlar da inandıkları dinin gereklerini yaptıklarını söylüyorlar. Dini inancı gereği insan yakıyorlar. Bu, korkunç bir şey. Kullanım şekline bağlı aslında.

Sevilay G. (18):

Dinlerin değil de dini, dileklerine göre şekillendirip topluma sunan insanların tehlikeli ve zararlı olduğunu düşünüyorum. İnsanlık için iyiliği getirecek olanın da dinlerin yok olması değil sorgulamanın ve özgürlük sınırlarının farkına varılması ile vuku bulacağına inanıyorum.

Ümit H. (45):

Din, bireysel anlamda yaratıcı ile kul arasında kaldığı sürece aslında hiçbir tehlikesi yoktur. Aksine bir felsefi düşünce biçimi olarak faydaları da olabilir. Ancak hemen hemen tüm dinlerde olduğu gibi, toplumu yönetmek amacına gidildiğinde tehlike çanları çalmaya başlıyor. Çünkü en küçük topluluğu din ile yönetmeye kalktığınızda problemler hemen ortaya çıkacaktır.

Vedat E. (41):

Ben, “Din salt kötüdür, salt iyidir.” diyemem. Dinin içinde iyi olan şeyler de var, kötü olan şeyler de var. Nereden baktığınıza ya da nasıl uyguladığınıza bağlı. Bana kalırsa dinlerin şöyle bir kötü özelliği var: Başlangıçta insan ayırımına gidiyor. Hristiyanlığa bakın, birçok mezhep var. Hatta mezhebinin mezhebinden doğmuş tarikatlar var. Bunlar çok katı, koyu, insanları ayıran zorbalık seviyesinde oluşumlar. İslam’da, Yahudilik’te aynı şekilde. Hepsî insanları baştan ayırıyor, belli bir kalıba sokuyor ve diğerlerini kötülüyor. Kur’an’da biz dediği kim, siz dediği kim? Bu bahsettiğim ayırım, işte ötekileştirme zaten dinlerin kaynağı, onu demeye çalışıyorum. Dinler olmasaydı toplum belki daha iyi olabilirdi ama bunun net bir cevabı yok.

Zerrin Ö. (33):

Şöyle söyleyeyim; benim dinlere karşı toptan bir ön yargım, kötü bakışım yok. Ama eleştirilecek bazı hususlardan bahsedebilirim. Az önce ifade etmişim, kendinden olmayanı dışlamak gibi. Yani dinlerin insanları ayırıştırması kısmı bence kötü, hoş değil. Herkes kendinden olmayana kötü bakıyor. Dinlerin tamamıyla yok olması iyi olmazdı. Çünkü kanunlar nasıl ki insanları suç işlemekten alıkoyuyor, düzeni sağlıyor, dinlerin de bazı insanların en azından düzene katkı sağlaması açısından faydalı olabileceği düşünülebilir.

Dinlere yönelik eleştirileri daha iyi anlayabilmek adına katılımcılara yöneltilen, “Bir dini seçmeniz gerekseydi hangi dini seçerdiniz?” sorusunun cevapları da aşağıdadır:

Ahmet E. (44):

Belki Şaman olabilirdim, fakat kesinlikle Uzak Doğu’dan olurdu.

Aylin M. (51):

Bu saatten sonra hiçbir dini seçmeyi düşünmem ancak seçmek zorunda bırakılsaydım, bugünkü Hristiyanlığı seçerdim. Onlar dini kiliselerin içine

sokmuşlar. Dayatma yok. Toplumun bütününe “din, din, din” diye sürekli propaganda yok. Gençlerin dediği gibi, “Aşmışlar artık!”

Ayşe D. (22):

Budizm.

Ayten Ç. (56):

Din seçmek istemiyorum.

Bengü G. (29):

Çocukken zannettiğim İslam'ı. Çoğu kişi zaten o seviyede biliyor dini. O yüzden Müslümanlar. Sanırım hayatım cahil kalsam daha mutlu olurdu. En azından sancılarımın nedenini bilmeden yaşırdım; mutluca, Müslümanca.

Burak T. (33):

İslam'dan başka bir din hakkında bilgim yok. İslam'ı da seçmezdim.

Canan M. (48):

Hiç birini, din tutsaklıktır.

Caner A. (49):

Şamanizm.

Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali (43):

Sanırım yine Hristiyanlık olurdu. İsa'ya hala büyük saygı duyuyorum. Karakteri, kişiliği, vaazları beni çok etkiler.

Ebru Y. (39):

Din değil de bana en yakın mezhep Alevi mezhebidir. Çünkü genel olarak hangi Alevi dostum olsa asla Müslümanlar gibi yargılama yok onlarda.

Elvin K. (16):

Sanırım Hristiyanlık.

Fatma C. (32):

Hiç birini seçmezdim. Seçmek durumunda kalsaydım belki İslam öncesi Türklerin yaşayış biçimleri beni çok etkilediği için Göktanrı inancına sahip olabilirdim.

Gizem R. (30):

Hristiyanlık.

Hüseyin D. (35):

Hiçbir dini seçmem. Din denen şey yoktur. Deizm bir din değildir. Bir aklın yaratıcıya varması ve onu anlamasıdır.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Budizm. Çünkü sadece insanın kendisiyle uğraşmasını emrediyor.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Spiritüalizm.

Meryem B. (25):

Seçim yapacak kadar dinleri tanımıyorum. Kültürel olarak İslam'a kendimi yakın hissedeceğim için onu seçerdim ki ara ara kendimi Müslüman olarak tanıttığım da oluyor.

Nurten İ. (32):

Bir dini seçmek zorunda kalsaydım da seçmezdim.

K. Ender (36):

Üç büyük dinden bahsediliyorsa eğer, yine en mantıklısı, kendi milletimin inandığı din olurdu. En azından papaza gidip günah çıkarma diye bir saçma olay yok. Günde beş vakit namaz var, abdest var. En azından bunları yapınca

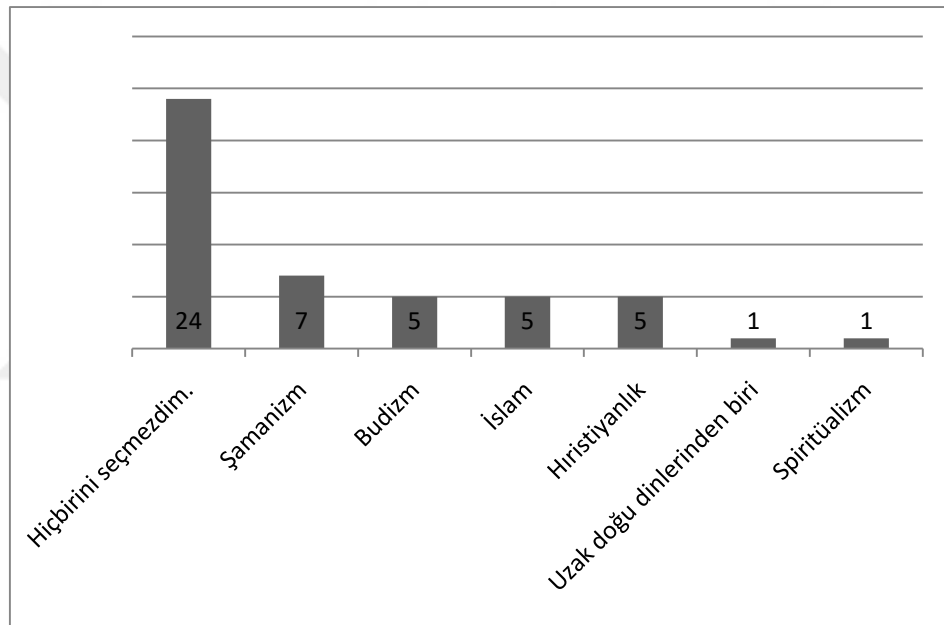
hareket etmiş, spor yapmış ve abdest alarak temiz olmuş oluyorsunuz. Bunda bir saçmalık ve kötülük yok sonuçta.

Vedat E. (41):

Kendimi bir din içerisinde tanımlayamıyorum.

Zerrin Ö. (33):

Hiçbirini seçmezdim. Ama seçmek zorunda kalsaydım bilmenin konforuyla içinde yaşadığım toplumun dini olan İslamiyet'i seçebilirdim.

Grafik 20: Bir dini seçmeniz gerekseydi hangi dini seçerdiniz? (n)

Katılımcıların yarısından fazlası, herhangi bir dini seçmeyeceğini belirtirken, İslam dinini seçenlerin içinde yaşadıkları toplumun inanç yapısını ve temel dini hususları bilmenin verdiği rahatlığı gerekçe olarak sunmuşlardır. Aralarında farklılıklar olsa da özellikle Doğu ve Uzak Doğu dinlerinin de sıklıkla dile getirilmesi, araştırmacı tarafından ladini grupları çalışmanın önemi yanı sıra Doğu dinleri ve dini grupları üzerinde de çalışmalar yapılmasının önemine bir işaret olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca, “Din seçmezdim.” diyenlerin oranının yüksek çıkmasının arka planında, yine deist düşüncenin teorik ve kavramsal olarak “dinsizlik” şeklinde

özetlenebilecek tanımlamasının olduğu değerlendirilmektedir. Bu açıdan da bahsi geçen sonucun, deist kimlik açısından anlamlı olabileceği düşünülmektedir.

2. 2. 2. İslam Eleştirisi

Din eleştirisi bağlamında katılımcılardan cevap verilmesi talep edilen bir diğer husus da özel olarak İslam dinine yönelik eleştiri ve düşünceleridir. Bu bağlamda katılımcılara, genel olarak İslam dini hakkındaki düşüncelerini öğrenebilmek amacıyla üç soru yöneltilmiştir: “Özel olarak İslam dinine yönelik düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?” “Hz. Muhammed hakkındaki düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?” ve “Kur’an hakkındaki düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?” Katılımcıların, genel olarak İslam dinine yönelik düşünce ve eleştirileri şunlardır:

Ahmet E. (44):

İslami açıdan cevap vermesi kolay, gerçekleşmesi çok zor. İslam reform yapmak zorunda. Bunu, belki Maturudilik anlayışı üzerinden yapabilir bu da bir süre dinden kopmalara engel olabilir. Fakat İslam dini açısından bu durum hiç kolay değil hatta imkansız diyebiliriz.

Aylin M. (51):

İslam, bilimsel düşünceyi geri plana atmış, daha çok hurafelerle varlığını sürdürüyor. Tam da bu yüzden bütün bilimsel gelişmeler Batı dünyasında oluyor, İslam ülkeleri Batı’nın oyuncağı haline geliyor. İslam ülkelerine bakın. Hani ümmet birliği? Hepsi birbirini yiyor.

Ayşe D. (22):

İslam’ın kadını aşağılayan ve ataerkil bir inanç sistemi olduğunu düşünüyorum. Bir kadının bu inanca sıkı sıkıya bağlanmasının kendine saygısızlık olduğunu düşünüyorum.

Ayten Ç. (56):

Özellikle İslam’da kadınlara dair düşüncelerden hoşlanmıyorum.

Bengü G. (29):

Çok öfkeli, çok tehditkar ve safsatalarla çok ilgileniyor. Daha kısa ve öz olsaydı, daha az sapıklık olurdu her alanda. İslam dünyasında da. Yüce bir gücün “Kimsenin kalbini bile kırmayın, kalp kıran Kabe’yi yıkmış gibidir.” dedikten sonra el kadar çocuğun namaz kılmıyor diye onu tartaklamayı öğütleyeceğine inanmıyorum. İlaveten küçükken başka şeylerle ısındırıp büyüdükçe kötülüklerle bilgileri beslemeyi ahlaksızca ve mide bulandırıcı buluyorum. Bunları ilahi Tanrı’nın da aynı şekilde mide bulandırıcı bulduğuna eminim.

Burak T. (33):

Hoşgörüden, adaletten uzak bir din. Yeteri kadar hoşgörülü olduğuna inanmıyorum. En iyi hoşgörü anlayışları, uzaklaşmak. Kişiyi olduğu gibi kabul etmek yok. Kadın-erkek eşitliği yok. Çok adaletsizlikler var o konuda. Bir de savaş esirlerini cariye yapma konusu bence tam bir faşizm, barbarlık.

Caner A. (49):

İslam, coğrafik bir örf kültürüdür. Tanrı ile insan arasında var olan tüm ruhbanlardan kurtulmadıkça radikal bir doktrin olarak kalacaktır.

Fatma C. (32):

Sevmiyorum, istemiyorum. Müslüman bir ülkede, Müslümanlarla yaşamak istemiyorum. İslam nedir? Hani bir ara vardı ya, kafa kesenler, canlı bombalar falan. IŞİD. İslam, IŞİD’dir. İslam’ı yaşayanlar, hakiki müslümanlar onlar zaten. İslam, Türk örfüne, Türk aile yapısına aykırı bir din. Zaten o yüzden çok afallıyoruz. Keşke Türkler İslamiyet’i kabul etmeseymiş. Gerçi savaşla kabul edilen bir din var ortada. Keşke ailemde de olmasaydı.

Feride A. (47) :

İnananlara saygım var. Ama İslam dininin insanları ahlaki ve vicdani açıdan doğru insan yapmaya yettiğini düşünmüyorum.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

1450 yıl öncesinin yaşam biçimini günümüz takipçilerine mutluluk kaynağı diye sunup gerek kendi içinde gerekse dışarıya karşı tehdit oluşturan bir dindir, İslamiyet. Bulunduğu toplumlara huzur vermeyen bir din. Despotizmle varlığını sürdürebilen sosyal ve yönetsel kurallarıyla bireyi asla özgür bırakmayarak kendini gerçekleştirmesine izin vermeyen bir din. Sonuçta yarattığı toplumsal yapıdan kaçılan bir din, İslam. Orta Doğu'dan Batı'ya kaçışların temelinde din olduğunu söylemek zor değil. Evet, İslam, kendi çağının Arap örf ve adetlerini günümüze taşıyan bir din. Ancak aynı zamanda günümüzde yaklaşık 1,5 milyar nüfusluk sosyolojik bir gerçek olarak da kaşımızda duruyor. İslam dini gelecekte varlığını sürdürecektse kendisini törpülemek zorundadır. 1450 yıllık kuralları günümüz insanına uygulamaya çalışmak kısa vadede kazanç gibi görünse de uzun vadede derin düşmanlıklar yaratır. İşe, İslam'ın beş şartını değiştirerek başlamalıdır mesela. Ritüelleri arka plana atıp İslam'ın şartlarını dürüst olmak, temiz olmak, çalışkan olmak v.b. biçiminde değiştirmek zor değil. İslam dinini konsolide eden iki otorite var günümüzde. Birincisi, Mısır El-Ezher Üniversitesi, diğeri İran Kum Medreseleri. Bu iki otoritenin alacağı kararla İslam'ın şartları bir gecede değişebilir. Bu kararın başta İslam dünyası olmak üzere tüm dünyada olumlu karşılanacağına dair öngörüle bulunabilirim. Ama bu olmayacaktır. Çünkü toplumları ritüellerle sersemletip yönetmek daha kârlıdır, din baronları için. Dinden beklenen, dini hayatındaki tavır ve davranışlarıyla çevresinde imrenilen insanlar oluşturmastır. Hal böyleyken, dünyayı terörle, katliamla ve vahşetle tehdit eden bir dinin uzun süre bu haliyle ayakta kalamayacağı açıktır. En küçük eleştiriye dahi tahammül edemeyen bir din anlayışının insanlığa olumlu işler yapacağını düşünme saflığında değilim. Charlie Hebdo saldırısı örneğinde olduğu gibi. “İslam dini, iyilik, güzellik ve kardeşlik vadeder.” gibi slogan cümleler, sadece konu kıtlığı çekilen zamanlarda vaaz kürsülerinde söylenen cümleler olmaktan öteye geçmemekte, herhangi bir eleştiri sonrasında, Maide suresinin 33. ayeti camilerden halka okunarak halk mobilize edilmektedir.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Geçmişe gitmeye gerek yok en yakın tarihe bakalım, IŞİD. Çoğu dindar, bunları İslam'a bağlamaz ama IŞİD'in yaptığı çoğu icraati, dört büyük mezhebin kitaplarında bulabilirsiniz. Taberi, İbn Kesir gibi İslam tarihinin önde gelenlerinin eserlerini okursanız Halife Ömer'in, Ebubekir El-Bağdadi'den hiç farkının olmadığını görürsünüz. Özet olarak İslam, doğduğu günden beri kan akıtmaktan, kadınları ezmekten, toplumu baskılamaktan başka hiçbir şey yapmadı.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

1400 yıl öncesi Arap toplumu için uygun olabilir ancak çağımız için yetersiz ve çelişkiler barındıran bir din.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

İslam dininin diğer dinlerden bir farkı ve albenisi yok. Sadece biraz daha güncel ve bilimsel. Kur'an'da bazı detayların olması, onu korunaklı ve son din yapmış. [Hz.] Muhammed, baya uyanık ve zeki davranmış. Eski inancı yok edip aynı formatta yenisini yapmış bazı detaylarla. Zaten tüm kutsal kitapları ucundan köşesinden okuyunca aynı şeyleri söylediklerini ve birbirinin devamı, tamamlayıcısı olduğunu görüyoruz. Tek sorumuz okumamak veya okuyup düşünce üretememek, sentez yapamamak ve "İnancımıza zarar gelecek." diye korkup yüzleşememiz de bizi yerimizde saydırıyor maalesef. Halbuki korkmasak kendimizle, kendi gücümüzle tanışacağız. Bizi koruyan bir güce ihtiyacımız olmayacak. Öte dünya inancı, insanı sınırlandıran, aciz yapan, kendisini keşfetmesini engelleyen yegane inanış.

İzzet Y. (46):

Sümer yazıtlarından modifiye ve [Hz.] Muhammed'in kendi günlük yaşantısının dinleşmesi olarak değerlendiriyorum.

Kemal T. (36):

Hangi İslam dini? Kur'an İslam'ı mı, hadis İslam'ı mı? Muhammed'in ölümünden 300 yıl sonra yazılmış hadislerle bir dine yön vermeye çalışan

fındık beyinlilere nasıl bir bakışım olabilir? Bu, bir devrimciye yani Muhammed'e hakaret öncelikle. Bugünün toplumuna Muhammed sonrası hadis çerçevesinde yaratılan çakma İslamiyet artık dar geliyor. Bunu görmek lazım. O bakımdan deizmin aslında bir ara süreç olduğunu ve bu sürecin bir süre sonra tüm İslamiyet'i peşine takarak bir Rönesans yaratacağına eminim. İslam dünyası içten içe yıkılıyor. Bunun en büyük sebebi de Kur'an İslam'ı yerine uydurma hadis İslam'ının tesis edilmesi ve bu İslamiyet ile karnını doyuran bir asalak sürüsüne artık kafası çalışan insanların dakika tahammül edememesi.

Mehmet D. (39):

İslam güncellenemeyen bir din olduğu için birkaç yüzyıl içinde diğer dinler gibi yok olup gideceğini düşünüyorum. Çünkü teknoloji, bilim ve globalleşmenin önüne geçilemez bir durum olduğu çok açık. Hadislerle ya da tarikat şeyhleri veya Ehl-i sünnet adı altında kısmen güncelleme yapılmakta. Ancak bu da kişiye özel yorumlar içermekle daha kötü bir hal alıyor. Deve sidiği içmenin bu dünya düzeninde sahih hadis olarak sunulması içler acısı bir durum. Buna kimse inanmaz, doğru olsa bile.

Meryem B. (25):

Gazali'nin içtihat kapısını kapatması ve İbn Rüşt'ün yeterince ses yaratamamasından dolayı çok fazla yeniliğe kapanmış olması, çeperini iyice daraltıyor. Dinsel reform gerekiyor ama buna hazır mı, bilmiyorum.

Musa C. (32):

İslam, döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantısına müdahale eden Arap siyasi rejiminin adıdır. Günümüz dünyasının ihtiyaçlarını karşılayamaz. Bakın, Cumhurbaşkanı bile İslam'ın güncellenmesi gerekliliğinden bahsetmişti.

Nazife T. (22):

Kadının erkeğe muhtaç bir birey olması temeline kurulu düzenini ve duygusal olmamızın bir olumsuzlukmuş gibi yansıtılmasını sevmiyorum.

Ravza S. (17):

İslam dini doğduğumdan beri bana dayatıldı ve bu din yüzünden çok acılar çektim, çekmekteyim. İslam dininde erkek egemenliğinin çok üstün olduğu aşikar ve bu nedenle ailemdeki erkekler kendilerinin akıl yönünden de kadınlardan üstün olduklarını düşünüyorlar. Bunun birçok yerde böyle olduğu kanısındayım. Buna ilave olarak İslamiyetin asıl korktuğu durum, kadınların bir şeyleri farkedip değiştirmesidir. Çünkü biliyorlar ki kadın öğrenirse çocuklarına öğretir, kadın değişirse her şey değişir. Bunun için İslamiyet, kadınları, sadece cinsel ihtiyaçlarını dindiren ve evde çocuk büyüten kişiler olarak gösterdi, göstermektedir. Dinler, insanlık ile birlikte yeni şeyler öğrendikçe ve keşfedildikçe değişir. Bunun için gelecekte İslamiyetin de yok olmuş diğer birçok inanç ve fikir gibi son bulacağına inanıyorum ve günün birinde din diye bir şeyin kalmayacak olmasını umut ediyorum.

Safiye N. (47):

Arap ırkını bir düzene sokmak için yazılan fakat sonradan birtakım değişikliklere uğradığına inandığım kurallar silsilesi.

Selma H. (24):

Bütün düşünce ve eleştirilerimi şu an dile getirebilmem mümkün olmaz. Hakkında kitaplar yazılan bir konu bu. Ama aklıma geldiği kadarıyla ve temel konu başlıkları şeklinde belirtmeye çalışmak isterim. İslam hakkında en büyük eleştiriniz nedir dersanız, şunu derdim: İslam dini, erkek egemen bir toplumda ortaya çıktığı ve peygamberi de bir erkek olduğu için kadınları neredeyse yok sayan bir din. Bunun dışında yayılmacı ve savaşçı bir din. Kendinden olmayana tahammülü olmayan bir din. Bu özellikler İslam toplumuna ilk dönemlerinde büyük başarılar getirmiş olabilir fakat artık günümüzde İslam dini içinde uygulayabileceğiniz pratikler çok çok sınırlı bir hale gelmiş durumda. Bu da İslam toplumlarının ilerlemesini engelleyen en büyük etmen.

Sena E. (25):

Kadınları değersizleştiren bir din. İslam'dan önceki Türk toplumlarındaki kadının konumu ile İslam sonrası Türk toplumlarındaki kadının konumu bile bu değersizleştirmeyi göstermektedir. Kadını geri plana atan, mirasın 1/3'ünü veren, şahitliğini yarım kabul eden bir din. En büyük eleştirim bu, kadın-erkek eşitliği yok. Cennette erkeğe vaat edilen bir hediye olmak, kabul edilir bir şey değil.

Turan Üçok (36):

Günümüzde İslamiyet'in Arap gelenek ve göreneklerinin, Orta Doğu diye adlandırılan coğrafyadaki İslamiyet öncesi efsaneler ve dinlerle harmanlandığı bir din olduğunu düşünüyorum. İslam, Arapların kendi aralarındaki güç ve çıkar çatışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarında barış ve başkalarına saygı gibi insancıl söylemleri olsa da taraftar ve güç kazandıkça savaş, istila ve yağma üzerinden kendini gerçekleştirmiştir. Bu yüzden iki yüzlüdür. Müslümanların da bundan etkilenerken davranışlarının çoğu zaman iki yüzlü olduğunu düşünüyorum. İslamiyetteki az sayıda olduğunu gördüğüm güzel ahlak ve akıl öğretisinin aslında özdeki kötülük ve bencilliğin maskelenmesi için oraya konulduğu zannediyorum.

K. Ender (36):

Az önce de bahsettiğim üzere Allah gibi, yaratıcı gibi her şeye gücü yeten bir varlığın, insanlığın el kitabı, kullanım kılavuzu diye adlandıracağı Kur'an'da, çözüm olarak "Karınızla önce yatağı ayırın, sonra hafifçe dövin." demesi benim mantığıma, aklıma, hiçbir şeye uymuyor. Sonra bir ayet var, hatırlamıyorum şu an. Orada savaş sırasında peygambere helal kadınları sayıyor. Savaş zamanı bu mu düşünülür? Bir diğerinde, "Peygamber kadınları, peygamber öldükten sonra diğer müminlere haramdır." deniyor, neden? "Zaten hepsiyle cinsel münasebeti yok, çoğu koruması altına aldığı kadınlar." deniyor. Neden bu kadınlara dokunulmuyor, o öldükten sonra? Mesela bir örnek, peygamber öldü diyelim, atıyorum 15 karısı vardı ve diyelim ki bir hastalık çıktı. Bütün kadınlar öldü, peygamber kadınları ölmedi ve dünyanın soyunun ilerlemesi için bu kadınlar çok önemli hal aldı. Şimdi, "Olmaz öyle şey." demeyin,

dünya hali her şey olabilir, ihtimal dahilinde, trilyonda bir olsa da ihtimaldir. Ne olacak o zaman? Soy mu kuruyacaktı, kadınlara dokunulmadığından?

Nigtcall (28):

İslam dini... Benden çok şey aldı. Ben küçüklüğümden beri dinime bağlıydım, öyle yetiştirilmiştim. Kur'an kurslarına da giderdim, her gün Kur'an da okurdum sevap diye, namazlarımı kılardım. Samimi bir Müslümandım. Sakındıklarımın dolayısı cehenneme gitmeyeceğimi ve ibadetlerimden dolayısı cennete gideceğimi düşünüyordum. Çoğu Müslümanın aksine dinimi araştırmak, öğrenmek istedim. Allah, benden ne istediye onu yapmak istedim. Günlük hayatta bir şey karşıma çıktığı zaman günah mı, caiz mi bu şey diye araştırırdım. Araştırdıca da karşıma genelde bir-iki ayet, dört-beş tane de hadis çıkardı konuyla alakalı. Bu yüzden önce bir hadisleri araştırmak istedim. Hadisleri araştırdıca tabi her din gibi güzel şeyler var, "Cennet annelerin ayakları altındadır." vs. Ama akla mantığa sığmayacak hadisler de vardı. İşte iki ayeti keçi yemiş, ölü arkasından ağlayan azaba uğratılmış, erkeğe karısını neden dövdüğü sorulmazmış, [Hz.] Musa, Azrail'e tokat atıp gözünü çıkarmış, dünya öküzü üstündeymiş başını sallayınca deprem olurmuş, cariyeler, köleler vs. vs. Hepsini saymaya kalksam bitmez. Bunların açıklamasına bakıyorum, her grup kendi kafasına göre açıklama yapmış, belli bir açıklama yok. Bu açıklamalar, dahası bunca farklı açıklama olması kafama yatmadı. Okuduğum, araştırdığım hadisler Kütüb-ü Sitte hadisleriydi yani en sahih kabul edilen altı kitap. Bunların içinde Buhari var mesela en sahih sayılan. Bunda bile mantıksız, akla mantığa uymayan şeyler vardı. Ve bazı hadisler, Kur'an'la da çelişiyordu. "E, bu en sahih kitapların içinde bile uydurma hadis olabiliyorsa, Allah, dinini böyle içinden neyin doğru neyin yanlış olduğunu bulup ayıklamamız gereken, kiminin sahih dediğine kiminin uydurma dediği, Kur'an'dan iki yüz sene sonra yazılan, neyin doğru neyin yanlış olduğuna emin olamadığımız kaynaklarla göndermiş olabilir mi? Neden korumamış ki Allah?" vs. diye düşündüm. Daha ayrıntıları da var tabii mesela, bir yandan da mezhepleri araştırıyorum, birinin "caiz" dediğine öteki "haram" diyebiliyor, biri bir şeye "helal" diyor, öteki "mekruh" diyor vs. vs. Hepsini anlatmayayım şimdi. Böyle uzun bir süre debelendikten sonra hadisleri artık dinde bir kaynak

olarak görmemeye başladım. Sadece Kur'an'a bakarak anlamaya çalışıyordum her şeyi. Yıllar boyunca böyle inandım. Kur'an'ı Türkçe olarak baştan sona daha önceleri de birkaç kez okumuştum zaten ama üstünkörü, yani "Burada ne demek istiyor?" diye oturup düşünmüyordum fazla. Kur'an'ın çoğu şeyi tam olarak açıklamadığını, bazı yerlerde neyi anlattığının tam anlaşılamadığını fark etmişim etmesine ama "Vardır bir açıklaması." deyip geçiyordum. Daha sonra bu, "Vardır bir açıklaması." dediğim şeyler artmaya, görmezden gelinemeyecek seviyelere ulaşmaya başladı. Baştan sona tekrar okumaya başladım. Ama bu sefer her yerinde ne anlatmak istediğini uzun uzun düşünerek, başka meallerle karşılaştırarak, bu kelimeyi farklı çeviren nasıl çevirmiş, neden farklı çevirmiş diye araştırarak. Hatta Arapça-Türkçe sözlükten de bakarak. Senelerce dini araştırdım yani. Arkadaşlarım gezerler tozarlarken ben, "Dinimi nasıl daha iyi öğrenebilirim?" diye uğraşıyordum. Hatta mesela, hadislerle inanırken kadınlarla tokalaşmazdım bile. Çünkü bu, caiz görülüyordu dinde. Oradan hesap edin yani. Neyse işte, okuduktan sonra artık kafamda şimşekler çakmaya başladı. Akla, mantığa, bilime vs. uymayan bir sürü ayet gördüm iyice irdeleyince. Bunların açıklamasını bulmaya çalıştım. Gidip bir sürü hocasıyla, müftüsüyle, mollasıyla vs. tartıştım, kafama takılan soruları. İnternet sitelerine yazdım, soruları cevaplayan forumlara yazdım vs. vs. Yine herkesin kendi kafasına göre açıklamaya çalıştığını gördüm. Şu tarz cevaplar havada uçuşuyordu resmen: "Orada o demek istenmemiş, bu kelimeyle şu kastedilmiş olabilir, bu kelimenin bilmem kaçınıcı anlamı şöyle, bizim sorgulamaya hakkımız yok, işittik ve itaat ettik." vs. Bu cevapların neredeyse hepsi birbirinden farklıydı. Mesela küçük bir örnek, Kur'an'da yıldızların, şeytanlara atıldığı yazıyor. Birine soruyorum, "Şeytanlara atılıyor olabilir, bilemeyiz." diyor. "E, yıldızlar kendi yörüngelerinde dönüp duruyor öyle, nereden ne zaman geçeceği seneler önceden belli, nasıl şeytanlara atılmış olabilir?" diyorum. Cevap olarak "Çok sorgulamamız lazım, işittik ve itaat ettik." Diyor. "Şeytanlar hesap yapamıyordur." diyen çıktı. "Yıldızlar faldır, fal da şeytan işidir, falların kovulduğu, insanların onlardan korunmaya çalışıldığını anlatıyor." diyen çıktı, "Bu ayet müteşabih, neden sorguluyorsun, sorgulama." diyen de çıktı. Başka farklı şeyler söyleyen de çıktı. Bakın, tek bir ayet. Başka onlarca farklı ayetler var söyleyebileceğim.

Sonuç olarak bunlar kafamı iyice karıştırmaya başladı. Kendisine açık, apaçık, kolay, açıklanmış diyen bir kitapta bunca mantıksız, akla, mantığa, bilime, kendisine aykırı şey olamayacağını, bu kitabı, koskoca evreni yaratabilecek güçte ve bilgelikte olan bir yaratıcının göndermeyeceğini anladım. Tabi birden olmadı ama bir süre sonra artık kendimi Müslüman olarak görmemeye başladım. İnsan çok tuhaf bir boşluğa düşüyor inanmayı bırakınca. Bunca yıl inanmışsın, hayatını ona göre şekillendirmişsin, öldüğünde cennete gideceğini düşünmüşsün. Sonra da bunların yalan olduğunu anlamışsın. Bu insana çok koyuyor. Uzun bir süre depresyonda kaldım, diyebilirim. Sonraları biraz daha normalleştim tabi ama eskisi gibi olmuyor. Belki hiç inanmasam böyle olmazdı. İnsan çocukluğundan beri inandığı, gerçekten inandığı şeyin yanlış olduğunu anlayınca gerçekten çok kötü etkileniyor. Aileme de söylemedim hiçbir şeyi. Söylemeyi de düşünmüyorum. Yalandan namaz kıldığım da oluyor, oruç tuttuğum da. Bunca sene uğraştılar, yetiştirdiler. "Ölünce cehenneme gidip yanacak." diye üzülmelerini istemiyorum. Ayrıca bana hiç iyi gözle bakacaklarını da düşünmüyorum hatta eminim. Çünkü din bu. Kısaca, düşündüğüm gibi yaşayamıyorum, hep rol yapmak zorundayım. İşte İslam'ın benden aldıkları.

Ümit H. (45):

İslam, Mekke döneminde ılımlı bir politika ile başlayan, Medine döneminde güçlendikçe kaba kuvvete başvuran, anlatıldığının tersine sevgiyle değil kılıç zoruyla yaygınlaşan bir dindir. Bireyin ahlakını düzeltme hedefiyle yola çıkıp aynı zamanda toplumu kılıç zoruyla yönetme hedefine ulaşan bir siyasi oluşumdur. Bütün yönetim şekillerinde olduğu gibi üst yönetim sorgulanamaz, davranışları kutsal kabul edilir, uygulamayanlar öldürülür. Bu düzende kadının ve kölenin adı yoktur. Tamamen erkek egemen bir yönetim şeklidir. Hele ki köleliği asla yasaklamaz, aksine teşvik eder. Bir yaratıcı, yarattığı bir bireyi diğerinden neden alçakta tutar, düşündürücü bir durumdur. Ayrıca, tüm dünya Müslüman olana kadar savaşmayı emrettiği için İslam var oldukça bu dünyada savaşlar hiç bitmeyecektir. Yani özetle İslam, barış değil savaş dinidir. Ve insanlığın bir şekilde savaşları sona erdirmesi zorunludur.

Vedat E. (41):

İslam'ın doğduğu topraklara ve şartlara bakmak lazım. Dinler, genelde devrimdir. Toplumda devrim yaparlar. Yahudilik, Sümerlerden gelen Samilerin Mısır'a yerleşmesi, sürülmesi. Halkın Mısır'da köle olmaları ve köleyken onların soyundan olan bir generalin onları özgürleştirmek adına yaptığı bir devrimle başlar aslında. [Hz.] Musa büyük bir generaldir. Askeri gücü vardır, iyi eğitilidir dönemine göre. Kendi toplumunu özgürleştirmek istemiştir ve bir devrim yapmıştır. Halkını Mısır'ın köle zihniyetinden kurtarmıştır. Ve bunu yaparken kendi destanını kendisi yazmıştır. O dönemde Tanrı-Kral anlayışı vardır. Babil'de de var, Mısır'da da var, Eski Yunan'da da var. [Hz.] Musa da aynı şekilde uyguluyor aslında. [Hz.] Musa da bir Tanrı-Kral. Yani Firavun'dan bir farkı yok, [Hz.] Musa'nın. Yine Tanrısal gücü betimliyor, Tanrı'dan güç aldığını söylüyor ve toplumunu Kızıldeniz'in öteki tarafına geçiriyor, Kudüs'e geliyor ve toplumunu inşa ediyor. Yaptığı bu. Bunu da Yahudi anayasasını yani Eski Ahit'i yazarak yapıyor. Dinlerin ortaya çıkışı aslında, Samilerin Ortadoğu'ya ayak basmasıyla başlar. Ve biliyorsunuz bütün peygamberler aynı soydan gelir. İsa da bir Yahudi'dir. Yaşayıp yaşamadığı da tartışılır. Yine Muhammed, o da bir devrimcidir. "Köleliği kaldıracağım." diyerek gelir. Sonra kendi anayasasını yapar. Zaten toplumu yönetmek için yazılı bir kanun ya da yazılı olmayan kurallar gereklidir. Bu kuralları, kendi toplumlarına Tanrı-Kral anlayışının bir devamı olarak uygularlar. Dinlerin temeli budur. Kısaca, Yahudiler, Çin'e çıksaydı bugün Yahudilik Çin'de olacaktı. Belki İslam'da Çin'de doğacaktı. Bugün, Çin'de Yahudilik niye yoktur? Çünkü Çin'de Yahudiler yoktur. Bu kadar basit.

Zerrin Ö. (33):

Kadınları çok fazla baskı altına alıyor. Yani namus kavramı sadece kadınlar açısından ele alınıyor. Bir de diğer dinlere mensup dost, arkadaş edinme konusunda da daha katı İslam.

Katılımcıların, İslam dinine yönelik genel eleştirileri arasında daha çok “kadın” konusunun öne çıktığı ve bu bağlamdaki eleştirilerin özellikle kadın katılımcılar tarafından dile getirildiği anlaşılmaktadır²³. Katılımcılar arasında bulunan Nightcall (28)’un İslam eleştirisi başlığı altında, “İnsan çok tuhaf bir boşluğa düşüyor inanmayı bırakınca. Bunca yıl inanmışsın, hayatını ona göre şekillendirmişsin, öldüğünde cennete gideceğini düşünmüşsün. Sonra da bunların yalan olduğunu anlamışsın. Bu insana çok koyuyor. Uzun bir süre depresyonda kaldım.” şeklindeki beyanı deizmin psikolojisi ve deizm-aile ilişkisi bağlamında, “Aileme de söylemedim hiçbir şeyi. Söylemeyi de düşünmüyorum. Yalandan namaz kıldığım da oluyor, oruç tuttuğum da. Bunca sene uğraştılar, yetiştirdiler. "Ölünce cehenneme gidip yanacak." diye üzülmelerini istemiyorum.” şeklindeki ifadelerinin de deizmin sosyolojisi açısından önemli ipuçları barındırdığı görülmektedir. Ayrıca, katılımcılara yöneltilen bir diğer soru da “Hz. Muhammed hakkındaki düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?” sorusudur. Katılımcıların, bu soruya verdikleri cevaplar şunlardır:

Ahmet E. (44):

Bu konuda sadece inanmadığımı belirtebilirim.

Aylin M. (51):

Sadece [Hz.] Muhammed’in değil tüm peygamberlerin, sanrılar içinde yaşayan, zekalarıyla gördükleri halüsinasyonlara etraflarındaki insanları inandırma yetenekleri olan insanlar olduklarını düşünüyorum.

Ayşe D. (22):

²³ İslam’da kadın konusu için Bk. Öztürk, 2015: 1-270; Tuksal, 2012: 1-309. Ayrıca, Ortaçağ İslam kültüründe “kadın” konusunu din sosyolojisi literatürüne kazandıran bir araştırma için ayrıca Bk. Çınar, 2020: 1-571.

Böyle bir insanın var olduğunu ya da sağlıklı bir psikolojide olduğunu düşünmüyorum. Varsa bile şayet, “Şizofreni bir hastadır.” diye düşünüyorum.

Ayten Ç. (56):

[Hz.] Muhammed'in kendisinden yaşca büyük ve ticaretle uğraşan eş seçmesini takdir ediyorum. Dönemi içerisinde değerlendirebilirim. 21. yüzyılda, 2020 dünyasına göre değerlendirmem yanlış olur. Şöyle düşün, Nazım Hikmet'i severim ama Piraye'yi aldatıp Vera'ya gitmesini sevmiyorum. [Hz.] Muhammed'in tek eşli olmasını tercih ederdim. Tabii bu konular derin ancak kendisinden sonra hilafet bir kadına verilseydi daha iyi olurdu. Ben hayata tamamen kadın eksenli bakıyorum. Çünkü kadın-erkek eşitlenmeli.

Bengü G. (29):

[Hz.] Muhammed'i çok seviyorum. Çocukken sandığım [Hz.] Muhammed'i. Hayvansever, hümanist, entelektüel, feminist, devrimci... Sonra değişti her şey. Kutsal kitapta amcasına beddua eden, yengesine dil uzatan, gelinine el uzatan birine dönüştü. Benim için çok üzücü bir çok detay var. Kölelik konusu özellikle. Şahitlik konu olunca ya da miras konu olunca iki kadını bir insan saymak en çok midemi bulandıran hususlar. Düşmanından kaçarken yatağına on yaşında çocuğu bırakmak savaş taktiği olamaz. O çocuk için korkunç bir travmadır ve o, bunu düşünemeyecek kadar hasta ya da umursamayacak kadar kötü biridir. Böyle biri kutsal olamaz. Bu konudaki hayal kırıklığıma kitap bile yazarım.

Caner A. (49):

Kıvrak bir zekaya sahip, dönemin konjonktürüne çok başarılı izler bırakmış, iyi niyetle başladığı İslam öğretisinin manipüle edilmesini engelleyememiş bir ticaret insanıdır.

Davut K. (40):

Zeki biri olduğunu düşünüyorum. Özellikle ilk eşinin amca oğlunun etkisinde çok kaldığını düşünüyorum.

Ebru Y. (39):

Geçmişte bir açık bulmuş bedeviler iyice çığrından çıkmış. Bunları yasalara uygun hale getirmek istemiş ve sonraları her insan gibi elbette kendi egosuna yenik düşüp çıkarları uğruna saltanat sürmüştü. Daha çok var örnekler lakin anlatmakla bitmez. Kısaca akıllı bir insanmış kendisi.

Elvin K. (16):

Herhangi bir düşüncem yok ama genel peygamberlik açısından eğer İslam’a mensup olsaydım şöyle düşünürdüm: “Bu insanlar torpilli olarak geliyor, benden daha üstün, direk cennete gidecek.”

Fatma C. (32):

Bir peygamber olarak tanımıyorum. Ama yeryüzüne gelmiş en zeki insanlardan birisi. Bir din kurucusu diyebiliriz. Adam, savaşla ganimetle iktidarını, otoritesini ayakta tutuyor. Bir de diyor ki, “Ben, son peygamberim.” Bak! Zeka bu. “Sonum.” diyor ya! Benden sonra peygamberim falan diyen olursa yapıştırın akılsız yaftasını, vurun kellesini! Kadın konusu var, zaten berbat. Mesela tartışma konusu oluyor. Erkeğe üç kez boşama hakkı veriliyor. Boşandıktan sonra yeniden evlenebilmesi için hülle yapması lazım yani başka bir erkekle karısını aynı yatağa sokması lazım. Ama yok, yapılmıyor. Madem namaz kılıyorsun bunu da yap, hadi! Yok efendim, peygamber kız çocuklarına çok değer verirdi, şöyle yapardı, böyle yapardı. [Hz.] Muhammed’in Kur’an’ı, gömdükleri Cahiliye’den çok farklı değil. Kadınlar için İslam, bir seçenek bile değil, olmamalı. Erkeklere cazip gelen yönleri olabilir. Cennet bile ona göre, huriler falan. Dünya’da yasak ettiği kerhane sistemini cennette sana şaraplar eşliğinde falan vadediyor. Gerçi bu cenneti yaşayan halifeler, padişahlar da vardı.

Gizem R. (30):

Çok eşli olduğunu biliyorum.

Hüseyin D. (35):

Şu an ülkeyi yönetenler hakkında düşündüğüm bütün olumsuz şeyler için ne düşünüyorsam [Hz.] Muhammed için de aynı şeyleri düşünüyorum.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

[Hz.] Muhammed, yaşadığı dönemin Arap toplumunun inanç ve yaşam biçimini din olarak günümüze kadar gönderen kişidir. [Hz.] Muhammed, 149 milyon km²'lik dünya karalarından sadece 1 milyon km²'lik Mısır, Filistin ve Hicaz bölgesinde ortaya çıkan sayısız peygamberden biridir. Zamanın ve mekanın koşulları, onun varlığını bugüne taşıırken diğerlerini tarihten sildi. Mesela Yemame Savaşı, [Hz.] Muhammed'in ölümünden iki yıl sonra [Hz.] Ebubekir döneminde etrafına hatırı sayılır mümin de toplamış olan Müseyleme adındaki peygambere karşı girişilen savaşta eğer Müseyleme'nin ordusu galip gelseydi bugün Müseyleme'ye inen ayetleri okuyor olacaktık.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

[Hz.] Muhammed, bana göre kendi çağının bir sosyoloğu veya siyasetçisidir. Bunun en bariz kanıtı peygamberlik iddia etmeden önce henüz gençken Hilfü'l-fudul adında –Türkçe, Erdemliler Topluluğu- bir derneğe üye olup o zamanki bazı Arap geleneklerine karşı çıkmasıdır. Zaten oluşturduğu İslam adındaki sistemin genel içeriği de sosyolojik konulardır. O da tıpkı Karl Marx gibiydi. Marx, komünizmi kapitalizme karşı oluşturdu, [Hz.] Muhammed'de İslam'ı o dönemin Arap adetlerine ve dinlerine yani kısacası ekonomik ve sosyolojik düzenlerine karşı oluşturdu. Tüm bunları, dönemin önemli din adamlarına ve kervanların başında gittiği yerlerde öğrendiği bilgilere borçludur. [Hz.] Muhammed'e yönelik en büyük eleştirim de şudur: Ey [Hz.] Muhammed! Keşke bu sistemi başımıza bela etmeseydin. Sistemin kendi çağına uymuş olabilir ama ne yazık ki bu çağa sadece bela getiriyor.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Büşra A. (22):

Kendisinin sıradan bir insan olduğunu ve İslam'ı siyasal, sosyal ve kişisel çıkar ve amaçları için yarattığını düşünüyorum.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Madem güç istedin, neden cinsel hayatını bu kadar Kur'an'a soktun, ne gerek vardı? Kur'an'daki ayetleri mantıklı yazsaydın. Bir ayet diğeriyle çelişiyor. Tabi zamansız ölümü, Kur'an'ı tekrar gözden geçirmesine engel olmuş olabilir. Zaten Kur'an peygamberden sonra yazıldı ama Kur'an'ın, diğer kutsal kitaplardan bir farkı olmadığı halde diğer kitaplar dışlanmasaydı şu an din kavgaları da olmazdı. Aynı özden olan dinler neden birbirleriyle mücadele içerisinde? [Hz.] Muhammed, bunu ön görmeliydi, demeliydi ki, "Önceki kitapların tamamlayıcısıdır, Kur'an ve hepsi kutsaldır." diye. Yani neden önceki kitaplar yok sayılıyor? Birbirlerinin devamı halbuki. Kur'an, onların güncellemesi sadece. İncil biraz daha ahlaki konular üzerine. Hristiyan felsefesi o yüzden [Hz.] Muhammed'i tasvip etmiyor. Şehvet ve savaş peygamberi olarak görüyorlar. Mesela "Kafirleri gördüğünüz yerde öldürün." diyor. Öte yandan, bu kadar evlilik yapması çok saçma. [Hz.] Aişe ile 9 yaşındayken evleniyor. Şimdi o yaşı 16'ya falan çıkarmaya çalışıyorlar. Daha çocukken göz koyması gibi bir durum var. Aişe, [Hz.] Ebubekir'in kızı. [Hz.] Ömer, kızı Hafsa'yı [Hz.] Muhammed'e veriyor. [Hz.] Muhammed, iki kızını [Hz.] Osman'a veriyor. [Hz.] Ömer, [Hz.] Ali'nin küçük kız çocuğu Ümmü Gülsüm'ü alıyor, eş olarak. Yani herkes birbirinin kızıyla evlenmiş. [Hz.] Ömer 55 yaşlarında, Ümmü Gülsüm 9 yaşlarında. Peygamber, [Hz.] Aişe evlendiğinde 55 yaşındaydı. Nasıl böyle bir peygamber olabilir ki? O yüzden İsa, daha sevimli geliyor insanlara. Mesela, bir ara kendisine cin geldiğini söylüyor. Cin gelmiş, bazı Kur'an ayetlerini değiştirmiş falan filan. Zaten o dönem Arapları da [Hz.] Muhammed için "cinli, kahin" diyorlarmış. "Söyledikleri şiiirden başka bir şey değil." diyorlar. Araplar haklı olabilir. Kendi iç sesi de olabilir. Biz de meditasyon yapabiliriz. Nitekim [Hz.] Muhammed de meditasyon yapıyor. Hira'da kırk gün üst üste inzivaya çekiliyor, tefekkür ediyor. Bilgelik ve meditasyon sonrası bu, her insan da olabilir. Bunu Farabi gibi İslam filozofları da söyler. Yani kırk gün mağarasına çekildikten sonra biraz da normal "Peygamberim." demesi. Gotama Buda da ailesini terkedip mağarasına çekildikten sonra aydınlanmış bir kişi oldu, öğrencileri oldu ama "Peygamberim." demedi. Daha sonra heykelleri falan yapıldı tabi. [Hz.] Muhammed, yaptığı her şeyi din kılıfı ile örtmeye çalışmış. Neden o kadar

kadınla evlenmek peygambere caiz de diğer erkeklere değil? Peygamber hanımlarıyla [Hz.] Muhammed öldükten sonra kimse evlenemez. Ama kendisi savaşlarda esir aldığı kadınlarla ya da dul kalmış kadınlarla evlenebiliyor. Bir tek o mu Allah'ın özel kulu, niye ona iltimas geçmiş? Başka ne var, insanları cehennem ile korkutuyor. Arapların en çok çekindiği şeylerden biri. Arap erkekleri de yüzlerini, başlarını örtüyorlar, elbise giyiyorlar. Çölde kum fırtınasından ya da güneşin o yakıcı sıcaklığından korunmak için. Ateşten korkmaları normal. O yüzden cehennem, onları hizaya getirebilmek için uydurulmuş bir yer yani. Bir günah işledik diye yetmiş yıl Allah'ın fiziksel ateşte yakması. Sonra bedenler diriltiliyor, tekrar yakılıyor. Tekrar tekrar diriltilip yakılıyor. Saçmalık kısaca.

Kemal T. (36):

Bence [Hz.] Muhammed, Che Guevara kadar büyük bir devrimcidir. Tüm devrimciler gibi de çapkındır. O dönemin bedevi halkına sokağa kaka yapmamayı, el yıkamayı öğretmiş. Durmamış, bir ahlak şablonu çıkartmış. Bedevilerden çıkan halk, 100-150 yıl sonra Endülüs'e kadar uzanmış.

Mahmut E. (53):

Çok zeki ve uyanık bir kişilik olarak görüyorum. Anlaşılan o ki insanları etkileyen ve liderlik özellikleri olan birisiymiş.

Mehmet D. (39):

Kur'an'ın yazarı. Bence akıllı biri, kendi döneminde bu kitabın kendisine indirildiğini söyleyerek kitleyi inandırmıştır. Kur'an da kendi dönemine göre bence bir reformasyon kitabıdır. Nasıl ki Avrupa, Martin Luther'in arkasından reformlar için gittiye [Hz.] Muhammed döneminin insanları da en iyi seçeneğin peşinden gitmiştir. [Hz.] Muhammed'le ilgili eleştirilerimi şu şekilde özetleyebilirim: Ahzab 37, 50-51 ve Mücadele 12. ayetler, şu an hatırlayabildiklerim.

Meryem B. (25):

[Hz.] Muhammed, kendisini dinlemeyi seven ve doğruyu arayan birisiydi benim gözümde. Ortada bir adaletsizlik vardı ve o kendince bununla baş etmeye çalıştı. Kendi sesini Tanrı'nın sesi sandı ki yanılmış da sayılmaz tam olarak. Ama bu ses sadece ona özel değil. O dinliyordu sadece.

Musa C. (32):

Gaddar ve kinci bir imge oluşuyor zihnimde. Çocuk evliliği, kendini eleştiren şairleri öldürtmesi, öldürdüğü Yahudilerin mallarına ve eşlerine el koyan tipik bir kabile insanı.

Naci G. (39):

Kişiler üzerinden değil özü üzerinden din eleştirisi yapmayı doğru bulduğum için [Hz.] Muhammed hakkındaki görüşlerim objektif olmaz. Bu nedenle yorum yapmamayı tercih ederim.

Nazife T. (22):

Kendi adıma evli olduğu kadın sayısı, bunların, “sahip çıkma” sebebiyle kısılan nikahlar olması ve bu sebeple kırılsa dahi cinsel birlikteliği de kapsamasını kafamda oturtamıyorum. Ayrıca yaptığı iddia edilen mucizelerin de yukarıda açıkladığım gibi abartmaya eğilimli insanlar veya bilinci yerinde olmayan kişiler tarafından ileri sürüldüğüne inancım mevcut.

Nurten İ. (32):

İki ayrı düşüncem var. Birincisi, [Hz.] Muhammed'in zeki biri olduğunu düşünüyorum. İyi bir lider. Böyle bir liderlik için günümüz siyasetine bakınca da herhangi bir eğitime gerek yok. Diğeri ise, olasılıklar yani zamanlar arası geçiş yapabilen birisi olabilir. Yani, dinler eski medeniyetlerden ve yazılan destanlardan türemiş bir olgu. Dolayısıyla eskileri tekrar eden bir haberci olabilir. Yaşadığı bölgede iktidar oluşturmak isteyen bir din kurucusu. Birden çok evlilik yapması, kadını değersiz kılan eylemler ve peygamber olduğunu kabul edersek kötü bir örnek. Birden çok evlilik günümüzde de var, yapılıyor. [Hz.] Muhammed'in evliliklerini ben yasal seks olarak nitelendiriyorum. Evlatlık Zeyd'in boşanmış eşi ile

evlenmesi ise tam bir fiyasko. O dönemde yaşıyordum asla benim peygamberim olamazdı. İslam sonrası kadının değerinin arttığı yönündeki değerlendirme yanlış. İslam öncesi kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi de bence bir adet değil. Mantıksız tabii ama bir ibadet türü olabilir, atların Poseidon'a kurban edilmesi gibi.

Ravza S. (17):

[Hz.] Muhammed hakkında düşüncelerimi belirtmek istemiyorum.

Selçuk B. (45):

Yorum yok.

Selma H. (24):

[Hz.] Muhammed hakkındaki görüşlerim biraz karışık aslında. Kimi zaman onu, toplumu için iyiyi isteyen ve ileri görüşlü bir lider olarak görüyorum. Ama kimi zaman da kendi çıkarlarını da gözettiğini düşünmeden edemiyorum. Bazı savaşımlardan sonra düşman kabile liderlerinin karısını, kızını kendine eş olarak alması ise benim tüylerimi en çok diken diken eden ve en çok eleştirdiğim konulardan biridir. Aynı zamanda savaşçı bir kişiliği var. Bunu eleştiri olarak söylemiyorum. Çünkü o zamanın şartları savaşmayı gerektiriyordu. O da dini çok iyi kullanarak Arapları birleştirdi ve güçlü bir devlet olmalarının yolunu açtı. Tabii ki onun düşüncelerinin Tanrı'nın düşünceleriymiş gibi günümüze kadar ulaşmasına ve hala bizi etkilemeye devam etmesine sinirliyim ve de sonuna kadar eleştiriyorum bu bağlamda.

Sena E. (25):

Zeki bir tüccar olduğunu düşünüyorum. Ticaret ve yönetim alanlarında başarılı. Öyle anlaşıyor ki edebiyat noktasında da epey mahir. Kur'an gibi edebi bir metni ortaya koyabilmiş.

Serdar F. (42):

Bu konuda çok bir araştırmam yok. İnanan insanlar adına saygı gösterilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Turan Üçok (36):

Kendisinin ağır akıl hastası –bipolar, şizofreni vb.-olduğunu düşünüyorum. Akıl hastalığı kişiyi eylemlerinden sorumlu tutmaz. O yüzden kendisine kızamıyorum. Bence çevresindeki kişilerin yönlendirme ve talimatlarıyla hareket ediyordu. Çevresindeki kişiler Mekke'nin zengin ve nüfuzlu kişileriydiler. Gruplar arası çıkar çatışmasında bir grup diğer gruba üstünlük sağlamak için Tanrı'dan yardım alma yoluna gitti ve [Hz.] Muhammed'i de bu yolda araç olarak kullandı. Tabii bu yolda, [Hz.] Muhammed'in şahsi isteklerinin de yerine getirilmesi gerekiyordu. [Hz.] Muhammed'in en büyük zaafı kadınlaraydı. O zamanda bile Arap kültürüne ters gelen [Hz.] Muhammed'in bazı isteklerinin yerine getirilmesi için Kur'an'da ayetler mevcut.

K. Ender (36):

Çok akıllı bir insan olduğu kesin ama evlatlığının eşiyle evlenmesi bana göre yanlış. Bu, benim ahlak anlayışıma hiç uymuyor.

Nigtcall (28):

Kendini gerçekten peygamber olduğuna inandırmış olabilir. Kendinin peygamber olmadığını biliyor ama toplumu kendince düzenlemek için bu yolu kullanmış da olabilir.

Ümit H. (45):

[Hz.] Muhammed, dönemine göre bilgili ve lider özellik taşıyan bir kişiydi. Bilgili olmasında ticaret erbabı olmasının da etkisi vardır mutlaka. Akıllı biriydi, çünkü o dönemde kendinden çok daha küçük bayanlarla evlenmek yaygın iken o kendisinden on beş yaş büyük biriyle evleniyor. Çünkü Hatice, çok zengin birisiydi. Hatice ölene kadar yirmi beş sene tek eşli olarak yaşamına devam ediyor, ancak o öldükten sonra on üç senede çoğunlukla yaşları 6-30 arası kadınlarla en az on üç evlilik yapıyor. Bilinen 13-16 arası, sahip olduğu cariyeler hariç. Tüm insanlığa örnek gönderilen bir kişinin, ahlaken bu özelliklerde olması, [Hz.] Aişe ile 6 yaşında evlenip 9 yaşında zifaf yaşaması, ganimet peşinde olması, köleliği yasaklamaması, sayısız

cariye edinmesi, evlatlığını karısından boşandırıp kendisi evlenmesi, savaşı teşvik etmesi gibi nedenler eleştirilerin en başında yer almaktadır. Cenazesinin üç gün yerde kalması ve sadece on yedi kişi ile defin işleminin yapılması da son derece düşündürücü olmuştur.

Vedat E. (41):

Peygamberler hakkında düşüncem şudur: Dönemlerinde yapması gerekenleri vazife bilip yapmış olan insanlardır. Dönemin yanlışlarına, zulümlerine karşı çıkarak devrim yapmışlardır ve yasalarını ortaya koymuşlardır. Kendilerine yakın ve inanmış olan insanlarla da sistemlerini yaymışlardır.

Zerrin Ö. (33):

Hassas bir konu ama cevap vermek istiyorum. Çok eşli olması ve özellikle [Hz.] Aişe'yi 9 yaşında nikahlaması ve aralarındaki büyük yaş farkı, eleştirdiğim hususlar.

Katılımcıların bir bölümü, Hz. Muhammed hakkında herhangi bir görüş beyan etmezlerken, bir kısmı da temkinli ya da olumlu birtakım özelliklerini ön plana çıkarmaktadırlar. Öte yandan, Hz. Muhammed'le ilgili en önemli eleştirilerin kendisinin evlilikleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. İslam eleştirisi bağlamında katılımcılara yöneltilen son soru ise, “Kur'an hakkındaki düşünce ve eleştirileriniz nedir?” sorusudur:

Ahmet E. (44):

İnsani fikir taşıyan bir kitap, neden? Tanrı, yarattığı bir canlıyı, diğer bir canlıya aşağılamak için örnek olarak kullanmaz. Mesela; “Onlar en aşağılık maymunlardır.” Tanrı beddua etmez, Tanrı için bizlere değerli taşlarla bezeli elbise vermesi bir ödül olarak anlam taşımaz. Tanrı için değerli taş veya güzel ipek elbise çok anlamsız bir ifade olur, buna o değeri veren insandır. Şeytan yoktur, iyi vardır, kötü vardır. Şeytan, Tanrı'ya meydan okuyamaz. Diyelim ki meydan okudu. Böyle olsa bile, Şeytan'ın o anda helak olması gerekirdi. Tanrı için melek de yoktur o tektir, meleklerle ihtiyaç duymaz. Şimdilik sadece bunları örnek verebilirim.

Aslı Y. (29):

İnsana hitap etmiyor. Çok gereksiz konuların ayrıntısına inerken önemli konuları yüzeysel işleyen veya hiç değinmeyen, ayrımcı, ayrıştırıcı, faşist bir dili var bence.

Aylin M. (51):

Ayetlerin kesinlikle Allah kelamı olmadığına inanıyorum. Muhammed öldükten 30 yıl sonra yazıya dökülmüş olması ise bu inancımı destekliyor.

Ayşe D. (22):

“Kur’an’da yazanlar değiştirilmemiştir.” düşüncesine asla inanmıyorum. Şahsen bir insan yazsa veya değiştirse bu cümleyi ekler ki inandırıcılık artsın.

Bengü G. (29):

Çok karmaşık. Bunu ilahi bulmuyorum. Şiirsel değil. Saçma. Çünkü nereye çeksen oraya gelen bir çok mantık hatasına sahip.

Burak T. (33):

[Hz.] Muhammed’in uydurduğuna inanıyorum. Adaletle, hoşgörü ile alakası yok. Günümüz medeniyetinden çok geride.

Caner A. (49):

Sevgi, kardeşlik, birlik ile başlayıp ceza, infaz, azap ile biten; yazımı onlarca sene süren bir edebiyat eseri.

Elvin K. (16):

Kur’an hakkında herhangi bir eleştirim ve düşüncem yok.

Fatma C. (32):

Kesinlikle insanlık tarihinden çıkarılmalı. Ya da Müslümanlar için bir ülke bulalım, duvarlarla örelim. Toplansınlar orada. Dışarı çıkmadan yaşasınlar, Kur'an'ın gereğini. İnandığın bu kitap, lanetliyor, öldürüyor. Dolayısıyla Avrupa'da yükselen İslamofobi'ye ben hak veriyorum. Böyle bir din sisteminden herkesin nefret etmesinden daha doğal bir şey yok. Ayrıca insanlar, okumadan, araştırmadan inanmış gidiyorlar. Halbuki çürütülen o kadar argümanı var ki! Ama cehalet galip geliyor. Sözde en modern olarak Türkiye'de yaşanıyor. Onun bir sebebi de şudur: Atatürk'ün ve arkadaşlarının çabaları daha doğrusu laiklik ilkesinin hayata geçirilmesiyle denenmek istendi. Ama geline noktada değişen bir şey yok. Bu din, bu kitap, hoşgörülü değil. Dönüşemez, sonuç değişmez. Kapalı olan bir dinin reforme edilmesi de oldukça zor. Bu tarz girişimleri yapanlar hatta düşünce boyutunda dile getirenler bile kâfir ilan ediliyor. Bir de bitmek bilmeyen tarikatları, cemaatleri var. Fetö'sü ayrı, Süleymancı'sı ayrı, o var , bu var. Nasıl bir dönüşüm olacak ki bunların hepsi ittifak edebilsin? Mümkün değil. Kısaca İslam'a ait ne varsa yok olup gitmesi gerekiyor.

Feride A. (47) :

Kur'an, siyasilerin halkı yönetmek ve sömürmek için kullandıkları bir araçtır.

Hüseyin D. (35):

Uydurma, çelişkiler yumağı. İçine girin, dağılırsınız ve şuurunuzu kaybeder öyle çıkarsınız. Her şey birbiriyle çelişir, çarpışır ve ölür.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Kur'an'ı en kısa şekilde özetlersem, “Eskilerin masallarıdır.” derim. Tevrat, Zebur ve İncil'de bulunan tüm öyküler Kur'an'da da yer alıyor. Ve bu öykülerin Sümer efsaneleri oldukları da yapılan araştırmalarda ortaya çıktı. İnzal olduğu iddia edilen tarihlerde Arap toplumunda bilinen ve yaşanan ne varsa Kur'an odur. İçeriğinde de eskilerin öyküleri oldukça büyük alan kaplarken, geleceğe ve insanlığa dair korkutma ve tehditlerden başka bir şey göremeyiz. [Hz.] Muhammed'in seks hayatı kozmik evrenden daha çok yer

kaplar, Kur'an'da. Kur'an'da, Arap yarımadasında yetişen meyvelerden ve Arap yarımadasında yaşayan hayvanlardan başka ne bir meyve ne de bir hayvanın adı geçer. Lokaldir, Kur'an. Evrensellik iddiası, Kur'an ve din üzerinden emperyal düşler kuran yönetici sınıfa aittir. Vahiy katiplerinin katledildiği bir ortamda nasıl yazıldığı ve nasıl toplandığı bile tam olarak saptanamamış bir kitaptır, Kur'an. En eski yazmanın 1100'lere yani nüzulünden 500 yıl sonraya tarihlendiği kitaptır.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Öncelikle şunu belirtmekte fayda var; Kur'an [Hz.] Muhammed'den çok sonra kitaplaşmış bir eserdir. Matbaanın olmadığı sadece ezbere dayanan bir topluluğun içerisinde çıkmış bir kitaptır. Yani şu an Müslümanların okuduğu kitap ile [Hz.] Muhammed'in yazdığı kitap aynı mı, o da belli değil. Eğer aynı kitap olarak göreceksak o zaman şunu diyebiliriz: Kur'an [Hz.] Muhammed'in Das Kapital'idir. İçeriği daha çok kendi döneminin sosyolojik ve ekonomik sorunlarına çözüm barındıran bir kitaptır. Ve baya bir mitolojik tat da vermektedir.

İlahiyat fakültesi öğrencisi Şengül G. (26):

Cinsellik konularının Kur'an'da yer almasını saçma buluyorum. Yani toplum nasıl bir fayda sağlayacak, anlayamıyorum. Hangi kadına, hangi gün gidileceğinin sırasının belirtilmesi baya bir saçma. Peygamber hanımlarının kavgaları var. Saçmalık devam ediyor yani. İfk hadisesi var. Güya [Hz.] Aişe'ye iftira atılıyor, peygamber buna üzülmüyor ve ayet iniyor. Yani böyle saçma ayetler olabilir mi? Madem İbn Selül münafık, sözü neden itibarlı oluyor? Adam münafık, neden güvenmiyor [Hz.] Aişe'nin sözüne? Zaten Kur'an'da kadınlara yönelik çok fazla saçmalık var. "Kadınlar sözünüzü dinlemiyorsa hafifçe dövün." diye ayet var. Sonra [Hz.] Muhammed'in hanımlarıyla konuşurken araya perde konulması isteniyor. Niye? Normal bir şekilde konuşamazlar mı? Sonra miras ayeti var. Kadınlara yarım, erkeklere tam veriliyor. Ya da şahitlik meselesi. Kadınlar yarım şahit kabul ediliyor. Müslüman kadınların tanınmamaları için başörtü ayeti geliyor. Gerçi başörtüsü olup olmadığı da net değil. Örtünme olarak geçiyor. Nur 31'de humuri-hinne (حُمْرِهِنَّ) diye geçiyor. Bazı alimler başörtüsü demiş, bazıları

göğüs örtüsü demiş. Burada da bir ihtilaf var. Şimdi kadınlar herhalde o dönemde, sıcaklıktan dolayı baya açık giyiniyorlarmış, göğüsleri falan meydanda. Sonra ayet geliyor işte, tanınmamaları ya da tacize uğramamaları için. Daha sonra insanlar bunu çarşafa dönüştürmüş, ayette bile net değilken. Pantolonu haram kılmalar. Yani Kur'an'da olmayan şeyler de eklenmiş. Allah'ın sadece kadınların kapanması için ayet göndermesi zaten baştan saçma. Yani erkeğin saç kılından tahrik olup kendi nefisini disipline edememesi, nefesine hakim olamaması neden kadına yükleniyor? [Hz.] Muhammed, tamamen ataerkil bir toplum oluşturmuş, erkeği putlaştırmış adeta. [Hz.] Aişe olayı da aynı. İftira atılıyor, dinlemiyor bile. Herkes [Hz.] Aişe'nin üstüne gidiyor ama [Hz.] Muhammed, Allah'tan vahiy gelince tatmin oluyor. Hepsi saçmalık. Bunları, kendisinin yazdığı çok belli yani.

İzzet Y. (46):

Küfür, hakaret, tehdit ve [Hz.] Muhammed'in özel, cinsel hayatını düzene koyduğu kitap, eser her neyse ama benlik bir şey yok. Zaten Kur'an'ı anlayarak okuyan birisi insan kurgusu olduğunu hemen anlar. O yüzden zaten din adamları, "Arapça okuma şöyle feyizlidir, böyle sevaptır." derler. Çünkü insanlar inanmazsa sektör çöker. Siz de biliyorsunuz bir bilim adamı olarak "Ne yazıldıysa insan yazdı, ne söylendiyse insan söyledi." [Hz.] Muhammed'in Mekke oligarşisinde yer almak için böyle bir yola başvurduğu, Orta Doğu'nun kadim mesleğinin peygamberlik olduğunu, şartlar uygun giderse iki cihan serveri ama olmazsa Müseylime gibi sahte peygamber olunacağını ve katledileceğini. İlk dinden dönenlerin ayet yazıcıları, vahiy katipleri olduğunu biliyoruz. Çünkü adam, durumu çağırıyor. [Hz.] Muhammed'in Varaka bin Nevfel'den etkilendiğini; o ölünce uzunca süre ayet gelmediğini, zamana, zemine ve duruma göre hemen Egemen Bağış gibi ayeti çağırdığını biliyoruz. Nitekim [Hz.] Aişe'nin "Senin Tanrı'n, ne zaman güzel kadın görsen hemen ayet gönderiyor." dediğini biliyoruz.

Kemal T. (36):

Mesele sadece Kur'an değil. Zincirin ilk halkası da Kur'an değil zaten. Örneğin, Tevrat'da anlatılan hikayenin Hitit tabletlerinde anlatılanlar ile çeliştiğini görüyoruz. [Hz.] Musa, M.Ö. 1300'lerde (I.Seti-II.Ramses) hangi

firavundan bahsediyorsa bunun tarihi bir karşılığı yoktur. Nitekim [Hz.] Musa'nın, ahalisiyle birlikte Mısır'dan sonra Hitit'e gelmesi beklenir. Ancak Hitit kaynaklarında da böyle bir bilgiyle karşılaşmıyoruz. Öte yandan, Tevrat bir çok yerde firavundan bahsederken Hititler'den "Filistin'de yaşayan küçük bir kabile" olarak bahseder. Dolayısıyla Tevrat'ta anlatılanların Sümer ve Babil'e ait olduğu ve yine Tevrat'ın M.Ö. 5. yüzyılda Babil'de yazıldığı yönündeki değerlendirmeler öne çıkmaktadır. Bu yüzden de Yahudilerin kayıp Ahit Sandığı efsanesini sahiplendikleri görülür. Kur'an'da da bir çok yerde İsrailoğulları'ndan bahsedilmektedir. Ancak o tarihlerde o bölgeyi 400 yıl yöneten Hitit İmparatorluğu'ndan hiç bahsedilmez. Kur'an'da ne Babil, ne Sümer, ne Asur, ne de Hitit medeniyetlerinden bahsedilmez. Umarım ne demek istediğimi anlatabiliyordum. Tevrat'ta Mısır'dan çıkış bölümünde ilahi bir emir alan [Hz.] Musa, halkını alır ve Kızıldeniz'i aşarak bugünkü İsrail olan topraklara ulaşır. Ancak onu takip eden firavun, Allah'ın [Hz.] Musa için yardığı denizde boğulur. Bu firavun kim? Karşılaştırmalı tarihe bakıyorsanız, o geniş tarihe endeksli öyle bir firavun yok. Hadi Tevrat sonradan değiştirildi diyelim. Aynı hikaye Kur'an'da da anlatılıyor. İnanan bir insan için ya Allah yalan söylüyor ya peygamberler peygamber değil uydurma bir tarih yazıyorlar veya yazılı ve arkeolojik eserlerle ispatlı Mısır firavunları yalan. Bir karar vermemiz lazım. Üstelik Hitit metinleri ve Mısır metinleri paraleldir. Hitit metinleri son derece detaylı binlerce tabletten oluşur. Mısır firavun tarihini Hitit tabletlerinden sıralayabilirsiniz. (Hz.) Musa diye bir adam "Ben peygamberim." diyor, denizi yarıyor, bir firavun onu takip ederken boğuluyor ve ölüyor. Böyle bir firavun yok. O periyotta yaşayanların içinde sadece Tutankamon çok genç yaşta hastalıktan ölüyor. Bakın, Kur'an'a gelmiyorum. Daha arada 2000 yıldan fazla zaman var. Kur'an'dan şüphe edersen İncil okursun. İncil'den şüphe edersen Tevrat okursun. Sonra bakarsın, bunların tümü aynı efsanelerden bahsediyor. Aynı coğrafyanın 5000 yıllık birikimi işte bu üç büyük kitaptır. Büyüklüğü, Allah'ın yazdığı veya vahiy göndermesi ile oluştuğı için değil o dönem toplumuna ahlaki değerleri, dik durmayı, güce tapmamayı öğrettiğı içindir. O yüzden hem [Hz.] Musa hem [Hz.] İsa hem de [Hz.] Muhammed büyük devrimcidir. Saygı duyuyorum. Bütün büyük devrimciler gibi de çapkın insanlardır. Anlayabiliyorum. Ben tarihe nesnel yaklaşırım. Bir belgeyi

alırım, kendimce incelerim. Yanılabilirim elbette. Ama körü körüne inanmak. Neden? İslam tarihi ile de Doğu Roma-Bizans tarihi paraleldir. Üstelik Roma, artık yıkılmıştır. Suriye'den İspanya'ya tüm Akdeniz havzasında anarşi vardır ve şehir devletleri kurulmaktadır. Barbarlık, kanunsuzluk vardır. Zaten bunlar olduğu için [Hz.] Muhammed'den sadece 100 yıl sonra Müslümanlar Akdeniz'i ele geçirmiştir. Çünkü bu 100 yılda Yunan ve Roma dönemi eserleri Arapçaya çevrilmiş ve Avrupa'nın kültürel çöküşüne asimetrik olarak Müslümanlar muazzam bilgili bir toplum olmuştur. Özetle dinler tarihi, yalanlarla dolu. Masallarla dolu. Hani şimdi Android veya İos sistemde bir açık bulunca güncelleme gönderiyor ya, işte o dönemde de dinlerde açıklar ortaya çıktıkça güncelleme yapmışlar. [Hz.] Muhammed'in Kur'an'ını 300 yıl sonra hadis denilen zırvallıklarla güncellemişler ve bugünkü halini almış. Adamcağız ölmüş, 300 yıl geçmiş birileri çıkmış su içerken şunu derdi, yemek yerken bunu derdi. Böyle böyle az gitmişiz, uz gitmişiz Cübbeli Ahmet, sümüklü Fethullah gibi soytarların esiri olmuş toplumlar. Kur'an'ı Türkçe okudum. Şüpheyi düştüm. Bir de İngilizce okudum ve ikna oldum. İşte o gün bu gündür deistim ve çok huzurluyum.

Mert K. (38):

Tutarsız bir hikaye. Mantık dışı ve tamamen uydurma. Biraz sorgulayan kimse bu kitaba inanmaz.

Meryem B. (25):

Kitaplaştırılmamalıydı. Söz mananın, davranış düşüncenin önüne geçti.

Musa C. (32):

Kur'an, Tanrı'nın kelamı olamaz. Arabın Tanrı'sı Allah, aciz bir kul gibi küfrediyor. İntikam, tuzak gibi beşeri hisleri olduğunu görüyoruz.

Naci G. (39):

Kur'an öncelikle iddia ettiği gibi apaçık değil. Mesela, Enfal 1 ve 41. ayetler birbiri ile çelişiyor. Maide 33, insanları (kafirleri) öldürmeyi emrediyor. Nisa

3 zaten başlı başına büyük bir sorun. Örnekler çoğaltılabilir. Mesela, “[Hz.] Ebubekir zamanında yazılmış Kur’an niye yakıldı ve yeniden yazıldı?” gibi sorular cevapsız kalıyor. Araplar için 6.ve 7. yüzyıl geleneklerine göre yazılmış bir kitap, bana hitap etmiyor.

Ravza S. (17):

Kur'an, çelişkilerle dolu bir kitaptır. İnsanlar çevirilerde hatalar olduğunu ya da mana tabakasının çok geniş olduğunu söylüyorlar. Kendi dilimde okuduğumda hatalarla karşılaştığım, okuduğum zaman ne demek istediğini tam anlayamadığım bu sözde apaçık ve ben anlayayım diye Arapça indirilen bir kitaba inanmayı reddediyorum.

Safiye N. (47):

Kur'an, ahlak anlayışına uymayan birtakım maddelerden ötürü kafamda belli başlı sorulara yol açtı. Eğer bu, kutsal bir kitap ise neden peygamberin özel ve cinsel hayatına bu kadar yer verildi, anlamış değilim.

Selçuk B. (45):

Neden inmesinden seneler sonra yazıya döküldü? Neden evrensel olması gereken kitapta farklı coğrafi bölgeler için bir bilgi yok? Altı ay gündüz olan bir ülkede nasıl oruç tutulur, bir eskimo hurmayı ne bilir? Çok tartışmalı konular barındırıyor.

Selma H. (24):

Kur'an'ı, ondan çok çok öncelerden gelen dini inanışların, ritüellerin ve hikayelerin tekrar derlenip biraz da yeni şeyler eklenerek oluşturulmuş bir kitap olarak tanımlayabilirim. Bazı noktalarda akıcılığının ve konu bütünlüğünün çok bozulduğunu fark ediyorum. Bundan dolayı aslında çoğunun kayıp olduğu görüşüne katılıyorum. Kim bilir belki eklemeler de vardır. Eleştiri konusunda yine üzerinde kitaplar yazılabilecek bir konu. Düz dünya tasvirlerinden, Uzay'daki yıldız vs. gibi cisimler hakkındaki yanlış tasvirler, Ay ile Güneş hakkında yanlış anlatımlara kadar içinde birçok bilimsel tutarsızlık var. Miras hesapları, matematiksel hesap hataları, hepsi

mevcut. Bilimsel tutarsızlıklar haricinde, kadınlar ve insanlarla ilgili eşitsiz uygulamalar var. Kendi içinde çelişen noktalar var. Örneğin, bir yerinde “Bu, böyledir.” deyip başka bir yerinde “Bu, şöyledir.” demek gibi. Bazı önemsiz şeyler hakkında çok geniş yer verilirken, dinen çok önemli olabilecek konuların es geçilmesi var. Bu konuda özetle sanırım en büyük eleştirim şu olur: Bu kadar hatalar ve çelişkilerle dolu bir kitabı kim anlayabilir, kim hayatını nasıl buna göre yönetebilir? Tefsirlerde çoğu ayet için dört-beş farklı anlam çıkarımı var. Din alimleri de bunu doğru şekilde anlayamıyorlar ve bu kafa karışıklığı kitap, şu an hayatımızın tam da ortasına yerleşmiş durumda.

Sena E. (25):

Kur'an metinleri, deri, kemik ya da yaprak gibi şeyler üzerine yazılıyormuş. [Hz.] Osman'ın halifeliği döneminde bunların “fitne” çıkmaması adına yakıldığı görülüyor. Dolayısıyla ana kaynağı yok ederek yeni bir kitapta toplaması eleştirilen bir husustur. Kaldı ki ben zaten indirilmiş bir vahiy, Kur'an olduğuna inanmıyorum. [Hz.] Muhammed'in kendi kişisel istekleri ve özel hayatını içeren bir kitap. Araplar, belagat konusunda çok güçlü oldukları için güzel bir eser çıkarmışlar ortaya işte. Bu kadar.

Serdar F. (42):

Kur'an'ın hepsini okumadım. “Şu kısmı yanlıştır, bu kısmı doğrudur.” diyebilecek bir bilgim de yok. Doğru şeyler de vardır nitekim. Ancak benim ahlaklı olmam ya da iyi bir insan olmam için herhangi bir dine ya da kitaba ihtiyacım yok.

Sevilay G. (18):

İndiği dönem için inanılmaz aydınlatıcı yaklaşımlar içermekle birlikte günümüz dünyasında bunun pek de mümkün olamadığı kanaatindeyim. Tabii bu, genelin tamamı için geçerli sayılmayabilir.

Turan Üçok (36):

Bence, Kur'an'daki ayetlerin bir kısmı [Hz.] Muhammed'in kendi düşünce ve arzularıdır. Bir kısmı, daha önceki dinlerden ve efsanelerden aktarılmıştır. Bir kısmı da özellikle yönetim, hukuk ve siyasetle ilgili olanları [Hz.] Muhammed'in çevresindeki nüfuzlu kesim tarafından Kur'an'a yazılmıştır. Kur'an tutarsızdır. Çelişkiler barındırır. Bir tarafta tüm kainata gönderildiğini, ezeli ve ebedi olduğunu iddia eden Allah'ın ayetleri, diğer tarafta peygamberin eşleriyle hangi sırada ve sıklıkta cinsel ilişki kuracağını belirten Allah'ın ayetleri. Birini inkâr, diğerini de inkâr anlamına geleceği için saçma olduğunu bile bile bu ayetlerin hepsi birden Allah'ın sözü olarak kabul edilmiştir. Kur'an'daki akıl ve mantık sınırını zorlayan çelişkiler, mucizeler ve ahlaki meseleler belki de bilerek oraya eklenmiştir. Özellikle İslamiyet'in ilk zamanlarında Müşriklerin, Yahudilerin öldürüldüğü düşünülürse, korkudan Müslümanlığı kabul etmiş kişilerden biri veya birileri yukarıda bahsettiğim ayetleri bilerek oraya koydular ki gelecek nesillerin bu çelişkileri görerek dini sorgulayacaklarını ve böylece İslamiyet'in ortadan kalkacağını, İslam ve onun fikir babalarından bu şekilde intikamlarının alınacağını düşündüler. Hesaplayamadıkları ise insanoğlunun aptallığının sınırının olmadığıydı. Günümüz Müslümanlarının açık açık gördükleri çelişkileri, örneğin, miras paylaşımındaki hesap hataları, akıl dışılıklar, Miraç olayı ve ahlaksızlıkları; günümüzde çocuk gelinler, akraba evlilikleri, evlatlık da olsa onun eski eşiyle evlilik gibi konuları hala can hıraş savunması da bunun ispatı.

K. Ender (36):

Bence, insanlığın kullanma kılavuzu daha net olmalıydı. Hani biri okuyup İŞİD'li, biri okuyup Hizbullahçı, diğeri bambaşka bir şey oluyor. Sanki herkes kendi işine geldiği gibi yorumluyor. Bence yoruma kapalı, net olmalıydı ki "Bir harfini bile reddedersen dinden çıkılır." denilirken bu kadar yoruma açık olması ilginç.

Nigtcall (28):

Kur'an'ı baştan sona mealinden çok defa okumuşumdur. Bu okuyuşlarım genelde birbirinden farklı meallerde oluyordu. Mesela birinde, Diyanet'in çevirisinden okuduysam öteki okumamda Elmalılı çevirisinden okuyordum.

Şöyle söyleyeyim; bana göre, Kur'an'da bir düzen yok. Bir dediğinin tersini başka bir yerde diyebiliyor çok kez. Bilimle çelişiyor, akıl ve mantıkla çelişiyor. İsteyen istediğini çıkarabiliyor vs. Öncelikle Kur'an'da bilimle çelişen çok şey var. Örneğin, önceki soruda söylediğim gibi yıldızların şeytanlara atılması, buna da söylediğim gibi farklı farklı cevap vermeye çalışıyordu herkes. Asıl sinir bozucu kısım burası. Yani hem bu kitap çok açık, apaçık vs. diyorlar sonra da sanki Allah derdini anlatamamış da bunlar anlatıyorlar gibi bir durum oluşuyor. Neyse devam edeyim, sonra Kur'an'da, Güneş'in kara bir çamurda battığını söylüyor ve Güneş'in battığı yer geçilebiliyormuş, orası geçilince de "yecüc mecüc" varmış, hapsedilmişler, kıyamette ortaya çıkacaklarmış vs. Hem Güneş, kara çamurda batmaz hem de orası geçilemez. Sonra mesela spermin üretildiği yer yanlış söyleniliyor. Mucize arıyorum mesela, yedi gökten bahsediliyor hep mucize diye, ancak bakıyorum tam olarak yedi tabakası yok göğün. Ayrıca başka yerde "En yakın gökte yıldızlar var." diyor. Eğer yedi gök ayeti mucizeyse o zaman atmosferde, az üstümüzde yıldızlar olması lazım ama çok uzaklardalar. Eğer o yedi göğü ilk katman, bizim gördüğümüzü evren diye düşünsek başka ayette "İlk önce yeri, dağları vs. yarattı sonra göğe yöneldi." diyor. O zaman ilk önce Dünya'nın sonra Uzay'ın yaratılmış olması lazım ama bilim öyle demiyor, her türlü çelişiyor yani. Sonra, peygamberin kişisel hayatından bahsedilmiş çok kez. Örneğin, peygamberin evlatlığı olan Zeyd'in karısı Zeynep ile peygamberin nikahı kıyılmış ayetle. Sonra başka bir yerde, peygamberin eşlerine özel olarak "Peygamber sizi boşarsa Allah ona daha iyi huylu, inanan, bakire eşler verir." diye peygamberin eşleri korkutulmuş. Başka bir yerde, "İsteyen kadınlar kendisini peygambere hibe etsin, o da aralarından istediğini alır, istemediğini almaz bu da her Müslümana değil sadece peygambere mahsustur." denmiş vs. vs. Sonra, kadınlar ikinci sınıf insan olarak gösterilmiş, "Erkekler bir tane alsa iyi ama dört tane eş alabilir, güçleri dört eş almaya yetmezse cariyeye yetinsinler." diyor, kadınların şahitliğinin erkeklerin yarısı kadar güvenilir sayılması var. Bunlara uymayacağından şüphe duyulursa da kadına dayak var mesela. Köle var, cariyeye var. Böyle böyle uzar gider, hepsini saymaya kalksam bitmez. Bunlar hep ayet. En önemli kısım, kafama yatmıyor diye saydığım kısımların açıklamalarının da kafama yatmamasıydı. Burada bir çelişkiden çok daha

fazlası var. Bir kere açıklamaya gerek olmaması lazım. Kime sorsak "Bu kitap açıktır, apaçıktır, kolaydır, açıklanmıştır vs." diyorlar. İçinde de öyle yazıyor, evet. Ama herkes açıklaya açıklaya bitiremiyor bu kitabı. Bu nasıl açık kitap anlamadım. Yıldızların atılması ayetini birisi fallara bağlıyor, öteki "Şeytanlar hesap yapamıyorlardır." diyor, birisi, "Bilemediğimiz bir ilim vardır." diyor. El kesme cezasına birisi çıkıp "Evet, kesilecek." diyor, öteki orada "Mecaz kastediliyor, hırsızlık yapmasını önlemekten bahsediyor." diyor. Kadınları dövme konusunda birisi, "Dövülecek." diyor ama dövülme usulü var, "Şöyle sopayla en fazla." diyor, öteki çıkıp "Hayır, orada döv yazmıyor, yatakları ayır yazıyor." diyor. Biri öyle çeviriyor biri böyle çeviriyor. Bu arada Arap birisine bile sormuştum bunların çevirisini genellikle Elmalılı gibi çevirmişti. Yani mesela, matematik gibi kesin ve net bir şeyde bile bu kadar sıkıntı olabilir mi? Bu kadar farklı açıklamalar olabilir mi? Oluyor. Olayı kısaca özetleyeyim: Nisa 11 ve 12. ayetler de mirasın hangi oranlardan dağıtılacağından bahsediyor. Bu oranlara göre ölen birisinin geriye vasiyeti ve borcu kalmadı diyelim. 1 eş, anne, baba ve 3 kız çocuğu kalınca kalan para dağıtılamıyor, çünkü oran 1'i geçiyor. Üç kız çocuğa mirasın $\frac{2}{3}$ 'ü, anne ve babanın her birine $\frac{1}{6}$, karısına $\frac{1}{8}$ kalır. $(\frac{2}{3}) + (\frac{1}{6}) + (\frac{1}{6}) + (\frac{1}{8}) = \frac{27}{24}$ yani 1,125 çıkıyor. Halbuki 1'i geçmemesi lazımdı. Bu bariz bir hata. Bunu bile çözmek için birisi çıkıp "Paydalar paya eşitlenir." diye avliye yöntemi yapıyor ([Hz.] Ömer'in bu sorunu fark edip ortaya attığı çözüm şekli), birisi çıkıp "Önce eşe verilir sonra dağıtılır." diyor. Diğeri çıkıp "İlk kim söylenirse ona verilecek." diyor. Bu oranların hepsi de birbirinden farklı yani hepsi farklı miktar para alıyor her çözümde. Matematiksel bir işlemde bile bu kadar bir farklılık olabilir mi? Bunu da mı anlatamamış Allah? Bu kadar belirsizlik olabilir mi? Böyle açık kitap mı olur? Daha söylenebilecek sayfalarca husus var ama bu kadarı yeterli bence. Burada bahsettiklerimin belki bir on katı vardır ve her birinin de anlatılacak ayrıntısı vardır, yaşadığım. Beni en çok sarsan kısımlardan biriydi bu matematik hatası, burada bile bir kesinlik olmaması. Mucize diye söylenilen şeylerin aslında mucize olmadığını öğrendim araştırarak. Mesela, işte denizler karışmaz mucizesi. Aslında karışır, sadece yavaş karıştığı için karışmıyor gibi görünür. "Demiri indirdik." mucizesi. Aynı "indirdik" kelimesi "Giysiği indirdik." derken de geçiyor, o zaman giysiler de mi

indirildi? Atmosfer katmanlarını söylemiştim zaten. “Güneş, Ay bir yörüngede gidiyor.” mucizesi. Yörüngede gittiğini bakınca da görüyoruz, bunu neden mucize olarak söylüyorlar bilmem. Bunların hepsini araştırmıştım iyice. Matematiksel bir takım şeyler bulduklarını söyleyenlerin iddialarını izleyip gülüyordum sadece. İşim gücüm matematik benim. Matematik bilen herkes bunların numeroloji olduğunu görebilir. Daha sonra da çok sürmedi zaten, bazı farklı Kur'an'lar olduğunu öğrendim. Bunların çoğu yerinde sadece okunuşta farklar olduğunu, ancak bazı yerlerde anlam farklarının da olduğunu öğrendim, bu korunmuş kitapta. Bizim kullandığımız Kur'an, Hafs Kur'an'ı. Başka en çok kullanılan Varş Kur'an'ı var mesela. Bunlar harici de var. Bunlardan sonra ne kadar zor olsa da artık kendimi Müslüman olarak görmemeye başladım. Kur'an hakkındaki eleştirilerimin hepsini yazacak olsam bitmez dediğim gibi. Genel olarak bunlar.

Ümit H. (45):

[Hz.] Muhammed döneminde Arabistan bölgesinde edebiyat çok güçlüydü. Kur'an'ın yirmi üç senede değişik zamanlarda indiği kabul ediliyor. Fakat ne hikmetse edebiyatın ve şairliğin bu kadar yaygın olduğu toplumda yazı yazacak hiçbir araç gereç bulunmuyor. Daha doğrusu, yazacak bir gereç var da yazılacak bir gereç yok. Anlatılana göre, deri veya taşların üzerine yazılıyor, hafızlar ezberliyor. Peygamberin ölümünden sonra da [Hz.] Osman döneminde bir kurul toplanıyor ve Kur'an yazılmaya başlanıyor. Yukarıda belirttiğim gibi şairlerin ağırlıklı olduğu bir dönemde, Kur'an da daha çok şiirsel bir anlam olacak şekilde dizayn ediliyor. Madem kutsal bir kitap, iniş sırasına göre ayetleri toplayıp kitap haline getirilmesi çok daha isabetli olurdu. Ama öyle yapılmıyor, kurulun isteği doğrultusunda edebi bir eser haline çevriliyor. Bu çevirme esnasında mutlaka eklemeler çıkarmalar yapılıyor ve son halini alıyor. Tartışma yaratmasın diye de eldeki tüm deliller yakılarak yok ediliyor. Buraya kadar ki bölüm, Kur'an'ın kitap haline getirilmesi konusunda eleştirileri içeriyor. Kur'an'ın içeriği dersiniz, orası da çok tartışmalıdır. Bilim ile ters düşen , kadınları değersiz kılan, köleliği yasaklamayan aksine teşvik eden, savaşmayı emreden, hatta birbiri ile çelişen ayetlerin varlığı, kutsal kabul edilen bir kitapta peygamberin

cinsel ve ev hayatına ait gelişmelerin yer alması, bulunduğu coğrafya dışında hiçbir bölgeden bilgi yer almaması gibi genel başlıklar eleştiri olarak ele alınabilir.

Vedat E. (41):

Kur'an'ı okuyalı epey oldu. Ama spesifik olarak gördüğüm şeyler de var. Mesela Kur'an'da tasvir edilen, koskoca evreni, galaksileri, sonsuzluğu yaratan kudretin, gücün yani Allah'ın mirasa karışması. Bu tarz küçük işlerle uğraşması ve iyi incelediğiniz zaman tamamen Arap toplumuna özgü bazı yasalar getirmesi. Mesela [Hz.] Muhammed, Eskimo olarak dünyaya gelseydi Eskimolara göre hükümler gelecekti. Yani insan ürünü olduğu Eski Ahit'e bakınca da rahatlıkla görülecektir. Çünkü birbirinin devamıdır, birbiriyle oldukça paraleldir. Yani çoğu Ortadoğu toplumunda görebileceğimiz şeylerdir. O bölgenin insanlarına özgü bir sürü kural, Kur'an'a geçmiş durumdadır. Siz buna ayet, hadis artık ne dersiniz. Bugün, Avustralya Aborjinlerinin yapamayacağı şeyler vardır içinde. Söylenecek çok şey var. Çelişkiler, çarpıklıklar, mitolojik destanlar. İşte ebabil kuşları, filler. Bunların hepsi zaten Hindistan'ın Mahabharata destanında da vardır, filler, ebabil kuşları. Bunlar, o toplumun coğrafyasına, yaşadıkları şeylere aittir. Bir şekilde, "Tarih yazıcılığının anayasallaştırılması" diyebiliriz. "Arap toplumunun, Sami toplumunun yaşadığı karmaşıklıkları, iç karışıklıkları, savaşları anlatan yazılar" diyebiliriz bir çoğuna. Çelişkiler vardır, güzel öğretiler de vardır. Mesela, Göbeklitepe. Tarihte önemi çok sarsıcıdır. Din adamları çok konuşmazlar. İnanç sisteminin çıkışı M.Ö. 4000-5000'e dayandırılır. Dinler, kaynak olarak bu tarihe işaret eder. Göbeklitepe M.Ö. 12000'e atmıştır, inanç sisteminin çıkışını. Tapınaklar bulunmuştur. Ortada 7000 yıllık bir sapma var. Yani bilim böyle bir şey. Bilim sürekli ilerler ve bilim ilerledikçe dinler mitoloji haline gelir. Öte yandan, [Hz.] Muhammed hangi dili konuşuyor? Arapça konuşuyor, Kur'an'ı da Arapça yazıyor. Çünkü Araplar, İngilizce ya da Çince bilmiyor. Arapça biliyor. Yine [Hz.] Musa, Eski Ahit'i İbranice yazıyor. Çünkü toplumunun dili İbranice. Yine [Hz.] İsa'nın sadece bir köyün bildiği bir dille yazdığı söylenir, ilk İncil'i. Aramice. Çok eski bir dildir ama çok az kimse bilir. Orada yaşadıklarını ele alıyor ve sonra Roma'yla farklı bir hale geliyor, İncil. Katoliklik sonra

Protestanlık derken tamamen değişim süreci gerçekleşiyor. Kısaca dinler, hep aynı bölgeye geliyor. Ne hikmetse Tanrı, yanılmasına rağmen yine aynı soya gönderiyor. Ve bakın, biz şimdi diyoruz ki Zeus Gök Tanrısı, Poseidon Deniz Tanrısı, Ra var, Güneş tanrısı. Bunların mitolojik temelleri var. Bunlar da zamanın Tanrıları ya da peygamberleri gibi görülen adamları. Dönüyoruz şimdi semavi dinlere; [Hz.] Musa, denizi ikiye ayırabiliyor, [Hz.] İsa'nın suyun üzerinde yürüdüğü söylenir. [Hz.] Muhammed, Ay'ı ikiye bölüyor. Ama ne hikmetse başka dil konuşamazlar. [Hz.] Muhammed, İngilizce Kur'an yazamıyor, Arapça yazıyor. [Hz.] Musa, Çince ya da ne bileyim İsveççe yazamıyor, İbranice yazıyor. İbranice yazıyor çünkü İbrani. Bu kadar basit. Dinlerin evrensel olmamasının nedeni budur. Kendi toplumlarına yazılan öğretilerdir. Ben de bir kitap yazsam İngilizce yazmam, Türkçe yazarım. Diğer bir husus, hadiste mi geçiyordu, 124 bin peygamber gönderildiğinden bahsedilir. Hatta "Biz tüm kavimlere gönderdik." şeklinde anlatılır. Şimdi, dinler geldiğinde bile Ortadoğu ticaret merkezi değil. Ticaret merkezi Mezopotamya'nın yukarısı. Yani Asya toprakları. Çin nüfusu, Asya nüfusu, Hindistan nüfusu daha fazla o dönemde de. Mısır nüfusu çok daha fazla. Ama her ne hikmetse o 124 bin peygamberin hiç biri bu topraklara uğramamış. Amerika'dan haberleri yok. Aborjin coğrafyası, Aztekler, İnkalar bu semavi dinlerden bihaberler. Sen, Ay'ı ikiye bölebiliyorsun, suyun üzerinde yürüyebiliyorsun, denizi ikiye yarabiliyorsun. Senin mitolojik güçlerin var ama o toplumlara gidip dinini tebliğ edemiyorsun. Çin'in, Azteklerin, İnkaların tarih yazıcılığı çok eskidir. Vikinglerin de tarih yazıcılığı vardır. Bu toplumlar, büyük toplumlardır. Eğer bir tane semavi peygamber gelse hiç mi bahsetmezler? Bir tane Çinli, Güney Amerikalı peygamber söyleyemeyiz. Neden sizce sadece Ortadoğu'daki peygamberleri biliriz? Hani, nerede 124 bin peygamber? Niye bir tane arkeolojik kanıt yoktur? Bunlar çok önemli hadiselerdir. Bu kadar önemli bir şeyi hiçbir medeniyet atlamaz. Bu da şunu gösterir ki dinler, gerçekten bölgeseldir, kitaplar bölgesel anayasalardır.

Zerrin Ö. (33):

Daha önce dediğim gibi anlaşılır değil, kavram karmaşası var. Bir konu anlatırken birden bire bambaşka bir konuya geçiliyor. Mesela, namazdan

bahsediyor diyelim, bir anda miras konusuna, savaş konusuna giriyor. Bütünlük yok, karmaşık. Arapça bilen yirmi kişi çeviriyorsa bu yirmi kişinin çevirisi de farklı. Bu kadar farklı çevriliyor olması da çok ilginç.

İslam dinine yönelik düşünce ve eleştirilerinin ardından katılımcılara son olarak, “Ekleme istediğiniz başka şeyler var mı?” sorusu sorulmuştur. Bu soruya verilen cevaplar şunlardır:

Aylin M. (51):

Yaptığınız araştırmanın şu son yıllardaki ülke sosyolojisinin bir kesitini çıkarması açısından faydalı bir çalışma olduğunu düşünüyor ve başarılar diliyorum.

Ayşe D. (22):

Uzun seneler Konya’da, muhafazakar bir aile içinde büyüdüm. Babam hiçbir namazını aksatmaz, şeker hastası olmasına rağmen bir kere bile oruç tutmadığını görmedim; birkaç sene öncesine kadar 6-7 ay aralıksız oruç tuttuğu olurdu. Dinine çok düşkün ve inançlı bir adam. Annem de 5-6 sene öncesine kadar öyleydi fakat bir süre varoluş sancılarıyla beraber deizme yönelmişti. Bunları düşünürken, içten içe yaşarken bile başını örttü. Çünkü yaşadığımız toplum bunu anlayabilecek bir durumda değildi. Son 1 senedir annem de İslamiyet’e geri döndü, şimdi daha huzurlu hissettiğini söylüyor. Ailem, benim inancımı biliyor ve bu konuda hiçbir şey söylemiyor çünkü ben bir bireyim, onların çocukları da olsam.

Bengü G. (29):

Herkese idrak ve vicdan diliyorum. Gerisi hallolacaktır. Bu şansı tanıdığınız için teşekkür ederim.

Berfin H. (20):

Teşekkür ederim.

Davut K. (40):

Yapmış olduğunuz çalışma takdire şayan ve Türkiye’de biraz yanlış anlaşılan ya da anlaşılamamış bir konuya bilimsel yaklaşım getirmeye çalışmanız çok güzel.

Ebru Y. (39):

Görüşlerimi dikkate alıp incelediğiniz için teşekkür ederim.

Feride A. (47) :

Gerçek dindarların bu sömürü düzeni içinde yaşamasına izin verileceğini düşünmüyorum. Herkes dindar, ahlaklı ama işine geldiği gibi. Tarikat-cemaat içinde yaşanan rezillikler sümen altı ediliyor. Haksızlıklara “Hayır”, hırsızlara “Hırsız” diyemiyorlar. Nice insan, dini gereklilikleri yerine getirip arkadan her türlü pisliği yapıyor. Ama gerçek inananlar onlar oluyor. Siyasiler, elinde Kur’an yalan söylüyor. Her şey istedikleri algı için. Araç olarak da din kullanılıyor. Bunu kabul etmiyorum.

İmam hatip lisesi mezunu Aras Z. (52):

Sorularınızı elimden geldiğince cevaplamaya çalıştım. Bunu yaparken sadece akademik çalışmanıza destek olmayı amaçladım. Yoksa kimseye deizm veya İslam’ı anlatmak gibi bir misyonu üstlenmiyorum. Öğrenmek isteyen neyi öğrenmek istiyorsa gider araştırır. İmam-Hatip lisesinde öğrenim görmüş olmamın, İslam’ın kaynaklarına daha çabuk ulaşabilmemin bana rehber olduğunu belirtmek isterim. Kişisel bilgilerimin üçüncü kişilerle paylaşılmamasını özellikle istirham ediyorum. Teşekkür ederim.

İlahiyat fakültesi mezunu Bâve Jîro (38):

Bu mülakat vasıtasıyla düşüncelerimizi duyurduğunuz için teşekkür ederiz.

İzzet Y. (46):

Toplumlar kendi haline bırakılmalı. Bu kadar din, din, din pompalarsanız herkes ateist oluyor; ateizm pompalarsanız herkes dindar olur.

Kemal T. (36):

Şunu bilmenizi isterim, düşüncem çok sağlam. Dinin olmadığını ispatlamak gibi bir çabam yok, daha önemli işlerim var. İnanan inansın saygı duyarım. Bununla birlikte tüm dinler için büyük, yeni ve kaçınılmaz bir reform hızla yaklaşıyor.

Mahmut E. (53):

İslam tarihine ve İslam coğrafyasına bakarsak bilimde, sanatta ilerlemiş, ahlaken yükselmiş bir toplum veya devlet göremiyoruz, hoş, diğer dinler için de durum aynı. Avrupa ne zaman din adamlarına “Kilisenizden çıkmayın!” dedi, artık bilimde ilerleme başladı. İslam devletleri de din adamlarına “Camiden çıkmayın!” derse onlar da bilime, ekonomiye ve dünya siyasetine katılmaya başladılar. Toplumların eğitimde önceliği sorgulayan, şüphe eden ve araştıran bireylere gerek olduğunu kabul etmeleri ve eğitim politikalarını buna göre düzenlemeleri gerektiğini düşünüyorum. Dinler, bunların önünde engeldir. Dogmalar sorgulanamadığından “Allah böyle diyor, Allah’ın işi, hikmetinden sual olunmaz.” denildiği sürece dindar toplumlar, bilimde, sanatta ve sporda ileri gidemeyecek; gelişmiş Batı toplumlarınca dizayn edilecek, onlar tarafından yönlendirilen ve kullanılan insan sürüleri olmak zorunda kalacaklardır.

Mehmet D. (39):

Ben resmi olarak da deistim. Nüfusumda din hanesini boş bıraktırdım. Etrafımda dinler tarihi üzerine doktora yapmış deist insanlar da oldu. Kur’an’ı hatmettim. Ezberimde yirmi beş dua vardı, çoğunu anneme öğrettim. Namaz kılarken hala okuyor. Babam camilere yardım yapardı. Üç kardeşiz. Abim ateist, ablam ve ben deistiz.

Mert K. (38):

Umarım verdiğim cevaplar sizleri kırmaz. Üzülmenizi istemem.

Selçuk B. (45):

Teşekkür ederim. Anlamaya çalışmak önemlidir. Konstantinopolis, Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmek üzereyken kilise, “Melekler kadın mı

yoksa erkek mi?" diye tartışıyordu. Küfür kıyamet yerine birilerinin anlamaya niyet etmesi çok güzel.

Selma H. (24):

Düşüncelerimin insanların kutsalına hakaret olarak algılanmamasını diliyorum. Maksadını aşan kelimelerim olduysa şimdiden özür diliyorum.

Sevilay G. (18):

Yok, sorular dikkate değer ve oldukça faydalıydı. Benim için de güzel bir düşünme fırsatı sağladı, çok teşekkür ediyorum ben de.

K. Ender (36):

Ekleme istediğim; önce ahlak. Yani beş vakit namaz kılıp işçisinin sigortasını yatırmayıp jiplerde gezen gördüm. Elli tane yerden kira aldığı halde yarım metre sakalı olup da "Kirayı ödemiyorlar." diye insanları evlerinden atanları gördüm. Mesela, ben ailemle ters düştüm, bir dönem evsiz kaldım. Karda, sokakta kaldım. Dört gün camiinin birine gittim, "Sokakta kaldım, üşüyorum, bugün camiide kalabilir miyim?" dedim. Üstüm temizdi, başka amaçlarım olmadığı halimden belliydi. "Hayır" cevabı aldım. Evet, yasak ama o sorumlu kişi, benim için inisiyatif alabilirdi. Deist olmama rağmen bana kiliseler kasvetli gelir ama camileri boşken severim, boşken gidip içinde iki saat hiçbir şey yapmadan oturmuşluğum vardır. Çok mu konuştum bilmiyorum ama bu deistlik konusu millete anlatılmalı. Bizi şeytana tapan, kedi kesen bir kitle gibi görüyorlar.

Nigtcall (28):

Şimdi bu anlatılanları okuyan bütün Müslümanlara sorsak İslam'ın hak din olduğundan emindir. "Başka bir yerde doğsan oradaki dine inanacaktın, İngiltere'de doğsan Hristiyan, İsrail'de doğsan Yahudi, Hindistan'da doğsan Hindu olacaktın." desek "Hayır, ben araştırır bulurdum hak din İslam'ı." derdi. Ben de öyle derdim. Ama şunu fark etmeniz lazım. Oralarda doğan milyarlarca insan oradaki dine inanıyor, oradaki dine göre yaşıyor ve oradaki dine inanarak ölüyor. Bu insanların belki % 90-95'i doğduğu yerdeki dine

inanıyor. Hepsinden mi daha zekisin? Bu işte bir terslik yok mu? Hepsine sorsak, başka yerde doğsa araştırıp kendi hak dinini bulurdu değil mi? Herkese küçük bir tavsiye: İnandığınız şeyi araştırın, sorgulayın.

Ümit H. (45):

Önümüzdeki 100 yıllık dönem bir geçiş dönemi olacaktır. Belki geçiş döneminde çeşitli zorluklar yaşanacaktır ama insanlık bunun üstesinden gelerek dünyayı daha yaşanabilir hale getirmek için dünyevi kanunlarını oluşturacak ve bir dine bağlı olmadan etik değerlerin ön planda olacağı bir yaşam düzenini oluşturacaktır.

Deizmin Psiko-Sosyolojisi adlı bu araştırma “teorik ve “ampirik” olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. 46 katılımcı tarafından 40 soruya verilen cevapların analizinden oluşan verilere göre, 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistler açısından, Türkiye deizminin daha çok dinler ve özellikle Türk toplumunun büyük bölümünün kabul ettiği ve halihazırda kurumsal bir din olan İslam dini eleştirileri etrafında şekillendiği görülmektedir. Nitelik olarak Batı’da çıkış noktası itibariyle aynı özellikleri taşımasa da Hristiyan deistlerin kilise teolojisine yönelttiği itiraz ve eleştiriler etrafında başlayan deist fikirlerle 21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin, deist yönelimlerinin oluşmasında kurumsal din yorumuna ve dindar yaşam biçimine getirdikleri eleştiri ve itirazların benzer yönlerinin olduğu ifade edilebilecektir. Ayrıca, Türkiye deistlerinin de yine Batı örneğinde olduğu gibi teorik ve kuramsal açıdan net, ortak bir deizm kavramında buluşamadıkları görülse de din eleştirisi bağlamında dinsel argümanları yoğun bir şekilde eleştirdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmanın ampirik bölümünün verileri, Türkiye deizminin “dinsiz” ya da “ladini” bir görünüm olarak tanımlanabileceğini göstermektedir. Öte yandan, dini akademik eğitim almış imam hatip lisesi mezunu, ilahiyatçı katılımcılar, muhafazakar/dindar aile ve sosyal çevreye sahip kimseler ya da başörtülü deist kimliklerle birlikte katılımcıların neredeyse tamamının daha önceki inanç durumları itibariyle kendilerini Müslüman olarak tanıtmalarının da 21. yüzyıl Türkiye’si deizm örneği açısından oldukça dikkat çekici olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği adlı bu çalışma, Giriş dışında Teorik ve Ampirik Çerçeve adlı iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiş; “Kavramsal Kuramsal ve Tarihsel Açıdan Deizm” adlı I. Bölüm’de yani Teorik Çerçeve’de deizm ve ilgili kavramlar ile Antik Dönem, Orta Çağ, Yeni Çağ ve Modern Dönemlerdeki deizm tezahürleri özetlenmiş ve ayrıca İslam dünyası bağlamında Orta Çağ itibarıyla başlayan ve modern dönem düşünce tarihinde de karşılaşılan deistik yönelimler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. “Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği” adlı II. Bölüm’de yani Ampirik Çerçeve’de, örneklem çerçevesi toplumunun büyük bölümünün Müslüman olduğu bilinen 21. yüzyıl Türkiye’sinde yaşayan deist kimliklerle yapılan görüşmelerden elde edilen verilerin sonuçlarına yer verilmiştir.

Çalışma, nitel bir araştırma hüviyeti taşıdığından niceliksel sonuçlardan ziyade derinlemesine incelenen konuyu anlamaya çalışmak üzerine şekillendirilmiştir. Bu çerçevede, ele alınan nitel çalışmada 21. yüzyıl Türkiye’si deizmi, katılımcıların bakış açılarını yansıtarak incelenen konuyu derinlemesine anlamak açısından ele alınmalıdır. Bu bakımdan, bu çalışmada iki temel problem üzerine yoğunlaşmıştır: (1) 21. yüzyıl Türkiye’sinde deist olma süreci nasıl işlemektedir? (2) 21. yüzyıl Türkiye’sinde yaşayan deistlerin dünya görüşü nedir? Birinci problem, daha çok deizmin psikolojik boyutu; ikinci problem ise, daha çok deizmin sosyolojik boyutu ile ilgilidir. Elbette çalışma din felsefesi ya da kelam çalışması olmayıp bir din sosyolojisi araştırması olduğu içindir ki değerlendirme kapsamı daha çok kişilerarası ilişkiler, toplum, kimlik, din, ahlak, siyaset, bilim gibi konular bakımından sosyolojik nedenleri yansıtmaktadır. Dolayısıyla, temelde hedeflenen “Deist olma süreci nasıl işlemektedir?” ve “Deistlerin dünya görüşü nedir?” sorularının cevabını bulmaya çalışmak ve bir bakıma araştırmanın bu kurgu üzerine şekillendirilmesinin de nedeni 21. yüzyıl Türkiye’sinde yoğun tartışma konusu olan deizmi ve 21. yüzyıl Türkiye’sinde yaşayan deistleri anlamaya yöneliktir. Bu bağlamda, kendilerini deist olarak tanımlayan 46 katılımcı ile deizmin psiko-sosyolojisini anlama üzerine yapılan görüşmelerin verilerine göre,

katılımcıların tamamına yakınının gerçek adının kullanılmasına özellikle aile, meslek ve sosyal hayatlarında karşılaşılabilecekleri zorlukları ve kaygıları öne sürerek izin vermediği ve gerçek adını gizleme ihtiyacı duyduğu görülmüştür. 24 kadın, 22 erkek katılımcının yaklaşık yarısı 16-35 yaşları arasında bulunmaktadır. 16-25 yaş gruplarında yer alan katılımcıların tamamına yakını da lise ve üniversite öğrencisidir. Yine katılımcıların yaklaşık yarısı yükseköğretim mezunu ve 8'i üniversite öğrencisidir. Katılımcılar arasındaki 8 üniversite öğrencisinin 2'si ilahiyat fakültesi öğrencisi, 2 diğer katılımcı ise imam-hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi mezunudur. Bu açıdan, 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan deist ilahiyatçıların görüşlerine de yer verilmektedir.

Katılımcılara yöneltilen deizm tanımlamasıyla ilgili olarak görüşmelerden ortaya çıkan bazı sonuçlar açısından öncelikle, deizmin tanımı “Tanrı” kavramına bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Nitekim katılımcıların birçoğu deizmi, yaratıcı bir Tanrı'nın varlığına inanmak olarak tanımlasa da bazı katılımcılar evreni, başlangıcı yaratan gücün ya da enerjinin Tanrı olabileceğine inandıklarını söylemektedir. Ancak özellikle semavi dinlerin tanımladığı Tanrı inancını reddetme durumu öne çıkmaktadır. “Deizm nedir?” sorusuna verilen cevaplarda öne çıkan tanımlar şunlardır: ■ Yaratıcı bir Tanrı'ya inanmak; ■ Akıl yoluyla ulaşılabilen bir yaratıcı varlığa inanmak; ■ Dinleri, peygamberleri ve onların tarif ettikleri her türlü Tanrı anlayışını, kural ve kaideleri reddetmek; ■ Evreni yaratmış olsa da evrene müdahale etmeyen, din ve peygamber göndermeyen bir Tanrı'nın varlığını kabul etmek; ■ Evreni oluşturan, başlangıçtaki ve devam eden düzeni tasarlayan bir varlığa inanmak ya da o varlığın Tanrı olma ihtimalini kabul etmek. Öte yandan, katılımcılara göre, Tanrı ve din inancının nedenleri genel olarak “inanca açılan pencere”yi çerçevelemektedir. Özetlenecek olursa Tanrı ve din inancının nedenleri şunlardır: (1) Biyolojik etmenler (Evrimsel açıklamalar); (2) Psikolojik etmenler (Anlam arayışı, acziyetin farkındalığına bağlı olarak bir yüce güce ya da amaca ait ve tabii olma duygusu, sığınma ihtiyacı, bilinmeyi bilme, sonuçlara neden bulma ihtiyacı, ilahi adaletin gerçekleşeceğine dair umut, Korku (Ölüm korkusu, bilinmeyen olaylardan korku, cehennem korkusu vb.); (3) Sosyolojik etmenler

(İnsanları birarada tutma ve yönetme ihtiyacı, gücü ve kontrolü elinde tutma isteği ve ihtiyacı, toplumsal düzeni sağlama ihtiyacı).

Katılımcıların neredeyse tamamının deist olmadan önce Müslüman oldukları ve deist olma süreçlerinin din eleştirisi bağlamında özellikle İslam eleştirisi etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. 18 yaşına kadar Müslüman ve Alevi olan Deizm Derneği Başkanı Özcan Pali, sonrasında katıldığı ve uzun yıllar hizmet ettiği Hristiyan Yehova Şahitleri cemaatinde karşılaştığı olumsuz tutum ve davranışlardan ve yaşadığı düşünsel buhrandan sonra deizme yönelmiştir. Aylin M., lise yıllarında başlayan, Sakarya depresyonu ve sonrasında devam eden uzun soluklu sorgulama sürecinde özellikle son yıllarda gözlemlediği dindar kimselerin davranış ve tutumlarıyla sorgulamalarını din eleştirisi üzerine yoğunlaştırmış ve deist olmuştur. Ahmet E.'nin deist olma sürecini açıklarken Ahzab-50'yi örnek olarak vermesi ve Ravza S.'nin başörtüsü nedeniyle deist olma sürecine girdiğini ve halen zorunlu olarak başörtülü bir deist kimliğe sahip olduğunu dile getirmesi oldukça çarpıcı örneklerdir. Daha önce inandıkları dini daha iyi öğrenebilmek adına okuma ve araştırmalar yapan bazı katılımcılar da Kur'an'ın Türkçe mealini okuduktan sonra Kur'an'da gördükleri çelişkilerle deizme yönelmişlerdir. Ayrıca katılımcılar, Müslüman ve dindar insanların eylem ve söylemlerinin ve yine bazı siyasi uygulama ve politikaların deist olma süreçlerinde oldukça etkili faktörler olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Nightcall da deist olma süreci ve sonrasındaki karşılaştığı problemlerle ilgili olarak şunları söylemektedir: "İnsan çok tuhaf bir boşluğa düşüyor inanmayı bırakınca. Uzun bir süre depresyonda kaldım." "Aileme de söylemedim hiçbir şeyi. Yalandan namaz kıldığım da oluyor, oruç tuttuğum da. Bunca sene uğraştılar, yetiştirdiler. "Ölünce cehenneme gidip yanacak." diye üzülmelerini istemiyorum. Kısaca, düşündüğüm gibi yaşayamıyorum, hep rol yapmak zorundayım."

Araştırmaya katılan katılımcıların 3'te 2'sinden fazlası Tevrat ve İncil'in tamamını veya bir kısmını okuduğunu belirtmiştir. Görüşme yapılan katılımcıların neredeyse tamamı Kur'an'ın tamamını veya bir kısmını okuduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların tamamına yakınının Kur'an hakkındaki okuma ve bilgi düzeylerinin

yüksek olması ile deist olmadan önceki dini inanç durumları bakımından yine katılımcıların tamamına yakınının Müslüman olmaları arasında bir ilişki olabileceği düşünülmektedir. Nitekim, deist katılımcıların din eleştirisi bağlamındaki görüşleri açısından İslam ve Kur'an ile ilgili daha derin bilgiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca, katılımcılar arasında bulunan ilahiyatçılar da yüksek dini eğitim almış ve dolayısıyla daha fazla bilgi sahibi olan kimselerdir. Bu bağlamda, deist olma süreçlerine etki eden faktörler arasında, hem daha önce inandıkları dini daha iyi öğrenmek amacı hem de devam eden sorgulamalarına cevap arama isteğiyle gerçekleştirilen “Kur'an'ın Türkçe mealini okuma” etkinliğinin olması da dikkat çeken bir diğer sonuç olmuştur. Öte yandan, katılımcıların % 85'i din eğitimi aldığını belirtmiştir. Elde edilen verilere göre, din eğitimi kaynakları bakımından deist katılımcıların almış oldukları din eğitiminin okullarda verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an Kursu ve camii yaz Kur'an kursları aracılığıyla gerçekleşmiş olması da dikkat çeken bir diğer sonuç olarak değerlendirilmektedir. Katılımcıların, “Deist olmanızda etkili olan en önemli kişiler kimlerdir?” sorusuna verdikleri cevaplara göre ilk beş etkili kişi şunlardır: 1. Richard Dawkins (4); 2. Turan Dursun (4); 3. Charles Darwin (2); 4. İlhan Arsel (2); 5. Hz. Muhammed (2). Katılımcıların, deist olmalarında ateist argümanları savunan ve eserleştiren yazarların öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, doğrudan deizm ile ilgili kaynakların eksikliğinden bahseden katılımcıların da olması, yoğun tartışma alanlarından birisi olan “deizm” konusunda ortaya konulan eser veya araştırmaların oldukça sınırlı olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca, Hz. Muhammed'in etkili olduğunu ifade eden katılımcıların deist olma süreçlerini doğrudan İslam eleştirisi üzerine yoğunlaştırdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, “Sizi deizm konusunda en çok etkileyen kitaplar/eserler hangileridir? Hangilerini tavsiye edersiniz?” sorusuna verilen cevaplar arasında ilk sırada *Kur'an* (9) yer almaktadır. Bu bağlamda, katılımcıların neredeyse tamamının deist olmadan önce Müslüman oldukları göz önünde bulundurulursa deist olma sürecinin İslam eleştirisi üzerinden gerçekleşmesinin doğal olabileceği düşünülmektedir. Teorik açıdan deizm, din eleştirisine bağlı olarak dinsizliğin bir tezahürü ya da dinlerin Tanrı anlayışının reddi olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan, 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan deistlerin de deizm anlayışlarının din eleştirisi bağlamında özellikle üç büyük semavi dinden biri

ve yaşadıkları toplumun önemli bir bölümünün inandığı din olan İslam eleştirisi ve dolayısıyla İslam'ın Tanrı, peygamber, kutsal kitap vb. anlayışlarının reddi üzerine tanımlandığı görülmektedir.

Yukarıda görüleceği üzere, araştırmanın birinci problemi olan “21. Yüzyıl Türkiye’inde deist olma süreci nasıl işlemektedir?” sorusunun cevabı hakkındaki bulgular bu şekilde özetlenebilecektir. Böylelikle, deizmin psikolojik boyutu hakkında fikir verebilecek değerlendirmelere yer verilmiştir. Şimdi ise araştırmanın bir diğer problemi olan “21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin dünya görüşü nedir?” sorusunun cevabı olan deizmin sosyolojik boyutu hakkındaki bulgular özetlenecektir: Katılımcıların, “Dindarlarla dinsizlerin bir arada huzur içinde yaşayacağı bir düzen oluşturmak mümkün müdür?” sorusuna verdikleri cevapların analizi yapıldığında bazı katılımcıların, bir arada yaşama ve toplumsal birlik konusunda olumlu bir bakış açısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle eğitimin yaygınlaştırılması, demokratikleşmenin gerçekleşmesi ve laiklik ilkesinin yerli yerince uygulanması şartlarıyla bunun mümkün olabileceğini savunan değerlendirmelerin varlığı dikkat çekmektedir. Öte yandan, katılımcıların büyük bir bölümünün bir arada yaşama konusunda olumsuz bir tutuma sahip olduğu görülmüştür. Olumsuz görüş bildiren katılımcılar özellikle din ya da dinlerin diğer farklı inanç gruplarına karşı olan yaklaşımlarını gerekçe göstermektedirler. Diğer yandan, “Sizi bir teistten ya da dindardan farklı kılan en önemli özellik(ler) ne(ler)dir? sorusuna verilen cevaplara göre, deist kimliğin özellikleri “sorgulama”, “özgür düşünme”, “özgürlük”, “akıl ve mantık yoluyla olaylara yaklaşım”, “bilime güven” gibi temel nitelikler üzerine yoğunlaşmaktadır. Ayrıca, teist ve nonteistler arasındaki en temel tartışma alanlarından biri olan “ahlak” olgusu, insanların hayata bakış açısını şekillendirmesi bakımından en önemli unsurların başında gelmektedir. Bu çerçevede, deist ahlakın öne çıkardığı genel sonuçlar şu şekilde özetlenebilecektir: 1. Ahlak, dini öğretilerin ya da inançların salık verdikleri doğrular ve yanlışlar kümesinden bağımsızdır. Bu açıdan ahlak, kültürel ve toplumsal etkilerle oluşan bir olgudur. Dini inançların da ahlakın oluşmasında ve yerleşmesinde katkısı olsa da yalnızca ve kesinlikle din kaynaklı değildir. 2. Ahlak, kaynağını özellikle “vicdan” olgusundan ve “evrensel değerler”den almaktadır. Bir başka canlıya zarar

vermeme, temel hakları koruma ve savunma gibi ilkeler evrensel ahlakı temellendirmektedir. Bu açıdan ahlak olgusu, tüm insanlar için evrensel bir hüviyete sahiptir. 3. Öte yandan ahlak olgusunun göreceli olduğunu savunanlara göre, ahlak sistemini oluşturan unsurlar bir toplumun kendine has kültürü, normları ve yaşayış biçimleriyle doğrudan ilgilidir. Herhangi bir toplumda ahlaki olarak kabul edilen bir davranışın başka bir toplum için ahlaksızlık örneği olabileceği dolayısıyla ahlak kavramının toplumdan topluma değişkenlik gösterebileceği düşünülmektedir. 4. Ahlak konusundaki görüşlerini dini ahlak eleştirisi üzerine yapan katılımcılara göre, dini ahlakın ortaya koyduğu mükafat-ceza sistemine göre yapılan davranışlar, kişisel menfaat temelli olduğu için bir ahlaki problem olarak görülmektedir. 5. Ahlak sistemini din ile refere eden dindar davranışlarının iddia edildiğinin aksine birer ahlaksızlık örneği olduğu vurgulanmaktadır. Katılımcılar arasında, özellikle Siyasal İslam veya dindar kökenli siyasi görüş ve partiye ilgi duyulmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, hiçbir siyasi görüş veya partiye ilgi duymadığını belirten katılımcıların sayısının oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, katılımcıların deist olma süreçlerini ele aldığımız “deizmin psikolojisi” başlığı altında, muhafazakar/dindar siyasi politika ve uygulamaları önemli bir etken/neden olarak görenlerin deist olmaları ile siyasi görüşleri arasında bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Din-bilim ilişkileri açısından, katılımcıların yarısı din ile bilim arasında bir ilişkiden bahsedilemeyeceğini belirtse de katılımcıların önemli bir bölümünün din ve bilim arasındaki ilişki konusundaki ortak düşüncesi, bahsi geçen iki alanın arasında çatışmalı bir ilişki olduğu ve bu iki alanın da zıt karakterlere sahip olduğu yönündedir. Deist katılımcıların boş zaman etkinlikleri, Türkiye’de yaşayan diğer insanların boş zaman etkinliklerinden çok farklı görünmemektedir. Bu bağlamda, en çok öne çıkan aktivitelerin kitap okuma, araştırma ve spor yapma veya gezi etkinlikleri olduğu görülmektedir. Katılımcıların önemli bir bölümü, hem sosyal çevrelerinde gözlemledikleri hem de bir bütün olarak toplumdaki değişimlerden hareketle Türkiye’de deizmin yaygınlaştığı kanaatindedirler. Katılımcılara göre, Türkiye’de deizmin artmasının nedenleri şu şekilde özetlenebilecektir: 1. Bilgi kaynaklarına erişebilirliğin artması, 2. Müslümanların tutum ve davranışları, 3. Siyaset anlayışının din anlayışı üzerindeki etkisi, 4. Dini tarikat ve cemaatlerin, din adamlarının olumsuz tutum ve davranışları, 5. Din(ler)in toplumsal güç ve prestijini

kaybetmeye başlaması. Öte yandan, katılımcıların bazıları “deizm propagandası” iddiasının doğal ve makul olduğunu düşünürken, büyük bir kısmı ise herhangi bir propagandanın söz konusu olamayacağını düşünmektedirler. Deist kimlikleri anlaşıldığında olumsuz tepkilere maruz kaldıklarını belirten katılımcıların genel sorunları ise şunlardır: (1) deist kimliği gizleme mecburiyeti, (2) ötekileştirme, (3) aile, sosyal çevre ve arkadaşlık ilişkilerinin bozulması, (4) toplumsal baskılar. Katılımcıların, “Türkiye’de deist düşüncenin geldiği konumu nasıl değerlendiriyorsunuz? Türkiye’de deizmin problemleri nelerdir?” sorusuna verdikleri cevaplar ışığında, Türkiye’de deizm önemli oranda görünürlük kazanmaya başlasa da önemli bir etki alanına henüz sahip değildir. Türkiye’de deizm açısından, (1) kimlik sorunu, (2) dışlanma, ötekileştirilme, (3) deizm hakkında bilgi yeterliliğinin eksikliği ve (4) ateizm gibi diğer komşu kavramlar açısından bir “geçiş aşaması” olarak tanımlanmak gibi problemler öne çıkmaktadır.

Çalışma boyunca elde edilen ve özet bağlamında sunulan bulgular açısından, ulaşılmaya çalışılan araştırma problemlerinin cevapları genel olarak bu çerçevede sonuçlanmıştır. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi* adlı bu araştırmanın verileri ele alındığında, 21. yüzyıl Türkiye’sinde yaşayan deistler açısından, Türkiye deizminin daha çok dinler ve özellikle Türk toplumunun büyük bölümünün kabul ettiği ve halihazırda kurumsal bir din olan İslam dini eleştirileri etrafında şekillendiği görülmektedir. Öte yandan, bu araştırmanın ampirik bölümünün verileri, Türkiye deizminin “dinsiz” ya da “ladini” bir görünüm olarak tanımlanabileceğini göstermektedir. Ayrıca, dini akademik eğitim almış imam hatip lisesi mezunu, ilahiyatçı katılımcılar, muhafazakar/dindar aile ve sosyal çevreye sahip kimseler ya da başörtülü deist kimliklerle birlikte katılımcıların neredeyse tamamının daha önceki inanç durumları itibarıyla kendilerini Müslüman olarak tanıtmalarının da 21. yüzyıl Türkiye’si deizm örneği açısından oldukça dikkat çekici sonuçlar içerdiği görülmektedir.

Bu çerçevede, araştırmanın sonunda bazı önerilerde bulunma gerekliliği açısından şunlar söylenebilecektir: 1. Türkiye ilahiyat ve din sosyolojisi literatüründe ladini konular özelinde deizm hakkında önemli bir eksiklik olduğu görülmektedir. Bu

açından, deizm konulu özellikle lisansüstü seviyesinde teorik ve ampirik araştırmaların yaptırılması ve öğrencilerin teşvik edilmesi yararlı olabilecektir. 2. Din eğitimi kaynakları açısından problem alanı teşkil eden hususlar göz önünde bulundurularak Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ortak dini iletişim dili, içerik ve müfredatların oluşturulması faydalı olabilecektir. 3. Kur'an meal çalışmalarının yeniden gözden geçirilmesi ve muhataplara doğru bir şekilde ulaştırılması hususunda yeni yöntem ve girişimlerin değerlendirilmesi yararlı olabilecektir. 4. Teist anlayış ya da İslam dini öğretileri açısından eğitim ve öğretim yapan Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinde dini gruplar dışındaki ladini veya dindışı grupların argümanlarını anlayıp kavrayabilmek adına "eleştirel düşünme" derslerinin okutulması faydalı olabilecektir. 5. Araştırma, Türkiye'de yaşayan deistlerin genel olarak iddia ve argümanlarının küçük bir fotoğrafını çekmektedir. Bu açıdan, Türkiye'deki ilahiyat ve İslami ilimler alanlarının deist argümanları yeniden değerlendirebileceği ve yeni cevaplar sunabileceği "deizm" konulu çalıştayların düzenlenmesi yararlı olabilecektir.

KAYNAKÇA

Açıkgenç, Alparslan (1995). Fazlurrahman. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12. İstanbul: TDV, s. 280-286.

Akarsu, Bedia (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (7. Baskı). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Akturan, Ulun. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri* (2.Baskı). Ed.: T. Baş, U. Akturan. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Altıntaş, Hayrani (1994). Dehriyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9. İstanbul: TDV, s. 107-109.

Altıntaş, Ramazan (2020). *Gençler İnançtan Soruyor*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Altunışık, Mehmet Akif (2019). İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları. *DinBilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2), 615-642.

Apak, Adem (2019). Şuubiyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39. İstanbul: TDV, s. 244-246.

Arslan, Ahmet (2009). *Felsefeye Giriş* (12. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.

Arslan, Ahmet (2015). *Felsefeye Giriş* (22.baskı). Ankara: Liberte Yayınları.

Aydeniz, Hüsnü (2002). Aristoteles ve Voltaire'e Göre Deizm. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum

Aydın, Fuat (2013). Verrak, Ebu İsa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43. İstanbul: TDV, s. 59-60.

Aydın, Mehmet (2005). *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset.

Aydın, Mehmet S. (1997). *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları.

Aytepe, Mahsum (2017). Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 193-215.

Ayvaz, Muzaffer (2002). Deizm-Bilim İlişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir

Bardakoğlu, Ali (2020). *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. (5. Baskı). İstanbul: Kuramer Yayınları.

Berger, Peter L. (2011). *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları* (4. Baskı). Çev.: Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Berkes, Niyazi (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bolay, Süleyman Hayri (1976). *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları .

Bolay, Süleyman Hayri (1990). *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (5. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Cevizci, Ahmet (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Ceyhan, Semih (2012). Varidat. *TDV İslam Ansiklopedisi* 42. İstanbul: TDV, s. 520-522.

Chokr, Melhem (2002). *İslam'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. Çev.: Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları.

Coşkun, İbrahim (2017). Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 41-70.

Çelebi, İlyas (1999). Hüsun ve Kubuh. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19. İstanbul: TDV, s. 59-63.

Çınar, Aliye (2018). *Deizm ve Ateizm Üzerine*. İstanbul: Köprü Kitap.

Çınar, Rüveyda (2020). Orta Çağ İslam Kültüründe Kadın Algısı: “Kitabu’n-Nisa Literatürü” Örneği. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Diyanet İşleri Başkanlığı (2014). *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Dawkins, Richard (2010). *Kör Saatçi* (11. Baskı). Çev.: Feryal Halatçı. Ankara: Tübitak.

Dawkins, R. (2009). *Tanrı Yanılgısı*. Çev.: Tunç Tuncay Bilgin vd. İstanbul: Kuzey Yayınları.

Demir, Ahmet İshak (2000). Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı. Doktora Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Demirli, Ekrem (2012). Vahdet-i Vücut. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 42. İstanbul: TDV, s. 431-435.

Dindar, Bilal (1992). Bedreddin Simavi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5. İstanbul: TDV, s. 331-334.

Dorman, Mustafa Emre (2009). Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım. Doktora Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Düzgün, Şaban Ali (2006). Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar. *Kelam Araştırmaları*, 4 (1), 51-62.

el-Cabiri, Muhammed Abid (2001). *Arap-İslam Siyasal Aklı* (2. Baskı). Çev.: Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Erdem, Hüsamettin (1990). *Bir Tanrı-Alem İlişkisi Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Erdem, Hüsametdin (1994). Deizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9. İstanbul: TDV, s. 109-111.

Ertit, Volkan (2015). *Endişeli Muhafazakarlar Çağı*. Ankara: Orient Yayınları.

Fazlurrahman (1990). Kısa OtoBiyografi. Çev.: Bekir Demirkol. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4 (4), 227-231.

Gökberk, Macit (1999). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Gölcük, Şerafettin; Toprak, Süleyman (2014). *Kelam: Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi.

Gölpınarlı, Abdülbaki (1966). *Sınavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*. İstanbul: Eti Yayınevi.

Güler, İlhami (2002). Hasan Hanefî ve İslami Sol. *İslamiyat Dergisi* (2), 155-158.

Günaydın, Fatma (2017). İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 321-335.

Gündoğar, Hamdi (2017). Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 29-40.

Gürbüz, Cazim (2020). *İslam'dan Deizme* (5.Baskı). İstanbul: Berfin Yayınları.

Hanioğlu, Şükrü (1992). Batılılaşma. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5. İstanbul: TDV, s. 148-152.

Hanioğlu, Şükrü (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Hanratty, Gerald (2002). *Aydınlanma Filozofları: Locke, Hume ve Berkeley*. Çev.: Tuncay İmamoğlu vd. İstanbul: Anka Yayınları.

Hazard, Paul. (1999). *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. Çev.: Erol Güngör. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Hekimoğlu, Muhammed (2006). Abbasi Dönemi Arap Edebiyatında Zındıklık. Doktora Tezi. T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hocaoğlu, Durmuş (1995). *Laisizmden Milli Sekülerizme*. Ankara: Selçuk Yayınları.

Kapar, Mehmet Ali (2002). Kus b. Saide. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26. İstanbul: TDV, s. 460.

Kardaş, Meryem (2017). Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 15-29.

Kaya, Mahmut (2009). Sudur. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37. İstanbul: TDV, s. 467-468.

Korkmaz, Arif (2019). *Ateizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği (I-II)*. Konya: Palet Yayınları.

Köktaş, Mümin (2017). Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 143-158.

Kulat, Mehmet Ali (2017). *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*. Ankara: Mak Danışmanlık.

Kutluer, İlhan (1992). Batılılaşma. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5. İstanbul: TDV, s. 152-158.

Kutluer, İlhan (2003). Laedriyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27. Ankara: TDV, s. 41-42.

Küçük, Hasan (1980). *İslam ve Batı Felsefelerinde Sistematik Problemler*. İstanbul: Dersaadet Yayınları.

Kütük, Selçuk (2019). *Deizm*. İstanbul: Bir Yayıncılık.

Laoust, Henry (1999). *İslam'da Ayrılcı Görüşler*. Çev.: E. Ruhi Fırlalı vd. İstanbul: Pınar Yayınları.

Neuman, W. Lawrence (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar (I-II)* (5. Baskı). Çev.: Sedef Özge. İstanbul: Yayın Odası.

Ocak, Ahmet Yaşar (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Okumuş, Erail (2008). Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Olgun, Hakan (2007). Reform. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34. İstanbul: TDV, s. 533-534.

Onat, Hasan (1999). İbahiyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19. İstanbul: TDV, s. 252-254.

Ögcem, Ergin (2013). Ateizmden Deizme Antony Flew. Doktora Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Öz, Mustafa (2013). Zındık. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44. İstanbul: TDV, s. 390-391.

Özdemir, Murat (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 323-343.

Özen, Şükrü (2001). İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhlılığı. *İslam Araştırmaları Dergisi* (6), 17-62.

Özervarlı, M. Sait (2000). İsbat-ı Vacib. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22. İstanbul: TDV, s. 495-497.

Öztaş, Mehmet (2006). Deizm ve Dini Hayat. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Öztürk, Hüseyin (1987). *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*. Ankara: Ülke Yayınları.

Öztürk, Mustafa (2015). *Cahiliyeden İslamiyet'e Kadın*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Öztürk, Yaşar Nuri (2020). *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç: Deizm (Teofilozofik Bir Tahlil)* (10. Baskı). İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık.

Punch, Keith F. (2011). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. Çev.: Dursun Bayrak vd. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Sevinç, Kenan (2017). Ateizmin Boyutları ve Tipleri. *İslami İlimler Dergisi*, 12 (3), s. 101-132.

Seyrek, Ahmet (2019). *Ateizm Deizm Agnostisizm*. Ankara: Dorlion Yayınları.

Sıddıki, Mazharuddin (1990). *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*. Çev.: Murat Fırat. İstanbul: Dergah Yayınları.

Sinanoğlu, Mustafa (2000). İlhad. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22. İstanbul: TDV, s. 90-92.

Sinanoğlu, Mustafa (2002). Küfür. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26. İstanbul: TDV, s. 533-536.

Sönmez, Vecihi (2017). Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 271-297.

Sönmez, Veysel; Alacapınar, Füsun G. (2011). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Taylan, Necip (2010). *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Şehir Yayınları.

Tekin, Arif (2015). *H. Muhammed'in Hocaları*. İstanbul: Berfin Yayınları.

Timuçin, Afşar (2004). *Descartes Felsefesine Giriş* (3. Baskı). İstanbul: Bulut Yayınları.

Timuçin, Afşar (2010). *Düşünce Tarihi I: Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları* (7. Baskı). İstanbul: Bulut Yayınları.

Topaloğlu, Aydın (2011). Teizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40. İstanbul: TDV, s. 332-334.

Topaloğlu, Aydın (2001). *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: Furkan Yayınları.

Tuksal, Hidayet Ş. (2012). *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kitabiyat.

Tüccar, Zülfikar (2012). Ümeyye b. Ebi's-Salt. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 42. İstanbul: TDV, s. 303-305.

Üçok, Bahriye (2018). *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler* (2. Baskı). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Voll, John O. (1995). *İslam Süreklilik ve Değişim II*. Çev.: Cemil Aydın vd. İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Waardenburg, Jaques (2007). Protestanlık. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31. İstanbul: TDV, s. 351-354.

Waardenburg, Jaques (2007). Reform. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34. İstanbul: TDV, s. 530-533.

Wan Daud, Wan Mohd Nor (1990). Büyük Bir Alim, Hocam ve Arkadaşım Fazlur Rahman ile Kişisel Anılarım. Çev.: Bekir Demirkol. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4 (4), 253-261.

Yaran, Cafer Sadık (2016). *Kötülük ve Teodise* (2. Baskı). İstanbul: Vadi Yayınları.

Yavuz, Yusuf Şevki (2010). Şer. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38. İstanbul: TDV, s. 539-542.

Yavuzylmaz, Yusuf (2018). *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*. İstanbul: Çıra Genç Yayınları.

Yıldırım, Ali; Şimşek, Hasan (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, Metin; Kıyıcı, Burhaneddin (2017). Ebu Bekir Er-Razi'de Deist Yaklaşım: Aklın Yetkinliği. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, s. 301-313.

İnternet Kaynakları

<https://yalnizyurumeyeceksin.com/>, Erişim Tarihi: 20/09/2020

<https://www.deism.com/>, Erişim Tarihi: 15/11/2020

BBC Türkçe (2019). Sosyal medyadaki #10YearChallenge'a Türkiye'de başörtüsünü çıkaranlar da katıldı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-46930951>, Erişim Tarihi: 15/05/2020

Cebeci, Büşra (2018). Başörtüsü Mücadelesinin Değişen Yolculuğu. Bianet: <https://m.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/193792-basortusu-mucadelesinin-degisen-yolculugu>, Erişim Tarihi: 28/08/2020

Çakır, Ruşen (2020). Dindar ailelerin çocuklarının anlam arayışı. Medyascope: <https://medyascope.tv/2020/04/30/dindar-ailelerin-cocuklarinin-anlam-arayisi/>, Erişim Tarihi: 05/09/2020

Erdem, Ali Kemal (2020). Diyanet yetkilisi Karadaş'ın "Öğrenciler, Kur'an mealini okuyunca ateizm ve deizme yöneliyor" iddiasına ilahiyatçılar yanıt verdi. Independent Türkçe: <https://www.indyturk.com/node/191676/haber/diyanet-yetkilisi-karada%C5%9f%e2%80%99%b1n-%e2%80%9c%b6%9freciler-kur%e2%80%99-mealini-okuyunca-ateizm-ve-deizm>, Erişim Tarihi: 10/07/2020

Euronews Türkçe (2019). Sosyal medyada yeni #10yearchallenge: Başörtüsü ve özgürlük. <https://tr.euronews.com/2019/01/19/sosyal-medyada-yeni-10yearchallenge-basortusu-ve-ozgurluk>, Erişim Tarihi: 15/05/2020

Girit, Selin (2018). Türkiye'de deizm tartışması: Muhafazakar gençlik dinden uzaklaşıyor mu? BBC Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43832877>, Erişim Tarihi: 15/07/2020

Güler, İlhami (2018). Haniflik ve Deizm Farkı Üzerine. İlhamiyyat: <http://www.ilhamiyyat.com/haniflik-ve-deizm-farki-uzerine/>, Erişim tarihi: 01/11/2020

Independent Türkçe (2020). Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi Prof. Karadaş: Öğrenciler, Kur'an mealini okumaya başlayınca ateizm ve deizme yöneliyor. <https://www.indyturk.com/node/191066/haber/din-i%5%9fleri-y%3%bcksek-kurulu-%3%bcyesi-prof-karada%5%9f-%3%b6%c4%9frenciler-kur%e2%80%99-mealini-okumaya>, Erişim tarihi: 10/10/2020

Independent Türkçe (2020). Yusuf Kaplan: Başörtüsü açma trendi yaygınlaşıyor, alarm zilleri çalıyor. <https://www.indyturk.com/node/224086/haber/yusuf-kaplan-ba%5%9f%3%b6rt%3%bcs%3%bc-a%3%a7ma-trendi-yayg%4%b1nla%5%9f%4%b1yor-alarm-zilleri-%3%a7al%4%b1yor?s=08>, Erişim Tarihi: 10/10/2020

İktibas (2018). "Gençlik ve İnanç" Çalıştayı Sonuç Bildirgesi. <http://iktibasdergisi.com/2018/04/03/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirgesi/>, Erişim Tarihi: 10/05/2020

Karar (2020). Davutoğlu: Hamaset yapan dindarlar, gençleri deizme, ateizme yöneltiyor. https://m.karar.com/davutoglu-hamaset-yapan-dindarlar-gencleri-deizme-ateizme-yoneltiyor-1571874-amp?_twitter_impression=true, Erişim Tarihi: 10/09/2020

KONDA (2018). 10 Yılda Ne Değişti? Dindarlık. <https://interaktif.konda.com.tr/tr/HayatTarzlari2018/#7thPage/1>, Erişim Tarihi: 22/05/2020

Navabi, A. (2014a). What Is Atheism? A Brief Explanation. Atheist Rebutal. <https://www.atheistrepublic.com/blog/arminnavabi/what-atheism-brief-explanation>, Erişim Tarihi: 08/10/2020

Navabi, A. (2014b). Atheism vs. Agnosticism: What Is The Difference? Atheist Rebutal. <https://www.atheistrepublic.com/blog/arminnavabi/atheism-vs-agnosticism-what-difference>, Erişim Tarihi: 08/10/2020

Öztürk, Mustafa (2017). Deizmin ayak sesleri. Karar: <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-ozturk/deizmin-ayak-sesleri-3777>, Erişim Tarihi: 10/05/2020

Öztürk, Kemal (2018). Deizmin yükselişinin sebebi nedir? Yenişafak: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/kemalozturk/deizmin-yukselisinin-sebebi-nedir-2045196>, Erişim Tarihi: 31/12/2020

Par, Kübra (2017). Prof. Yasin Ceylan: Gençler arasında deizmin yaygınlaşması normal. Habertürk: <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1613073-prof-yasin-ceylan-gencler-arasinda-deizmin-yayginlasmasi-normal>, Erişim Tarihi: 31/12/2020

Saruhan, Emeti (2018). Anne ben deist oldum. Gerçek Hayat: <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/anne-ben-deist-oldum/>, Erişim Tarihi: 31/12/2020

Sputnik Türkiye (2020). Bülent Arınç'tan Sevda Noyan'a tepki: Bunlar yüzünden millet başörtüsünden nefret edecek. <https://tr.sputniknews.com/turkiye/202005111042012807-bulent-arinctan-sevda-noyana-tepki/>, Erişim Tarihi: 06/06/2020

Şençekiçer, Şükran (2018). Başörtüsü mücadelesinin değişen yolculuğu: Büşra Cebeci ile söyleşi. Medyascope: <https://medyascope.tv/2018/02/15/basortusu-mucadelesinin-degis-en-yolculugu-busra-cebeci-ile-soylesi/>, Erişim Tarihi: 25/05/2020

T24. (2018). 'Deizm Derneği' kuruldu: Adem ve Havva gibiyiz! <https://t24.com.tr/haber/deizm-dernegi-kuruldu-adem-ve-havva-gibiyiz,724128>, Erişim Tarihi: 10/05/2020

T24 (2020). Bülent Arınç'tan 'Sevda Noyan' açıklaması: Bunlar yüzünden millet başörtüsünden nefret edecek. <https://t24.com.tr/haber/bulent-arinc-tan-sevda-noyan-aciklamasi-bunlar-yuzunden-millet-basortusunden-nefret-edecek,877784>, Erişim Tarihi: 06/06/2020

T24 (2020). İlahiyatçı Prof. Kırbaşoğlu: Cami hoparlöründe bir tek 'sordum sarı çiçeğe' ilahisi eksik. <https://t24.com.tr/haber/ilahiyatci-prof-kirbasoglu-cami-hoparlorunde-bir-tek-sordum-sari-cicege-ilahisi-eksik,878818>, Erişim Tarihi: 08/06/2020

TED (2002).
https://www.ted.com/talks/richard_dawkins_militant_atheism?language=tr, Erişim Tarihi: 01/12/2020

Youtube (2020).
<https://www.youtube.com/watch?v=hMYUvde3Xso&feature=youtu.be>, Erişim Tarihi: 20/06/2020

EKLER

EK-1: GÖRÜŞME FORMU

GÖRÜŞME FORMU

Tarih:

Görüşme Başlama Saati:

Görüşme Bitiş Saati:

ÇALIŞMAMIZ HAKKINDA

Tarihi serüven içerisinde önem arz eden tartışma konularının başında gelen “deizm” düşüncesi, bugün hala 21. Yüzyılda da pek çok diğer meseleler bakımından da önemini yitirmeyerek popüler konumunu sürdürmektedir. Özellikle, Türkiye toplumunda sıklıkla etki alanını genişletmesi ve genç kuşak üzerindeki artma eğilimi göz önünde bulundurulursa, bunun nedenlerinin tarihsel ve teorik açıdan ortaya konulması gerekmektedir. Öte yandan “deizm” iddiasının raflardan inerek yeniden ortaya çıkışının araştırılması önem arz etmektedir. Dolayısıyla hem tarihsel ve teorik çerçevede bir inanç çeşidi olarak teolojik açıdan incelenmesi hem de din dışı bir akım olarak halen Türkiye’de varlık gösterdiği, bu yönde bir artış olduğu yönündeki yaygın kanaatin bilimsel olarak araştırılması ve deist olan insanların deist olma süreçlerini etkileyen düşüncelerin, tecrübelerin, psikolojik ve toplumsal nedenlerin ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. **“Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye’si Örneği”** başlıklı yüksek lisans çalışmamız, “21. yüzyıl Türkiye’inde deist olma süreci nasıl işlemektedir?” ve “21. yüzyıl Türkiye’inde yaşayan deistlerin dünya görüşü nedir?” temel araştırma sorularına cevap aramaktadır. Bu bağlamda deizmin psikolojik boyutu ve sosyolojik boyutu ortaya konulacaktır. Böylelikle çalışma sonucunda deizmin psikolojik ve sosyolojik faktörlerinin analizi yapılacaktır.

- Çalışma kapsamında gerçek adlara yer verilmeyecek, kod isimlerle görüşleriniz aktarılacaktır.
- Görüşme süresince söyleyeceklerinizin tümü gizli tutulacak, başka hiçbir kimseyle paylaşılmayacaktır.
- Araştırmanın yazım aşamasında ihtiyaç hissedileceği için görüşmelerimiz ses kayıt cihazı aracılığıyla kaydedilecek ve tezin yazım aşaması bittiğinde bütün bu veriler silinecektir.

M. Fatih OKUTAN

N. Erbakan Ü. / Din Sosyolojisi

GÖRÜŞME SORULARI

1. Cinsiyetiniz?

- () Kadın
() Erkek

2. Kaç yaşındasınız?

.....

3. Doğum yeriniz?

.....

4. Öğrenim durumunuz nedir?

- () İlkokul
() Ortaokul
() Lise
() Üniversite
() Diğer

5. Aylık gelirin ne kadardır?

.....

6. Annenizin ve babanızın eğitim düzeyi nedir?

Eğitim Düzeyi	Anne	Baba
Okuma-Yazma Yok	1	1
Sadece Okuma-Yazma var	2	2
İlkokul mezunu	3	3
Ortaokul mezunu	4	4
Lise mezunu	5	5
Yüksekokul mezunu	6	6
Fakülte mezunu	7	7
Yüksek lisans – doktora mezunu	8	8
Diğer.....	9	9

7. Annenizin ve babanızın mesleği nedir?

Meslek/İş	7. Anne	8. Baba
İşsiz	1	1

Çiftçi	2	2
Esnaf	3	3
İşçi	4	4
Memur	5	5
Emekli	6	6
Öğrenci	7	7
Ev Hanımı	8	8
Diğer.....	9	9

8. Mesleğiniz/İşiniz nedir?

- 1 () İşsiz
3 () Esnaf
5 () Memur
7 () Öğrenci
9 () Diğer
2 () Çiftçi
4 () İşçi
6 () Emekli
8 () Ev hanımı

9. Medeni durumunuz?

- 1 () Evli
3 () Dul
5 () Birlikte yaşama
2 () Bekar
4 () Boşanmış
6 () Diğer

10. Türkçe dışında bildiğiniz diller hangileridir?

- 1 () Bilmiyorum
2 () Arapça
3 () Fransızca
4 () İngilizce
5 () Kürtçe
6 () Diğer

11. Annenizin ve babanızın dini durumu nedir?

Dini Durum	Anne	Baba
Müslüman	1	1
Hristiyan	2	2
Yahudi	3	3
Deist/Dinsiz	4	4
Agnostik	5	5

Ateist	6	6
Diğer.....	7	7

12. Sizin inanç durumunuz nedir?
.....

13. Deizmi nasıl tanımlarsınız?
.....

14. Kaç yaşında deist oldunuz?
.....

15. Deist olmadan önceki inanç durumunuz nedir?

- 1 () Müslüman 2 () Hristiyan
3 () Yahudi 4 () Deist
5 () Agnostik 6 () Ateist
7 () Diğer

16. Boş zamanlarınızda en çok ne yaparsınız?
.....

17. Aşağıdaki kutsal kitapları okudunuz mu?

Kutsal Kitap	Hiç	Tamamını	Bir Kısmını
Kur'an-ı Kerim	0	1	2
İncil	0	1	2
Tevrat	0	1	2
Diğer.....	0	1	2

18. Din eğitimi aldınız mı?

- 1 () Evet 2 () Hayır

19. Din eğitimi daha çok nereden aldınız?

- 1 () Okuldan 2 () Aileden
3 () İnternette 4 () Kur'an Kursundan
5 () Kendi kendime 6 () Diğer

20. Hangi siyasi görüş ya da partiye kendinizi daha yakın hissediyorsunuz?

- 1 () AKP 2 () CHP
3 () MHP 4 () HDP
5 () Hiçbirine 6 () Diğer

21. Deist olmanız siyasi görüşünüzü etkiledi mi?

- 1 () Evet, siyasi görüşüm değişti.
2 () Hayır, siyasi görüşüm değişmedi.
3 () Diğer

22. Siyasi görüşünüzün deist olmanızda herhangi bir etkisi oldu mu?

- 1 () Evet
2 () Hayır
3 () Diğer

23. Deist olmanıza neden olan önemli olay/olaylar ya da etkenler nedir/nelerdir?

.....

24. Deist olmanızda etkili olan kişiler, yazarlar, deistler... kimlerdir?

.....

25. Sizi deizm konusunda en çok etkileyen kitaplar/eserler hangileridir? Hangilerini tavsiye edersiniz?

.....

26. Size göre ahlak ve ahlakın kaynağı nedir? Siz ahlaklı olduğunuzu düşünüyor musunuz? Deist olmanız ahlaki eylemlerinizi etkiledi mi?

.....

27. Sizi bir teistten ya da dindardan farklı kılan özellikler nedir/nelerdir?

.....

28. Sizce insanların bir Tanrı'ya ve dine inanmalarının sebebi/sebepleri nedir/nelerdir?

.....

29. Sizce din niçin kötüdür/tehlikelidir? Dinlerin insanlık için zararları nelerdir? Dinlerin yok olması insanlık için iyi olur muydu?

.....

30. Deist olduğunuz anlaşıldığında nasıl tepkiler alıyorsunuz?

.....

31. Dindarların iddia ettiği gibi Türkiye'de deizm düşüncesi ciddi oranda yaygınlaşıyor mu? Ya da özellikle bir "deizm propagandası" yapıldığı iddiasına katılıyor musunuz?

.....

32. LGBT+ ve eşcinsel evlilikler hakkında ne düşünüyorsunuz?

.....

33. Türkiye'de deist düşüncenin geldiği konumu nasıl değerlendiriyorsunuz? Türkiye'de deizmin problemleri nelerdir?

.....

34. Din-bilim ilişkisi hakkında ne düşünüyorsunuz?

1 () Bazı bilimsel bulgular dini inançları zayıflatabilir.

2 () Bilim ile din arasında bir ilişki yoktur.

3 () Diğer

35. Sizce evrenin kaynağı nedir?

.....

36. Dindarlarla dinsizlerin bir arada huzur içinde yaşayacağı bir düzen oluşturmak mümkün müdür?

.....

37. Bir dini seçmeniz gerekseydi hangi dini seçerdiniz?

.....

38. Özel olarak İslam dinine yönelik düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?

.....

39. Hz. Muhammed hakkındaki düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?

.....

40. Kur'an hakkındaki düşünce ve eleştirileriniz nelerdir?

.....

41. Eklemek istediğiniz başka şeyler var mı? Lütfen belirtiniz.

.....

Teşekkür ederim.

EK-2: KATILIMCILARIN VE GÖRÜŞMELERİN NİTELİKLERİ

EK TABLO 1: KATILIMCILARIN NİTELİKLERİ - I

S	Katılımcı Adı	Adın Niteliği	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi	Doğum Yeri
1	Ahmet E.	Kod	Erkek	44	Y.Ö.	Çankırı
2	Aslı Y.	Kod	Kadın	29	O.Ö. (ünv. ögr.)	Manisa
3	Aylin M.	Kod	Kadın	51	Y.Ö.	Sakarya
4	Ayşe D.	Kod	Kadın	22	O.Ö. (ünv. ögr.)	Konya
5	Ayten Ç.	Kod	Kadın	56	Y.Ö.	Adana
6	Bengü G.	Kod	Kadın	29	Y.Ö.	Konya
7	Burak T.	Kod	Erkek	33	O.Ö.	Diyarbakır
8	Canan M.	Kod	Kadın	48	O.Ö.	Kastamonu
9	Caner A.	Kod	Erkek	49	Y.Ö.	İstanbul
10	Davut K.	Kod	Erkek	40	Y.Ö.	Edirne
11	Ebru Y.	Kod	Kadın	39	İlkokul	İzmir
12	Eda Ş.	Kod	Kadın	18	Ortaokul (Lise ögr.)	Azerbaycan
13	Elvin K.	Kod	Kadın	16	Ortaokul (Lise ögr.)	Ankara
14	Fatma C.	Kod	Kadın	32	Y.Ö.	İstanbul
15	Feride A.	Kod	Kadın	47	O.Ö.	İstanbul
16	Gizem R.	Kod	Kadın	30	O.Ö.	Kocaeli
17	Hüseyin D.	Kod	Erkek	35	Y.Ö.	Rize
18	Aras Z.	Kod	Erkek	52	Y.Ö.	Afyon
19	Bâve Jiro	Müstear	Erkek	38	Y.Ö.	Siirt
20	Büşra A.	Kod	Kadın	22	O.Ö. (ünv. ögr.)	Iğdır
21	Şengül G.	Kod	Kadın	26	O.Ö. (ünv. ögr.)	Bilecik
22	İzzet Y.	Kod	Erkek	46	Y.Ö.	Diyarbakır
23	Kemal T.	Kod	Erkek	36	Y.Ö.	Balıkesir
24	Mahmut E.	Kod	Erkek	53	Y.Ö.	Kayseri
25	Mehmet D.	Kod	Erkek	39	Y.Ö.	İzmir
26	Mert K.	Kod	Erkek	38	Ortaokul	İzmir
27	Musa C.	Kod	Erkek	32	Y.Ö.	Ankara
28	Naci G.	Kod	Erkek	39	Y.Ö.	Amasya
29	Nazife T.	Kod	Kadın	22	O.Ö. (ünv. ögr.)	Ankara
30	Nurten İ.	Kod	Kadın	32	O.Ö.	Bursa
31	Ravza S.	Kod	Kadın	17	Ortaokul (Lise ögr.)	Eskişehir
32	Safiye N.	Kod	Kadın	47	O.Ö.	İstanbul
33	Selçuk B.	Kod	Erkek	45	Y.Ö.	İstanbul
34	Selma H.	Kod	Kadın	24	O.Ö. (ünv. ögr.)	İstanbul
35	Sena E.	Kod	Kadın	25	O.Ö. (ünv. ögr.)	Sivas
36	Serdar F.	Kod	Erkek	42	O.Ö.	Van
37	Sevilay G.	Kod	Kadın	18	Ortaokul (Lise ögr.)	Batman
38	Turan Üçok	Müstear	Erkek	36	Y.Ö.	Bulgaristan

39	K. Ender	Twitter Kullanıcı Adı	Erkek	36	O.Ö.	İstanbul
40	Nigtcall	Twitter Kullanıcı Adı	Erkek	28	Y.Ö.	Trabzon
41	Ümit H.	Kod	Erkek	45	Y.Ö.	Ankara
42	Vedat E.	Kod	Erkek	41	Y.Ö.	Karabük
43	Zerrin Ö.	Kod	Kadın	33	İlkokul	Diyarbakır
44	Özcan Pali	Gerçek	Erkek	43	O.Ö. (ünv. terk)	Erzincan
45	Berfin H.	Kod	Kadın	20	O.Ö. (ünv. öğr.)	Ankara
46	Meryem B.	Kod	Kadın	25	Y.Ö.	Sakarya

EK TABLO 2: KATILIMCILARIN NİTELİKLERİ – II

S	Katılımcı Adı	Medeni Durum	Meslek	Aylık Gelir	Bilinen Dil Sayısı	Bilinen Diller
1	Ahmet E.	Evli	Yönetici	12.000	1	İngilizce
2	Aslı Y.	Bekar	Öğrenci	2.500	1	İngilizce
3	Aylin M.	Evli	Emekli	6.500	1	İngilizce
4	Ayşe D.	Bekar	Öğrenci	-	1	İngilizce
5	Ayten Ç.	Boşanmış	Memur	5.000	2	İngilizce Arapça
6	Bengü G.	Bekar	Danışman	3.000	2	İngilizce Rusça
7	Burak T.	Evli	Esnaf	4.500	1	Kürtçe
8	Canan M.	Boşanmış	İşçi	3.500	1	İngilizce
9	Caner A.	Evli	Memur	5.000	1	İngilizce
10	Davut K.	Bekar	Anestezi Uzmanı	6.500	3	İngilizce İtalyanca Japonca
11	Ebru Y.	Evli	İşçi	7.500	0	-
12	Eda Ş.	Bekar	Öğrenci	-	2	İngilizce Rusça
13	Elvin K.	Bekar	Öğrenci	-	4	İngilizce Almanca Korece Japonca
14	Fatma C.	Bekar	Turizmci	6.000	1	İngilizce
15	Feride A.	Evli	Esnaf	8.000	1	İngilizce
16	Gizem R.	Bekar	İşsiz	-	1	İngilizce
17	Hüseyin D.	Bekar	İşsiz	-	1	Kürtçe
18	Aras Z.	Evli	Memur	6.000	2	İngilizce Fransızca
19	Bâve Jiro	Evli	Teknisyen	5.000	2	İngilizce Kürtçe
20	Büşra A.	Bekar	Öğrenci	-	2	Arapça Kürtçe
21	Şengül G.	Bekar	Öğrenci	-	1	Arapça
22	İzzet Y.	Evli	Öğretmen	5.000	1	İngilizce
23	Kemal T.	Boşanmış	Esnaf	10.000	1	İngilizce

24	Mahmut E.	Evli	Öğretmen	7.000	1	İngilizce
25	Mehmet D.	Evli	Memur	5.200	1	İngilizce
26	Mert K.	Evli	Bilişimci	10.000	0	-
27	Musa C.	Bekar	İşsiz	-	1	İngilizce
28	Naci G.	Evli	Memur	10.000	1	İngilizce
29	Nazife T.	Bekar	Öğrenci	1.000	2	İngilizce Almanca
30	Nurten İ.	Bilinmiyor	Serbest Meslek	Sabit değil	3	İngilizce Arnavutça Bulgarca
31	Ravza S.	Bekar	Öğrenci	-	1	İngilizce
32	Safiye N.	Evli	Ev Hanımı	-	0	-
33	Selçuk B.	Boşanmış	Serbest Meslek	8.000	1	İngilizce
34	Selma H.	Bekar	Öğrenci	-	1	İngilizce
35	Sena E.	Bekar	Öğrenci	550	1	Kürtçe
36	Serdar F.	Boşanmış	Sosyal Medya Uzmanı	Sabit değil	1	İngilizce
37	Sevilay G.	Bekar	Öğrenci	-	3	İngilizce Arapça Kürtçe
38	Turan Üçok	Evli	Memur	6.000	1	İngilizce
39	K. Ender	Bekar	Depo Sorumlusu	3.500	1	İngilizce
40	Nigtcall	Bekar	Serbest Meslek	6.000	1	İngilizce
41	Ümit H.	Evli	Memur	6.000	0	-
42	Vedat E.	Evli	Arkeolog	2.500	2	İngilizce Norveççe
43	Zerrin Ö.	Boşanmış	İşçi	4.500	3	Arapça Kürtçe Zazaca
44	Özcan Pali	Bekar	İşletmeci	10.000	2	İngilizce Almanca
45	Berfin H.	Bekar	Öğrenci	-	2	İngilizce Kürtçe
46	Meryem B.	Dul	Diğer	3. 500	0	-

EK TABLO 3: KATILIMCILARIN NİTELİKLERİ- III

S	Katılımcı Adı	Eğitim Düzeyi		Meslek		Din/İnanç	
		Anne	Baba	Anne	Baba	Anne	Baba
1	Ahmet E.	Ortaokul	O.Ö.	Ev Hanımı	Esnaf	Müslüman	Müslüman
2	Aslı Y.	Ortaokul	O.Ö.	Esnaf	İşçi	Müslüman	Müslüman
3	Aylin M.	O.Ö.	O.Ö.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
4	Ayşe D.	Ortaokul	O.Ö.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
5	Ayten Ç.	Ortaokul	O.Ö.	Ev	Emekli	Müslüman-	Müslüman-

				Hanımı		Alevi	Alevi
6	Bengü G.	Ortaokul	Y.Ö.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
7	Burak T.	O.Y.Y.	O.Y.Y.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
8	Canan M.	O.Y.Y.	O.Y.Y.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
9	Caner A.	O.Ö.	O.Ö.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
10	Davut K.	İlkokul	O.Ö.	Ev Hanımı	Çiftçi	Müslüman	Müslüman
11	Ebru Y.	O.Y.Y.	İlkokul	İşçi	Çiftçi	Müslüman	Müslüman
12	Eda Ş.	O.Ö.	Y.Ö.	İşçi	Mimar	Müslüman	Müslüman
13	Elvin K.	Y.Ö.	Y.Ö.	Memur	Memur	Ateist	Müslüman
14	Fatma C.	İlkokul	İlkokul	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
15	Feride A.	İlkokul	İlkokul	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
16	Gizem R.	İlkokul	İlkokul	Ev Hanımı	Memur	Müslüman	Müslüman
17	Hüseyin D.	O.Y.Y.	S.O.Y.V.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
18	Aras Z.	İlkokul	İlkokul	Ev Hanımı	İşçi	Müslüman	Müslüman
19	Bâve Jiro	O.Y.Y.	O.Y.Y.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Agnostik
20	Büşra A.	Ortaokul	O.Ö.	Ev Hanımı	İşçi	Müslüman	Müslüman
21	Şengül G.	O.Ö.	O.Ö.	İşçi	Memur	Müslüman	Müslüman
22	İzzet Y.	O.Ö.	O.Ö.	Ev Hanımı	Memur	Müslüman	Müslüman
23	Kemal T.	Ortaokul	Y.Ö.	Ev Hanımı	Öğretim Üyesi	Müslüman	Müslüman
24	Mahmut E.	O.Y.Y.	S.O.Y.V.	Ev Hanımı	Çiftçi	Müslüman	Müslüman
25	Mehmet D.	İlkokul	İlkokul	İşçi	Esnaf	Müslüman	Müslüman
26	Mert K.	İlkokul	İlkokul	Emekli	-	Müslüman	Müslüman
27	Musa C.	İlkokul	Ortaokul	Ev Hanımı	Memur	Müslüman	Müslüman
28	Naci G.	İlkokul	O.Ö.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
29	Nazife T.	O.Ö.	O.Ö.	Memur	Memur	Müslüman	Müslüman
30	Nurten İ.	O.Ö.	O.Ö.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
31	Ravza S.	O.Ö.	O.Ö.	-	Memur	Müslüman	Müslüman
32	Safiye N.	İlkokul	İlkokul	Ev Hanımı	Esnaf	Müslüman	Müslüman
33	Selçuk B.	Y.Ö.	Y.Ö.	Memur	Memur	Müslüman	Müslüman
34	Selma H.	O.Ö.	O.Ö.	Ev Hanımı	Esnaf	Müslüman	Müslüman
35	Sena E.	S.O.Y.V.	S.O.Y.V.	Çiftçi	Çiftçi	Müslüman-Alevi	Müslüman-Alevi

36	Serdar F.	O.Ö.	Y.Ö.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
37	Sevilay G.	S.O.Y.V.	O.Ö.	Ev Hanımı	Memur	Müslüman	Müslüman
38	Turan Üçok	O.Ö.	O.Ö.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
39	K. Ender	İlkokul	Ortaokul	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
40	Nigtcall	İlkokul	Y.Ö.	Ev Hanımı	-	Müslüman	Müslüman
41	Ümit H.	İlkokul	İlkokul	Ev Hanımı	-	Müslüman	Müslüman
42	Vedat E.	O.Ö.	O.Ö.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman
43	Zerrin Ö.	İlkokul	İlkokul	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman	Müslüman
44	Özcan Pali	S.O.Y.V	S.O.Y.V.	Ev Hanımı	Emekli	Müslüman-Alevi	Müslüman-Alevi
45	Berfin H.	İlkokul	Lise	Ev hanımı	Esnaf	Müslüman	Müslüman
46	Meryem B.	Y.Ö.	Y.Ö.	Emekli	Emekli	Müslüman	Müslüman

EK TABLO 4: GÖRÜŞMELERİN NİTELİKLERİ

S	Katılımcı Adı	Tarih	Tür	Süre (dk)	Sayfa
1	Ahmet E.	25.12.2020	Yazılı	-	6
2	Aslı Y.	27.08.2020	Yazılı	-	4
3	Aylin M.	25.11.2020	Yazılı	-	6
4	Ayşe D.	14.02.2021	Yazılı	-	5
5	Ayten Ç.	10.08.2020	Yazılı	-	3
6	Bengü G.	10.02.2021	Yazılı	-	6
7	Burak T.	13.02.2021	Yazılı	-	4
8	Canan M.	13.02.2021	Yazılı	-	4
9	Caner A.	25.01.2021	Online	30	5
10	Davut K.	12.02.2021	Online	37	6
11	Ebru Y.	23.01.2021	Online	32	7
12	Eda Ş.	07.01.2021	Yazılı	-	5
13	Elvin K.	22.01.2021	Yazılı	-	3
14	Fatma C.	26.12.2020	Online	55	8
15	Feride A.	09.01.2021	Yazılı	-	4
16	Gizem R.	25.07.2020	Yazılı	-	5
17	Hüseyin D.	31.12.2020	Yazılı	-	5
18	Aras Z.	14.02.2021	Online	54	9
19	Bâve Jiro	24.02.2021	Yazılı	-	6
20	Büşra A.	05.02.2021	Yazılı	-	5
21	Şengül G.	06.02.2021	Online	50	10
22	İzzet Y.	13.02.2021	Yazılı	-	5
23	Kemal T.	29.12.2020	Yazılı	-	6
24	Mahmut E.	14.02.2021	Yazılı	-	3
25	Mehmet D.	02.01.2021	Yazılı	-	4
26	Mert K.	20.07.2020	Yazılı	-	5

27	Musa C.	12.02.2021	Yazılı	-	5
28	Naci G.	24.02.2021	Online	28	6
29	Nazife T.	31.01.2021	Online	36	7
30	Nurten İ.	26.11.2020	Yazılı	-	4
31	Ravza S.	07.02.2021	Online	40	6
32	Safiye N.	19.02.2021	Yazılı	-	5
33	Selçuk B.	23.12.2020	Yazılı	-	6
34	Selma H.	16.01.2021	Online	54	12
35	Sena E.	14.02.2021	Online	32	8
36	Serdar F.	28.12.2020	Online	51	10
37	Sevilay G.	26.01.2021	Online	44	8
38	Turan Üçok	14.02.2021	Yazılı	-	7
39	K. Ender	23.02.2021	Yazılı	-	5
40	Nıgıtcall	03.02.2021	Yazılı	-	11
41	Ümit H.	20.02.2021	Yazılı	-	6
42	Vedat E.	02.02.2021	Online	120	11
43	Zerrin Ö.	18.02.2021	Online	30	7
44	Özcan Pali	25.03.2021	Online	127	14
45	Berfin H.	26.03.2021	Online	43	6
46	Meryem B.	28.03.2021	Yazılı	-	4